

4160
Ә К Б Ә Р А Ғ А Ј Е В

НИЗАМИ

ВӘ ДУНЈА
ӘДӘБИЈАТЫ

Ә К Б Ә Р А Ғ А Ј Е В

НИЗАМИ

ВӘ ДҮНЈА
ӘДӘБИЈАТЫ

224 569

M. P. Asandov ed. res
Azərbaycan Dövlət
KİTAPXANASI

АЗӘРБАЈҶАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ
БАКЫ 1964

Биринчи фәси

НИЗАМИ ВӘ ДҮНЈА ЭДӘБИЈАТЫ ПРОБЛЕМИ

Низами дүнја әдәбијаты хәзинәсинә жүксәк бәди дәјәри олан әсәрләр вермиш илк Азәрбајчан шаиридир. Сәккиз әср бундан әввәл јашамыш бу даһи Азәрбајчан шаири дүнја әдәбијатынын ән гүдрәтли романтик сә-нәткарларындан, дүнја поезијасынын танынмыш лирик-ләриндәндир. Шәрг әдәбијатында «Хәмсә» ады алтында мәшһур олан беш поеманын мүәллифи, дүнја әдәбија-тынын Шекспир, Данте, Көте, Нәваи вә башга бу кими бөјүк нүмајәндәләри илә бир сырада дајанан көркәмли мүтәфәккир јазычылардандыр.

Әдәбијат тарихиндә узун бир мүддәт Иран әдәбија-тынын нүмајәндәси кими өјрәнилмиш, әсәрләри фарс дилиндә јаранмыш поезијанын нүмунәси кими көтүрүл-мүш бөјүк Азәрбајчан шаири Низаминин јарадычылы-ғына олан мараг, демәк олар ки, сон ијirmi илдә хүсу-силә артмышдыр. Низаминин әдәби ирсиин, онун јашадығы дөврүн тәдгиги бир сыра мараглы фактлары мејдана чыхартмышдыр. Инди артыг тәкчә Низаминин јарадычылығы илә мәшғул олан әдәбијатшүнәсләр де-јил, демәк олар ки, бүтүн әдәби ичтимаијјәт тәсдиг едир ки, Низаминин һуманизми, онун фәлсәфи фикир-ләри, өз зәманәсинә көрә габагчыл ичтимаи-сијаси кө-рүшләри, онун јарадычылығынын маһијјәт е'тибары илә халга јахын олмасы бу бөјүк шаири дүнја әдәбијатынын бир сыра бөјүк шәхсијјәтләри илә, хүсусән Гәрби Авро-пада интибаһ дөврүндә јетишмиш көркәмли вә мүбариз јазычыларла мүгајисә етмәјә имкан верир. Низаминин өз көрүшләри е'тибары илә интибаһ дөврүнүн габагчыл

шәхсијәтләринә јахынлығы, әлбәттә, тәсадүфи бир һадисә сәјылә билмәз. Бурада мүәјјән тәбии чәһәтләр вардыр. Әкәр биз Данте, Боккачио, Шекспир кими јазычыларын јашајыб јаратдығлары тарихи дөврләри Низаминин јашајыб јаратмыш олдуғу тарихи дөврлә мүгајисә етсәк, о заман көрәрик ки, һәмнин тарихи дөврләри бир-биринә јахынлашдыран бир сыра сәчијивә чәһәтләр вардыр. Низаминин анадан олмасынын 800 иллик јубилеји илә әлагәдар оларағ башланмыш елми тәдгигат иши бүтүн ајдынлығы илә көстәрди ки, бөјүк Азәрбајчан шаиринин һуманист дүнјакөрүшү һәлә Гәрби Европа өлкәләриндә һуманизм идејалары хүсуси бир чәрәјан кими формалашмадан хејли әввәл тәшәккүл тапмыш вә инкишаф етмишидр. XII әсрдә Азәрбајчан Јахын вә Орта Шәрғдә габагчыл өлкәләрдән бири, һуманизмин бешији оларкон, Низами өз әсәрләриндә һәмнин дөврүн габагчыл идеја вә фикирләринин чарчысы олмуш, Гәрби Европа өлкәләриндә габагчыл һуманист јазычыларын орта әср дүнјакөрүшүнә гаршы мүбаризәјә башламаларындан хејли әввәл өз мүтәрәгги һуманист фикирләрини бәдни әсәрләрдә ифадә етмишидр.

Сонралар Европа јазычыларындан Данте, Петрарка вә Шекспирин мәшһур әсәрләриндә әкс етмиш олан јени вә мүтәрәгги идејаларын бир чохуну Низами һәмнин јазычылардан хејли әввәл өз јарадычылығында ифадә етмишидр. Низами өз бөјүк мүасири — күрчү шаири Шота Руставели илә бирликдә габагчыл һуманист идејалары өз әсәрләриндә габарығ шәкилдә ифадә етмәклә Гағфаз халғларынын вә бүтүн Јахын Шәргин һуманист јазычысы кими фәалјјәт көстәрмишидр.

Низаминин јарадычылығы јалныз интибаһ дөврүнүн һуманист идејалары илә сәсләшдијинә көрә дејил, һәмчинин өзүндән әввәлки дүнја әдәбијјатынын вә мәдәнијјәтинин ән мүтәрәгги әнәоләри илә бағлы олдуғуна көрә дә гижмәтлидр. Низаминин бүтүн әсәрләриндән ајдын көрүнүр ки, о, өзүндән әввәлки дүнја әдәби-бәдни ирсинин габагчыл чәһәтләри илә, хүсусилә антик дүнја мәдәнијјәтинин мүтәрәгги чәһәтләри илә бағлы олмушду. Низаминин антик фәлсәфәни дәрндән билмәси, христиан дининин әсаслары илә јахын танышылығы, бу чәһәтдән онун јарадычылығына јанашмағ вә тәдгиг етмәк үчүн хејли материал верир. Низаминин әсәрләриндә бир сыра елә фактлар вардыр ки, онлар шаирин гәдим

өлкәләрин тарихини јахшы билдијини, гәдим јунан фәлсәфәсинә вә әдәбијјатына бәләд олдуғуну тәсдиғ едир. Нәһајәт, шаирин јарадычылығынын кениш әһатә даирәси бизә бәлә бир чәһәти дә тәсдиғ етмәјә имкан верир ки, Низами өз заманәсинин ән габагчыл алимләриндән вә мүтәфәккирләриндән бири олмушду. Дүнја әдәбијјатындакы бүтүн һуманистләр кими, Низами дә бөјүк јарадычылығы илһамына, һәртәрәfli билијә малик бир шәхсијјәтдир. Бәшәр фикринин, өз дөврүндәки елмләрин елә бир сәһәси јохду ки, Низами мәшһур «Хәмсә»синдә о барәдә данышмасын.

Һәртәрәfli јарадычылығы, дәрин елми билијә малик олмағ гүдрәтли јазычылар үчүн нә гәдәр бөјүк мәзијјәт олса да, бәлә јазычыларын ән диггәтәләјиг кејфијјәти онларын бәдни тәфәккүрүн зирвәләринә учалә билмәләридир. Бу чәһәтдән Низаминин дә јарадычылығы әсәрләрдән бәри охучуларын, әдәбијјатшүнас вә алимләрин диггәтини чәлб етмишидр. Чүнки Низами өз кениш билијини, дәрин фикирләрини көзәл бәдни формада ифадә етмәји бачармыш, өзүнүн һәр бир әсәрини поетик јарадычылығын гижмәтли инчисинә чевирә билмишидр. Низаминин әсәрләринә бәләд оланлар билирләр ки, бу бөјүк шаир, сәдәчә оларағ, һәјәт һағғында гуру мисралар дүзмәмиш, өз фикирләрини сәдәчә оларағ, нәзмә чәкмәмиш, охучуларла ади данышығ дилиндә сөһбәт ачмамышдыр. Низами бәдни сәнәткарлығын зирвәләринә доғру јүксәлән, өз охучуларыны илһамынын ардынча чәкиб апаран, онлары һәјәти, һәјәтдакы көзәллији дәрк етмәјә доғру јөнәлән, сәнәтин е'чазкар күчү илә һәјәт һәгигәтләрини шәрһ едән бир сәнәткар олмушдыр. Низаминин јарадычылығында классик бир ајдынлығ вә аһәнкдарлығ вардыр. Бу ајдынлығ вә аһәнкдарлығ исә охучулары дүнјадакы ән гижмәтли шејләри көрүб дәрк етмәјә, инсаны сыхан, мәһдуд чәрчивәјә салан орта әср гајда-гануналарындан имтина етмәјә, тәбиәтин вә инсанын фәалијјәтинин бүтүн көзәлликләрини дүјүб һисс етмәјә чағырырды.

Гәрби Европада јетишмиш бөјүк һуманист јазычылар кими, Низами дә өз бәдни әсәрләри илә зәманәсинин габагчыл адамларыны елә тәрбијә едирди ки, бу тәрбијәнин сәјәсиндә инсан өз јүксәк бәшәри ләјгәтинин һисс етмәјә башлајырды. Низаминин дүһасы орта әсрләрин галын гаранлығлары ичәрисиндән јүксәлиб ишыға,

тәмиз һаваја, јахынлашмагда олан бәшәр интибаһынын ајдын сәһәринә доғру чан атырды. Низаминин дүһасы ислам дининин, Шәрг мистикасынын, метафизикасынын аллегорија вә әфсанәләринин бир-биринә гарышмыш мүрәккәб вә галын булудларыны јарарағ, кәләчәј доғру чан атыр, бәшәр һәјатынын инсан зәһмәти нәтичәсиндә нә гәдәр кәзәлләшиб рәнкәрәнк олачағыны әввәлчәдән хәбәр верирди.

Биз, әлбәттә, Низамини дикәр јазычыларла мүғажисә едәркән, бәјүк Азәрбајчан шаиринин дүня әдәбијјатынын инкишафындакы хидмәтләрини вә мөвҗејини тәјин етмәк истәркән гәтијјән шаири өз зәманәсиндән, ону јетишдирмиш олан дөврдән ајыра билмәрик. Низаминин өз көрүшләриндә вә бәди јададычылығында кечмиш дөврләрин ән'әнәләриндән тамамилә азад олдуғуну, бу ән'әнәләрин јаратдығы манеәләри тамамилә арадан галдырдығыны сөјләмәк дә јанлыш оларды. Низаминин јададычылығы зиддијјәтләрдән азад дејилдир. Көһнә чәмијјәтин көрүшләри бә'зән онун јададычылығ дүһасыны сыхыр, шаирин ше'р пәрсисинин сүр'әтлә учмасына мане олурду. Лакин Низаминин бәјүкүлү орасындадыр ки, гүдәрәтли бир сәнәткар кими, о, даима көһнә чәмијјәтин адәт вә ән'әнәләриндән азад олмаға, орта әср дүнякөрүшүнүн кери галмыш мәһдуд хүсусијјәтләринин вуруб дағымаға чалышыр вә бу мүбаризәдә о, бә'зән, көһнә дүняның көрүшләриндән кәлән мәһдуд чәһәтләри дә өз поезијасынын мүтәрәгги үнсүрләри илә бирликдә әридиб, поетик јададычылығын бәјүк нүмунәләриндә ифадә едирди.

Низаминин әсәрләринин тәдгиги көстәрир ки, о өз зәманәсинин бүтүн әсас ичтимаи-сијаси мәсәләләрини диггәтлә изләјән шаирләрдән бири олмушдур. Бунунла әлағәдар оларағ, гејд етмәк лазымдыр ки, Низаминин өз зәманәсиндәки ичтимаи-сијаси мәсәләләрә мүнәсибәти шаирин јададычылығына јахшы бәләд олан совет алимләриндән профессор Ј. Е. Бертелесин «Низами јададычылығынын өјрәнилмәсинин бә'зи вәзифәләри» мәғаләсиндә әсасән дүзкүн шәрһ едилмишдир. Низами, ичәрисиндә јашадығы мүнһитин ичтимаи-сијаси мәсәләләринә, һәмји мүнһитлә әлағәдар олан вә шаири марағландыран проблемләрә, өз әсәрләринин мөвзуларына һеч бир заман лагејд јанашмамышдыр. О өз зәманәсинин ичтимаи-сијаси чәрәјанларыны изләмиш вә бунунла әлағәдар

оларағ, «өз гаршысында тамамилә мүәјјән, ајдын дәрк едилән вәзифәләр гојмуш вә һәр бир јени әсәриндә өз көрүшләрини даһа ајдын шәкилдә ифадә етмишдир»¹.

Бу хүсусијјәтдән дә ајдын олур ки, Низами, һәм дә тәкчә Низами дејил, һабәлә Азәрбајчанын Хагани, Нәсим, Фүзули вә дикәр көркәмли классик шаирләри интибаһ дөврүнүн танынмыш нүмајәндәләринә, Фридрих Енкелсин, «фикирләринин күчү, еһтираслары вә сәчијјәләри, һәртәрәфлилији вә алимилији етибары илә нәһәнк шәхсијјәтләр»² адланадырдығы көркәмли сәнәткарлара хејли јахындырлар.

[Буна көрә дә бәјүк Азәрбајчан шаири Низаминин дөврүнү вә јададычылығыны дүня әдәбијјатынын инкишафы мәсәләләри илә, Авропа вә Шәрг әдәбијјатында өзүнү көстәрмиш олан һуманизм вә интибаһ дөврү проблемләри илә әлағәдар сурәтдә өјрәнмәк лазымдыр.] Бу, јалын Низаминин јададычылығынын тәбиәтиндән доған бир мәсәлә дејилдир. Бу, һәм дә ондан ирәли кәлир ки, Шәрг поезијасынын бәјүк бир нүмајәндәси олан Низами Гәрби Авропа өлкәләриндә чоһдан танынмышдыр. Низаминин јададычылығы вә әсәрләри һәлә XVIII әсрдән башлајарағ, демәк олар ки, бүтүн Авропа вә рус шәргшүнасларынын диггәтини чәләб етмишдир, онун адына биз алман јазычылары Көте вә Һејненин, франсиз шаири Теофил Готјенин әсәрләриндә раст кәлирик. Нәһәјәт, Низаминин ајры-ајры әсәрләринин мотивләринә вә сүжетләринә Гәрби Авропада Волтер, Лесаж, Готс вә Шиллер кими јазычыларын әсәрләриндә тәсадүф олунур.]

Демәли, Низаминин дүня әдәбијјатындакы мөвҗејини тәјин етмәк үчүн онун јададычылығыны интибаһ дөврүнүн нүмајәндәләринин јададычылығы илә мүғажисәли шәкилдә өјрәнмәклә бәрәбәр, Азәрбајчан шаиринин Гәрби Авропа әдәбијјаты илә олан биләваситә әлағәсинә даир материаллары да өјрәниб үзә чыхармағ лазымдыр. Чүнки Низаминин Гәрби Авропа әдәбијјаты илә биләваситә әлағәдар олдуғуну көстәрән бу материаллар индијә гәдәр кениш әдәби тәһлилдән кечирилмәмишдир. Лакин

¹ Ј. Е. Бертелес, «Низами јададычылығынын өјрәнилмәсинин бә'зи вәзифәләри», «Низами», I, Бақы, 1940, сәһ. 6—7 (русча).

² Ф. Енкелс, «Тәбиәт диалектикасына» кириш», К. Маркс, Ф. Енкелс, ики чилдик сечилмиш әсәрләри, чилд II, Бақы, 1953, сәһ. 55.

ону да нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, Низаминин јалныз Гәрби Аврoпа әдәбијјаты илә әләгәсини, онун интибаһ дөврү јазычылары илә фикри вә мә'нәви јахынлығыны тәдгиг етмәклә бөјүк јазычынын јарадычылығынын дүнја әдәбијјатында тутдуғу мөвгеји тамамилә изаһ етмәк олмаз. Бу мәсәләни һәртәрәфли ишығландырмағ үчүн Низаминин јарадычылығыны Шәрг халғларынын вә Орта Асија халғларынын X әсрдән башлајарағ јаратмыш олдуглары зәнкин әдәби ирслә әләгәдар сурәтдә тәдгиг едиб өјрәнмәк чох әзуридир.

Профессор J. E. Бертелс чох нағлы оларағ гејд едир ки, әкәр тәкчә Низамини тәглид едән јазычыларын адларыны сажмағ истәсәк, «о заман биз Јахын Шәрг халғларынын әдәбијјатларынын бүтүн тарихини шәрһ етмәли олардык»¹. Доғрудан да, Шәрг халғларынын әдәбијјаты узун әсрләрдән бәри Низаминин јарадычылығынын бөјүк тә'сирини һисс етмишдир. Шәргин ән бөјүк шаирләри Низамидән поетик сәнәткарлығын сирләрини өјрәнмиш, онун «Хәмсә»синдән мөвзулар сечиб көтүрмүш, шаирин әсәрләриндәки поетик образлардан, тәшбиһ вә истиарәләрдән, јазычынын фәлсәфи фикирләриндән кениш сурәтдә истифадә етмишләр. Бу исә көстәрәк ки, Низаминин әдәби ирси о гәдәр кениш вә һәртәрәфлидир ки, Шәрг халғлары шаирләринин бөјүк бир нәсли ондан поетик сәнәткарлығы өјрәнмишләр. Низамини дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји вә онун дүнја әдәбијјатынын инкишафына көстәрдији мütәрәгги тә'сир һаггында да нышыркән, ашағыдакы мәсәләләрә дә диггәт етмәк лазымдыр:

а) Низами өз әсәрләри илә Шәрг әдәбијјатындакы епик поезијада гәти бир дөнүш әмәлә кәтирмишдир. Онун поемалары (Фирдовсинин гәһрәмәнлығ эпосундан сонра) Јахын Шәрг әдәбијјатында поетик форманын инкишафында ирәлијә доғру атылмыш бир аддымдыр;

б) нәзәрә алмағ лазымдыр ки, Низами Шәрг поезијасынын тарихиндә илк дәфә оларағ өзүнә мәхсус романтик поемалар јаратмыш вә онун јаратдығы поемалар манијјәт е'тибары илә Фирдовсинин гәһрәмәнлығ эпосундан, еләчә дә һәммин дөврдә Аврoпа әдәбијјатында

мөвчуд олан орта әср чәнкәвәр романларындан фәрглидир;

в) Низами ше'рлә јазылмыш новелла, кичик һекајә формасынын мөшһур сәнәткарларындандыр;

г) Низами халғ фольклоруну јахындан вә дәриндән билән бир шаир олмушдур, онун јарадычылығы Јахын Шәрг халғларынын фольклоруна да тә'сир етмишдир.

Бүтүн бу мәсәләләрин тәкчә садаланмасы көстәрәк ки, бөјүк Азәрбајҗан шаири Низаминин дүнја әдәбијјатындакы мөвгејини мütәјјән етмәјә тәшәббүс көстәрән һәр һансы бир тәдгигатчы бу проблеми нә гәдәр кениш даирәдә өјрәнмәли вә нә гәдәр јазычынын јарадычылығына мүрациәт етмәлидир. Беләликлә, тәбиидир ки, Низамини дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји вә онун јарадычылығынын дүнја әдәбијјатына мütәрәгги тә'сир мәсәләси јалныз Азәрбајҗан әдәбијјатынын даирәсиндә һәлл едилә билмәз. Бу мәсәләни изаһ етмәк үчүн индијә гәдәр мөвчуд олмуш даирәдән кәнара чыхмағ, Низаминин јарадычылығыны дүнја әдәбијјатынын габагчыл вә мütәрәгги мејлләри илә әләгәли шәкилдә өјрәнмәк әсас шәртләрдән бирдир.

Дикәр тәрәфдән, Низаминин дүнја әдәбијјаты илә әләгәсини өјрәнәркән онун зәнкин јарадычылығынын тәдгиги ишиндә кәләчәкдә һансы әсас чәһәтләрдә диггәтин артырылмасыны көстәрмәк дә вәчиб мәсәләләрдән бирдир. Низами һаггында јазмыш алимләрин вә әдәбијјатшүнасларын, демәк олар ки, һамысы әсас е'тибары илә онун јарадычылығынын үмуми характеристикасыны вермәјә чалышмыш вә шаирин һәјәт вә јарадычылығынын әсас мәрһәләләрини кениш охучу күтләсинә ајдын олан бир дилдә тәсвир етмишләр. Бу чәһәтдән Низаминин дөврүнү, һәјәтыны вә јарадычылығынын елми изаһыны верән тапынмыш алимләр ичәрисиндә J. E. Бертелсин «Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низами»¹ адлы китабы даһа чох мөшһурдур. Лакин Низаминин дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји мәсәләсинә данр индијә гәдәр хүсуси тәдгигат иши апарылмамыш вә демәк олар ки, бу барәдә ајрыча бир тәдгигат әсәри мејдана чыхмамышдыр. Әкәр профессор J. E. Бертелсин һәмин китабындакы ахырынчы фәсли нәзәрә алмасағ, гејд етмәк олар ки, Низаминин дүнја

¹ J. E. Бертелс, «Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низами», ССРИ ЕА Азәрбајҗан филиалынын нәшри, Бақы, 1940, сәһ. 144.

¹ J. E. Бертелс, «Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низами». Бақы, 1940.

эдабијјатнда мөвгеји мәсәләсинә даир нәзәри материал јох дәрәчәсиндәдир. Мошһур совет јазычысы, филологи елмләри доктору Марнетта Шакинјанын 1940—1941-чи илләрдә јазыб дөврү мотбуатда чап етдирдији ајры-ајры мәгаләләрдә, Низами әсәрләринин Азәрбајчан дилинә вә русчаја едилмиш тәрчүмәләринин мүгәддимәләриндә исә Низаминин дүнја эдабијјаты хәзинәсинә вермиш олдугу әсәрләр һаггында үмумијјәтлә данышылмыш, онун дүнја эдабијјатына тә'сири мәсәләсиндән үмуми шәкилдә сөһбәт кетмишдир. Буна көрә дә һәмнин мөвзуну һеч олмасса үмуми шәкилдә ишләмәјә киришән һәр һансы бир тәдгигатчы-эдабијјатшүнас, кәрәк һәр шәјдән әввәл, мүхтәлиф мәнбәләрдә олан ајры-ајры материаллары вә фикирләри топлајыб нәзәрдән кечирсин, биринчи нөвбәдә исә Низаминин өз әсәрләринә мүрачиәт етсин.

Бунула әлағәдар олараг, һәмнин мөвзунун үмуми ишләнмә планы вә ајры-ајры мәсәләләри үзәриндә дә дајанмаг лазымдыр. Һәмнин мөвзунун ајры-ајры проблемләринин мүәјјән етмәк сәһәсиндә дә илк тәшәббүсү профессор Ј. Е. Бертелс көстәрмишдир. Профессор Ј. Е. Бертелс, јухарыда ады чәкилән һәмнин китабын ахырынчы фәслиндә Низаминин дүнја эдабијјатындакы мөвгеји һаггында данышараг јазыр: «Биз, үмуми вә даһа дәгиг бир ајдынлыг һасил олмаг үчүн өз изаһатымызы үч мәсәлә әтрафында группашдырыр: а) Низаминин јарадычылығынын ичтимаи мәнәсы; б) Низаминин јарадычылығынын эдаби әһәмијјәти вә в) Низаминин јарадычылығынын тә'сири мәсәләсин»¹.

Көрүндүјү кими, профессор Ј. Е. Бертелс өз китабында Низами јарадычылығынын дүнја эдабијјатындакы мөвгејинин јалныз әсас чәһәтләрини гејд етмишдир вә булардан да бир сыра елә мараглы вә чидди мәсәләләр доғур ки, онлар да тәдгигатчынын нәзәрини чәлб етмәлидир. Профессор Ј. Е. Бертелс өз китабында Низами јарадычылығынын тәфәрруаты үзәриндә үмумијјәтлә дајанмыш, чүнки онун китабы, мүәллифин өзүнүн дә гејд етдији кими, «мүтәхәссисләр үчүн дејил, бәлкә Совет Иттифагы халгларынын эдабијјаты илә марагланан кешиш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур»². Про-

фессор Ј. Е. Бертелсин диггәт етдији үч әсас мәсәләдән әләвә Низаминин дүнја эдабијјатындакы мөвгејини мүәјјән едән бир сыра башга чәһәтләр вә проблемләр дә вардыр ки, һәмнин проблемләр индијә гәдәр тәдгигатчылар тәрәфиндән өјрәнилиб изаһ едиләммиш вә беләтликлә дә Низаминин дүнја эдабијјатына көстәрдији тә'сир бүтүн кешишлији илә ајдынлашдырылмамышдыр. Профессор Ј. Е. Бертелсин китабында, һәмнин үч мәсәлә илә әлағәдар олараг, јалныз Низами јарадычылығыны тәглид етмиш Шәрг шаирләри һаггында данышылмышдыр. Бөјүк Азәрбајчан шаиринин Гәрби Авропа эдабијјаты илә олан әлағәси һаггында исә профессор Ј. Е. Бертелс вә һәмчинин Низаминин дикәр тәдгигатчылары јалныз өтәри шәкилдә данышмагла кифајәтләнмишләр.

Бүтүн бу дејиләнләри вә Низаминин јарадычылығы һаггында мөвчуд олан эдаби-тәнгиди материаллары, бөјүк шаир һаггында индијә гәдәр јазылмыш олан тәдгигат әсәрләрини нәзәрә алараг, биз белә һесаб едирик ки, Низаминин дүнја эдабијјатындакы мөвгеји вә тә'сири мәсәләси бундан сонракы тәдгигат ишләриндә әсас етибары илә ашағыдакы истигамәтдә апарылмашыдыр:

1. Низаминин дөврү, 2. Низаминин интибаһ дөврүндә јетишиши Гәрби Авропа јазычылары илә идеја јакынлығы, 3. Эдаби тә'сир даирәси, 4. Низами јарадычылығынын Гәрби Авропа эдабијјатына биләваситә тә'сири вә Авропа шәргшүнасларынын Низами јарадычылығыны өјрәнмәләри тарихи.

Тәкчә бир елми-тәдгигат әсәриндә бүтүн бу мәсәләләри әһагә едиб ајдынлашдырмаг, мә'лумдур ки, мүмкүн дејилдир. Бунун үчүн илләрлә дәрин тәдгигат иши апармаг вә јухарыда сајылан мәсәләләрин һәр биринә ајрыча тәдгигат әсәри һәср етмәк лазымдыр. Лакин әллә олан эдаби-тәнгиди материаллар вә тәдгигатлар әсасында, һабелә Низаминин өз әсәрләри әсасында һәмнин мәсәләләр һаггында бә'зи үмуми фикир вә мүлаһизәләр сөјләмәк мүмкүндүр вә һәмнин мәсәләләри эдаби ичтимаијјәтин нәзәриндә чанландырмаг, бизчә, зәруридир. J

* *
*

Һәр һансы бир елми мәсәләнин һәлл олунмасы вә ја изаһы, һәр шәјдән әввәл, һәмнин мәсәлә илә әлағәдар олан эдабијјаты вә мәнбәләри өјрәнмәји тәләб едир. Мә-

¹ Ј. Е. Бертелс, «Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами», Баки, 1940, сәһ. 135.

² Јенә орада.

сөлөнин характери вә гојулушу исә, адәтән, тәдгигатчы-дан һансы материалларла вә мәнбәләрлә таныш олмағын зәүрүәтини мүәјјән едир. Әдәбијјатшүнаслар, адәтән, һәр һансы бир шаирин вәја јазычынын јарадычылығыны, әсәрләрини өјрәнәркән, һәр шәјдән әввәл, тәдгигат үчүн сечилмиш мәсәлә илә биләваситә әлағәдар олан әдәбијјаты вә мәнбәләри өјрәнмәјә, әһатә етмәјә чалышырлар. Бу, үмумијјәтлә елми-тәдгигат ишиндә өзүнү доғрултмуш сәмәрәли бир јолдур.

Дөвр е'тибары илә бизим јашадығымыз зәмәнәјә јахын олан вә ја бизим муәсиримиз олан бир сәнәткардан сөһбәт кедирсә, онун һәјаты вә ја јарадычылығы һаггында мөвчуд олан мәнбәләрин һәчмини вә даирәсини мүәјјән етмәк хејли асанлашыр. Һәмин јазычынын тәрчүмеји-һалы, онун нечә бир шәраитдә јашајыб јаратдығы, онун һансы мәктәбләрдә тәһсил алдығы һаггында бизә кифәјәт гәдәр мә'лумат верә биләр. Онун әлдә олан әсәрләри исә тәдгигатчыја һәмин јазычынын фикирләрини, әсәрләриндә ифадә етмиш олдуғу һиссләрин мәнбәләри һаггында әсаслы сурәтдә мүлаһизә јүрүтмәк үчүн имкан верәр. Јакин, әкәр бизим зәмәнәдән бир нечә әср әввәл јашамыш бир шаир һаггында сөһбәт кедирсә, бурада вәзијјәт хејли мүрәккәбләшир вә чәтинләшир. Низами кими бир шаирин һаггында сөһбәт кедәндә исә, вәзијјәт бир дә она көрә мүрәккәбләшир ки, Низаминин үмумијјәтлә һәјаты вә јарадычылығы һаггында һәлә кифәјәт гәдәр кениш тәдгигат иши апарылмамыш, онун јарадычылығы марксист әдәбијјатшүнаслығы принципләри әсасында дәрин тәһлилдән кечирилмәмишир, һәтта јазычынын тәрчүмеји-һалына даир зәүри олан мәнбәләрин вә тарихи фактларын да һамысы әлимиздә јохдур.

Гәрби Европа вә ингиләбдан әввәлки рус шәргшүнаслығынын Низами һаггында јаратдығы тәдгигат әсәрләри һәм аз, һәм дә о гәдәр дағыныг бир һалдадыр ки, инди онларын топланыб системләширилмәсинин өзү чох чәтиндир. Һәрчәнд рус вә Гәрби Европа тәдгигатчыларынын јаратмыш олдуғлары әсәрләр арасында Низаминин јарадычылығына кениш тәһлил верән әсәрләр аздыр вә буржуа шәргшүнасларынын Низаминин јарадычылығына олан бахышлары чох заман зиддијјәтли, јанлыш, бә'зән дә һәддиндән чох сәдәләвһдур вә әсил елми тәдгигатдан чох узагдыр; бунунла белә һәмин шәргшү-

часларын әсәрләри илә таныш олмаг зәүридир, чүнки бунлар Европада вә Русияда Низаминин јарадычылығынын илк тәдгигатчылары олмушлар вә онларын көрмүш олдуғу иш бөјүк Азәрбајҗан шаиринин јарадычылығыны өјрәнмәк сәһәсиндә бизим үчүн мүәјјән бир мәрһәләдир.

Бундан башга бир дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ингиләбдан әввәл Низами һаггында јазмыш олан тәдгигатчыларын, шәргшүнасларын тәдгигатларында елә чәһәтләр вардыр ки, онлар јазычынын јарадычылығыны дәриндән анламаг үчүн фәјдалы вә марағлыдыр. Јакин, демәк олар ки, Низаминин һәјаты вә јарадычылығы илә узун мүддәт мәшғул олмуш алим В. Бахерин заманындан бәри Низаминин һаггында јазылан әсәрләрдә буржуа алимләри јени сөз вә фикир демәјә аз әһмијјәт вермишләр. Буржуа шәргшүнасларынын бөјүк Азәрбајҗан шаири һаггындакы јанлыш вә зәрәрли идиалары исә инди артыг тамамилә рәдд едилмиш вә јазычы һаггында әсил елми һәгигәт бәрпа олунмушдур.

Рус алимләриндән мәшһур филолог вә шәргшүнас В. Ф. Коршун, һабелә алман әдәбијјатчысы И. Шеррин вә башга алимләрин үмуми әдәбијјат һаггында јаратдығлары китабларда Иран әдәбијјатына даир мөвчуд олан фәсилләр, демәк олар ки, инди артыг тамамилә көһнәләмишир. Иран әдәбијјаты тарихинә даир јарадылмыш бир сыра хүсуси тәдгигат әсәрләриндә, мәсәлән, А. Крымскинин «Иран, онун әдәбијјаты вә дәрвиш теософијасынын тарихи» адлы әсәриндә Низами һаггында хүсуси бөлмәләр вардыр. Јакин һәмин әсәрләр дә инди надир тапылыр. Һабелә ингиләбдан әввәлки шәргшүнаслар тәрәфиндән Низами һаггында јазылмыш ајры-ајры мәгаләләр вә шаирин әсәрләриндән едилмиш мүхтәлиф тәрчүмәләрә о заман мүхтәлиф мәчмүәләрдә вә дөврү мәтбуатда чап олундуғундан, инди һәм охучуларын, һәм дә тәдгигатчыларын һәмин мәнбәләрлә таныш ола билмәси чох чәтиндир.

Ингиләбдан әввәл шәргшүнас алимләр тәрәфиндән Низами һаггында јарадылмыш әдәбијјатын әсас нөгсанлы чәһәти ондан ибарәтдир ки, һәмин әдәбијјаты јаратмыш мүәллифләрин әксәријјәти о заман Низамијә Иран шаири кими бахмышш вә онун јарадычылығына Иран әдәбијјаты мәсәләләри нөгтеји-нәзәриндән јанашмышлар. Демәли, һәмин әдәбијјат вә мәнбәләр буржуа шәргшү-

наслыгынын о дөврүнү өзүндө өкс етдирир ки, һәмин дөврдә алимләрин Азәрбајчан шаиринә бахышлары маһијјат етибары илә јанлыш олмушдур. Бунун нәтичәсиндә ингилабдан әввәлки шәрғшүнасларын вә тәдгигатчыларын әксәријјәти Низами һаггында данышаркәи шаирин јарадычылыг симасыны тамамилә тәһриф етмишләр. Буну нәзәрә алараг, ингилабдан әввәлки шәрғшүнаслыг мәктәбинә мәнсуб олан кәһнә тәдгигатчыларын Низами һаггында јаратмыш олдуғлары һәр бир бөјүк вә ја кичик әсәрә инди тәнгиди сурәтдә јанашмаг лазымдыр. Әслинә бахсан, һәмин әсәрләрин бир чоху инди Низаминин һәјат вә јарадычылыгыны өјрәнмәк үчүн мүәсир тәдгигатчыја јалныз фактик материал верә биләр. Методоложи чәһәтдән һәмин тәдгигат әсәрләри инди һеч бир тәнгидә дөзә билмәз.

Авропа шәрғшүнасларынын Низами һаггында јаратмыш олдуғлары тәдгигат әсәрләриндә шаирин дүңја әдәбијјатындакы мөвгеји мәсәләси чох аз нәзәрә алынмыш вә бу проблем, демәк олар ки, ишыгландырылмамышдыр. Лакин һәмин тәдгигатларын вә Низами әсәрләриндән Авропа дилләринә едилмиш тәрчүмәләрин әһәмијјәти бундадыр ки, онлар Низамини бир шаир кими Авропа халғларына аз-чох танытдырмышлар. Авропа шәрғшүнасларынын Низамијә даир әсәрләри, хронологији гәјдада алынарса, мүәјјән мәрһәләләр үзрә јаранмыш вә Низаминин һәјат вә јарадычылыгыны өјрәнмәк иши Авропада бә’зән сәмәрәли олмуш, фәјда вермиш, бә’зән исә сәмәрәсиз бир јола дүшмүшдур. Низами һаггында јазан Авропа шәрғшүнас алимләринин әсәрләринин дәрјиндән тәдгигат етмиш олан А. Крымски «Низами вә онун өјрәнилмәси»¹ адлы әсәриндә, демәк олар ки, Низаминин Авропада танынмаға башладығы замандан (XVII әсрдән) 1940-чы илә гәдәр Низамијә даир мүхтәлиф Авропа дилләриндәки тәдгигат әсәрләрини нәзәрлән кечирәрәк белә бир нәтичәгә кәлир ки, тәхминән XIX әсрин 70-чи илләринә гәдәр Авропа алимләри Низами јарадычылыгыны үмумијјәтлә өјрәнмиш, онун јарадычылыгы илә таныш олмуш, әсәрләриндән ајры-ајры парчалары вә һисәләри Авропа дилләринә тәрчүмә етмишләр. А. Крымски бу мәрһәләни, бир нөв, Низами јарадычылыгы илә

илк танышлыг мәрһәләси һесаб едир вә кәстәрир ки, Низаминин өјрәнилмәси ишиндә икинчи вә даһа сәмәрәли мәрһәлә XIX әсрин 70-чи илләриндән сонра башланмыш вә әсрин ахырына гәдәр давам етмишдир. А. Крымски мәшһур маچار шәрғшүнас алими Вилһелм Бахерин «Низаминин һәјаты вә әсәрләри» адлы әсәринин мејдана чыхдығы 1871-чи или бу икинчи мәрһәләнин башлангычы һесаб едир.

Авропада Низаминин өјрәнилмәси ишиндәки үчүнчү мәрһәлә исә, А. Крымскинин фикринчә, XX әсрдир. А. Крымски бу үчүнчү мәрһәләни «дурғунлуғ вә кери кетмә» мәрһәләси адландыраг дејир ки, бу үчүнчү мәрһәләдә Авропа шәрғшүнаслары Низами һаггында тәдгигат әсәрләри јаратмыш олсалар да, елми чәһәтдән Низаминин өјрәнилмәсинә, демәк олар, һеч бир јенилик кәтирмәмиш, јени бир фикир сөјлөмәмиш, өзләриндәки әввәлкиләрин, хүсусән В. Бахерин дедикләрини тәкрар етмишләр. А. Крымски јазыр: «Беләликлә, Гәрби Авропада «елмин сон сөзү» ирәлијә доғру һәрәкәт јох, 65 ил керијә, 1871-чи илә гајытмаг олмушдур»¹.

Ајдындыр ки, А. Крымскинин бу бөлкүсүнү гејд-шәртсиз гәбул етмәк вә ону елми чәһәтдән тамамилә дүзкүн бир дөврләшдирмә һесаб етмәк олмаз. XIX әсрин биринчи јарысында Авропада шәрғшүнас алимләрин, о чүмләдән мәшһур алман шәрғшүнасы Йосиф Һаммерин Низами әсәрләрини тәдгигат етмәк сәһәсиндәки фәалијјәти В. Бахерин фәалијјәтиндән аз әһәмијјәтли олмамышдыр. В. Бахерин фәалијјәти Низаминин һәјатыны вә әсәрләрини өјрәнмәк нөгтеји-нәзәриндән сәмәрәли олмушса, И. Һаммерин фәалијјәти дә Низамини Авропада о заманкы габагчыл әдәби ичтимаијјәтә, Көте кими јазычылар танытмаг чәһәтдән фәјдалы олмушдур.

Буна кәрә дә XIX әсрин 70-чи илләринә гәдәр Низами һаггында тәдгигат апармыш, шаирин әсәрләриндән нүмунәләри тәрчүмә етмиш Авропа шәрғшүнасларынын фәалијјәтини XIX әсрин икинчи јарысында фәалијјәт кәстәрмиш шәрғшүнаслара гаршы гојмаг, һабелә XX әсри исә тамамилә «дурғунлуғ вә кери кетмә» мәрһәләси адландырмаг дүзкүн дејилдир. Хүсусилә белә бир чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр ки, XIX вә XX әсрдә рус шәрғ-

¹ А. Крымски, «Низами вә онун тәдгиги», «Низами», Баки, 1947, сәһ. 138—183 (русча).

¹ А. Крымски, «Низами вә онун тәдгиги», «Низами», Баки, 1947, сәһ. 173.

шүнаслыг елминин навиљјетлери XX эсрдэ Авропа шэргшүнасларынын фэалијјетинэ сэмэрэли тэ'сир кэстэрмөјэ башламыш вэ Авропада Низами јарадычылыгына олан марагы хејли артырмышдыр. Мэсэлэ бундадыр ки, XX эсрдэ Авропада Низами јарадычылыгы этрафында апарылан тэдгигат кифајет гэдэр топланыб өјрөнилмэмшидир. Мачарыстан, Чехословакија, Румынија вэ Болгарыстан кими мэркэзи Авропа өлкэлэриндэ шэргшүнаслыг елминин инкишафы XX эсрдэ чох сүр'этли олмаса да, һэр һалда XIX эсрэ көрэ лэнк кетмэмшидир. Ингилабдан эввэл Авропада шэргшүнаслыг елми вэ Низаминин јарадычылыгы этрафындакы тэдгигат һаггында данышаркөн, адэтэн үч өлкэ — Алманија, Франса вэ Инкилтэрэ диггэт мэркэзинэ алындыгына көрө дикэр мэркэзи Авропа өлкэлэринин бу саһэдэки иши нозэрдэн гачырылмышдыр. Јалныз инди, совет дөврүндэ, хүсусилэ Бөјүк Вэтэн мүһарибосиндэн сонра вэзијјет дојишмиши вэ Авропадакы бир чох өлкэлэри алимлэринин шэргшүнаслыга, һабелэ Низами вэ Мирээ Шэфи кими Азэрбајчан шаирлэринин јарадычылыгына данр тэдгигат ишлэри кениш ичтиманјјэтэ чатдырылмышдыр.

Авропада шэргшүнас алимлэрин Низами һаггында јаратдырлары эсэрлэр бэ'зэн тэдгигат маһијјетиндэ олмуш, бэ'зэн исэ Авропа охучуларыны Низаминин эсэрлэри илэ таныш етмэк мэгсэди күдмүшдүр. Чох заман исэ бу тэдгигат вэ шэрһлэр о вахт Авропада мөлум олан Шэрг тэзкирэлэриндэн алынырды, бу тэзкирэлэрдэки бир сыра јанлыш, дэгиг олмајан фактлар вэ фикирлэр дэ Авропа алимлэри тэрэфиндэн тэкрар едилирди. Бу вэзијјет Шэрг әдәбијјатынын бир сыра мэгсэлэ вэ фактларынын тэһриф едилмэси, Шэрг өлкэлэри јазычыларынын һаггында јанлыш тэсэввүрлэрин јайылмасы илэ нәтичэләнирди. Бөјүк Азэрбајчан шаири Низаминин Авропада узун мүддэт Иран шаири кими өјрөнилмэсинин өзү дэ, мүөјјөн дэрәчодэ, онун һаггында Авропада јайылмыш бу јанлыш тэсэввүрлэрлэ әлагэдәрдыр.

Истисна тәшкил едэн б'зи јашхы тәрчүмәләр нәзэрә алынмәзсә, Авропада Низаминин эсэрләриндән едилән тәрчүмә нүмунәләринин чох заман јанлыш, нагис, катибләр тәрэфиндән тәһриф едилмиш мәтипләрә әсәсламасы да бурајә олавә едилмәлидир. Нәзәрә алмаг ләзымдыр ки, истәрә Авропада, истәрсә дә Шэрг өлкэләриндә фарс дилиндә әлјазмаларынын сахландыгы китабханаларда

ән чох Низаминин эсэрләринин әлјазма вә чап (даш басма) нүсхәләринә тәсадүф олунар.

Бу да мараглыдыр ки, Шэрг өлкэләринин классик јазычылары арасында ән чох Низаминин эсэрләринә иллүстрасијјалар чәкилмиш, онун поемалары минијатурләрлә бәзәнмишдир. Бу нүсхәләрин арасында гәдим вә наدير оланлары илэ борабөр, гүсурлу, нагис вә тәһриф олунмушлары да чохдур. Гүсурлу шэрг тәзкирәләриндән гејри-тәнгиди истифадә едән Авропа шэргшүнаслары Низами эсэрләринин Авропа китабханаларында сахлан һәмин әлјазма нүсхәләриндән истифадә едир вә онлары тәрчүмә үчүн әсас көтүрүрдүләр. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, индијә гэдэр Низами «Хәмсә»синин һеч бир Авропа дилиндә бәлли-башлы там бир тәрчүмәси жохдур, мүхтәлиф заманларда инкилис, алман вә франсыз дилләринә (истәр нәср, истәрсә дә шә'рлә) тәрчүмә олунмуш нүмунәләр нсә, өз дөврү үчүн мүсбәт һадисә олса да, бу күнкү нөгтеји-нәзәрдән гәнаәтбәхш сајыла биялмәз.

Эсэрләриндә Низами һаггында данышылан вә ја өз тэдгигатыны она һәср едән Авропа шэргшүнас алимлэринин һамысы бизи ејни дәрәчодә марагландырмыр, чүнки онларын эсэрлэри тематик чәнәтдән фәрглидир вә Низаминин дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји мэгсэләси илэ аз әлагәдәрдыр. Бунә көрә дә биз һәмин алимләрдән эн чох танымыш вә Низамини аз-чох Авропа јазычылары илэ мүгајисә етмиш оланларынын эсэрләрини вә тәрчүмәләрини хатырламагла кифајәтләнирик.

Азэрбајчан поезијасыны авропалылар таныш етмэк саһәсиндә илк дәфә фәалијјет көстәрән алим Адам Оларидир (1599—1671). А. Оларинин 1636-чы илдән 1639-чу илэ гэдәр Русијаја вә Ирана етдији сәјаһәтин нәтичәлэри онун 1647-чи илдә нәшр олунмуш «Голштин сәфарәтинин Москваја вә Ирана сәјаһәтинин мүфәссәл тәсвири» адлы эсәриндә верилмишдир. Әсәрин бизи марагландыран чәнәти будур ки, сәјаһәт заманы А. Олареи Азэрбајчанда олмуш, Шамахыда Азэрбајчан шаирлэри һаггында мөлумат топламышдыр. А. Оларинин адларыны чәкдији шаирләр арасында Сә'ди, Фирдовси вә Һафизлә јанашы Хагани, Фүзули вә Низаминин ады чәкилир. А. Крымски «Низами вә онун өјрөнилмәси» адлы эсәриндә гејд едир ки, А. Оларинин «Nessemi» шәклиндә јаздыгы ад бәлкә дә Низами дејил, Несимидир. А. Крымски өзүнүн бу

695
224582

фәризијәсини гәти бир фикир кими ирәли сүрмүр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, А. Олеаринин һаггында данышдығы шаир естәр Низами олсун, исторсә дә Нәсими, һәр һалда Авропада бу ад алтында узун бир мүддәт Низамини баша дүшмүш вә онунла марагламышлар. Әкәр бу ад алтында авропалылар Нәсимини нәзәрдә тутуб онунла марагламышларса, демәк, А. Олеаринин «Nessemi» шәклиндә јаздығы ад ики Азәрбајҗан шаиринин— һәм Низами, һәм дә Нәсиминин танынмасына көмәк етмишдир.

А. Олеаридән сонра Вилјам Чонс, Скотт Уоринг, Чон Малколм, Иосиф Гаммер, Ч. Аткинсон, Ж. Мол, Л. Дјубе, А. Руссо, Г. Флүкел, А. Шпренкер, Морис Карјер, Вилһелм Бахер, В. Пертш, И. Питси, Паул Һорн, Е. Браун, Кеорг Фриллеј, Рубен Леви, Е. Вилсон вә бир чох башга Авропа алимләри Низами һаггында јазмыш, онун әсәрләринин Авропа дилләринә тәрчүмәси үзәриндә ишләмишләр. Бу алимләрин фәалијјәти кениш олса да, онларын тәдгигатынын елми нәтијәләри ејни сәвијјәдә дејилдир.

Етираф етмәк лазымдыр ки, Авропа шәрғшүнасларынын Низами һаггында јаратмыш олдуғлары тәдгигат әсәрләри арасында В. Бахерин әсәри даһа чох мөшһурдур вә бу күн дә мүәјјән дәрәчәдә истифадә едилә биләр. В. Бахер, Низаминин јарадычылығыны вә һәјатыны кениш тәдгиг етмәк сәһәсиндә мүәјјән бир бүнвәрә јаратмышдур. Инди В. Бахерин китабында Низаминин јарадычылығы һаггында дејилмиш бир сыра фикирләр вә мүләһизәләр көһнәлмиш, өз маһијјәтини итирмиш олса да, онун Низаминин тәрчүмеји-һалына даир, дөврү һаггында вердији фактик мәлүмат јенә дә өз гүввәсиндә галыр. Профессор Ј. Бертелс «Низами јарадычылығынын өјронилмәсинин бә'зи вәзифәләри» адлы мөгәләсиндә Авропа алимләринин Низами һаггында јаратмыш олдуғлары тәдгигатлар һаггында данышаркән В. Бахерин Низамијә даир әсәринә даһа јүксәк гүјмәт верир вә бу әсәрин әсас мүддәаларынын сонралар башгалары тәрәфиндән узун бир мүддәт истифадә олундуғуну сөјләјир¹. Дикәр Авропа шәрғшүнасларынын Низамијә даир әсәрләринә кәлинчә, гејд етмәлијик ки, һәмнин әсәрләрдән

һәтга адичә бир мәнбә кими истифадә едәркән јенә онлардакы ајры-ајры фактлар, адлар вә тарихләрә сон дәрәчәдә еһтијатла јанашмағ лазымдыр. Чүнки һәмнин әсәрләрдә бу чәһәтдән хејли сәһвләр вардыр.

Ону да нәзәр алмағ лазымдыр ки, ингиләбдан әввәлки шәрғшүнаслары Низамијә даир әсәрләри дәрин тәдгигат ишиндән даһа чох, Иран әдәбијјатынын үмуми хүләсәсини верән, бу әдәбијјатын ајры-ајры нүмунәләрини, изаһ едән мүнтәхәбат характерли әсәрләрдир. Бунларда, бә'зән, Иран әдәбијјатынын өзүнүн дә тарихиндән чох, ајры-ајры мөшһур нүмәјәндәләри һаггында мәлүмат вә онларын әсәрләриндән нүмунәләр верилр. Бу әсәрләрдә топланмыш материал вә онларын тәрчүмәси, бә'зи һалларда, о гәдәр гејри-тәнҗиди вә сәрбәст ишләнишдир ки, һәмнин нүмунәләр вә әсас етибарилә Девләтшаһ Сәмәрғәнди вә Әбдүррәһман Чами кими көркәмли шәхсијјәтләрин әсәрләриндән көгүрүлмүш ајры-ајры әдәби вә тәрчүмеји-һал мәлүматы да, өзү-өзләјүндә, һам материалдан башга бир шеј дејилдир. Әкәр биз бураја инкилис алими Едуард Браунун «Иран әдәбијјаты тарихи» әсәрини дә әләвә етсәк, дејә биләрик ки, ингиләбдан әввәл Низамини һаггында јазылмыш тәдгигат әсәрләриндә чох заман шаирин һаггындакы мәлүм фактлар јалныз тәкрар олунмушдур.

Низами һаггында ингиләбдан әввәлки рус мәнбәләрини ики һиссәјә ајырмағ олар: онларын бир һиссәси јардымчы материалдыр вә Иран әдәбијјатыны, һәмчинин Низаминин һәјат вә јарадычылығыны өјрәнәнләрә көмәк мөгәсәдилә јазылмышдыр; икинчи һиссәси исә Иран әдәбијјатындан вә о чүмләдән Низаминин әсәрләриндән алынмыш ајры-ајры нүмунәләрин тәрчүмәсидир.

Үмумијјәтлә рус шәрғшүнасларынын Низамијә даир әсәрләри һаггында данышаркән нәзәрдә тутулмалыдыр ки, Русијадакы шәрғшүнас алимләр бу сәһәдәки тәдгигатларыны үч истиғамәтдә апармышлар: әввәла, онлар Авропа шәрғшүнасларынын әсәрләрини рус дилинә тәрчүмә етмәк вә ја һәмнин әсәрләрин тәфсириин вермәклә рус охучуларыны Низами илә таныш етмишләр; икинчиси, онлар өзләри Низами јарадычылығыны өјрәнәрәк онун һәјаты вә әсәрләри һаггында оријинал мөгәләләр вә әсәрләр јаратмышлар; үчүнчү тәрәфдән исә, шаирин әсәрләриндән парчалары рус дилинә тәрчү-

¹ Ј. Е. Бертелс, «Низами» мәчмуәси, Баки, 1947, сәһ. 138—183 (русча).

мә етмәк вә Низаминин һәјатына даир Шәрг тәзкирәләриндәки материалларын мәтнини вә тәрчүмәсини чап етмәклә мәшгул олмушлар.

Рус шәргшүнасларынын бу сәһәдәки сәмәрәли фәалијәти Европа шәргшүнаслары үчүн дә фәјдалы олмуш, онлар рус алимләринин тәдгиг, тәрчүмә вә пошр етдикләри материаллардан истифадә етмишләр. Европа шәргшүнасларынын иши бу чәһәттән бир дә она көрә асанлашырды ки, рус алимләри тәкчә Низамијә даир јох, һабелә үмумијјәтлә Шәрг әдәбијјатына даир тәдгиг едиб, өјрәндикләри материаллары бә'зән франсыз, алман вә ја латын дилиндә тәрчүмәси илә бирликдә нәшр едирдиләр. Бу исә европалыларын һәмин материаллардан истифадәсини хејли јүнкүлләшдирди.

XIX әсрин биринчи жарысында Казан шәһәриндә ишләмиш профессор Ф. Ердманын (1793—1863) вә Петербург профессорларындан Ф. Шармуанын Низами әсәрләриндән («Искәндәрнамә»дән) тәрчүмә вә нәшр етдикләри нүмунәләр бу чәһәттән диггәти чәлб едир. Соиралар Ст. Назарјансын 1849-чу илдә Казанда чап олунмуш диссертасијасында, П. Лерхин «Библиотека для чтения»да (1851) чап олунмуш мәгаләсиндә, А. Крымскинин «Энциклопедија лүгәти»ндәки (1897) мәгаләсиндә Низаминин һәјаты, дөврү вә әсәрләри һаггында данышылыр.

Һабелә XIX әсрин 80-чы илләриндә профессор Рикерт тәрәфиндән профессор В. Коршун вә А. Кирпичниковун редаксијасы алтында бурахылмыш «Үмум әдәбијјат тарихи»ндә Низами һаггында мә'лумат вардыр. Дөрд чилддән ибарәт бу әсәрдә дүнја халгларынын гәдим дөврләрдән башлајарак јаратдыгы әјры-әјры милли әдәбијјатлар һаггында данышылыр, әсәрин Иран әдәбијјатына даир бөлмәсиндә исә Низами һаггында мә'лумат вардыр.

Академик А. Крымскинин (1871—1941) «Иран, онун әдәбијјаты вә дәрвиш теософијасынын тарихи» адлы дөрд чилдлик мәшһур әсәринин мувафиг фәсилләриндә Низаминин дөврү, һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат верилмишдир. Ингилабдан әввәл Низами һаг-

гында рус шәргшүнасларынын јаратдылары әсәрләр ичәрсиндә, демәк олар ки, академик А. Крымскинин бу әсәри даһа чох мәшһур вә етибарлыдыр. А. Крымски бөјүк Азәрбајҗан шаири Низаминин һәјаты вә јарадычылығы һаггында даһа чох вә башга шәргшүнаслара нисбәтән даһа дәгиг мә'лумат вермишдир. А. Крымскинин бу әсәри онун Низами һаггындаки өз тәдгигатынын иотичоләрни јеқушлашдырдыгы кими, һәмчинин о замана гәдәр Гәрби Европа шәргшүнасларынын Низами јарадычылығыны өјрәнмәк сәһәсиндә көрмүш олдуглары иши дә мүәјјән дәрәчәдә әкс етдирир. Үмумијјәтлә, А. Крымскинин әсәриндә Низаминин һәјат вә јарадычылығы, онун јашадыгы дөвр һаггында верилән мә'лумат бизим әсрин әввәлләриндә Русијада Низамини өјрәнмәк сәһәсиндә ирәлијә доғру атылмыш бир аддым иди. А. Крымскинин өз әсәриндә Низаминин әјры-әјры әсәрләриндән тәрчүмә едиб вердији нүмунәләр исә, үмумијјәтлә, ингилабдан әввәл Низаминин әсәрләриндән едилмиш диқәр тәрчүмәләрә нисбәтән даһа дәгиг вә дүзкүндүр.

Рус шәргшүнаслыгынын бу мүһүм әсәрләри илә бирликдә ингилабдан әввәл мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән Иран әдәбијјатынын вә фарс дилинин әјры-әјры мәсәләләринә һәср олунмуш, дөврү мәтбуатда чап едилмиш бир чох мәгаләләрдә Низами һаггында да әјры-әјры фикир вә мұлаһизәләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Ингилабдан әввәлки рус шәргшүнасларынын вә филологларынын Низами әсәрләриндән етдикләри тәрчүмәләр исә рус дилиндә чыхмыш мүхтәлиф журналларынын дә дөврү мәтбуатын сәһифәләриндәдир. һәмин тәрчүмәләр ичәрсиндә биз ән чох Низаминин «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» әсәрләриндән парчалара раст кәлирик.

Ингилабдан әввәлки алимләрин Низами һаггындаки фикирләриндән данышаркән Азәрбајҗан әдәбијјатшүнасларынын, алим вә јазычыларынын да бу сәһәдәки фәалијјәтләри хусуси гејд олунмалыдыр. Мәшһур әдәбијјатшүнас вә тәдгигатчы Фиридун бәј Көчәрли өзүнүн «Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи материаллары» адлы әсәринин биринчи чилдиндә Азәрбајҗанын Кәнчә маһалындан олан шаирләр һаггында данышаркән Низаминин һәјат вә јарадычылығы барәдә хусуси бир еһтирасла јазмышдыр: «Шејх Низами бөјүк шаирләрдән бириси олуб онун кими фәсһ, рәван-тәб вә ширин-зәбан шаир

1 «Үмум әдәбијјат тарихи», В. Коршун вә А. Кирпичниковун редакисиә, СПб, 1885—1892 (русча).

дунја үзүнә аз кәлибдир. Неч бир шаир о ләтафәт вә зәрифликдә сөз демәйбдир. Оуну чүмләјә мәшһур олан «Хәмсә»си ки, она «Пәнч-кәнч» дәхи дејилр, бими-сил вә бинәзир әсәрләрдир ки, һәгигәтдә хәзинә мали-дыр»¹.

Ф. Көчәрли Азәрбајчанын бу гүдрәтли шаиринә белә жүксәк гиймәт вермәкдә тамамилә һағлы иди. Ф. Көчәрлидән әввәл Низами јарадычылығы илә мәшғул олмуш Азәрбајчан алимләри дә шаирин јарадычылығына жүксәк гиймәт вермиш вә оуну һағгында бөјүк мәнәб-бәт вә ифтихар һиссилә данышмышлар. Лүгфәлибәј Азәр (1711—1781), Аббасгулу Аға Бақыханов (1794—1847), бөјүк әдиб вә мүтәфәккир М. Ф. Ахундов, Мәһәммәдәли Тәрбијәт шаирин һәјат вә јарадычылығы һағгында данышаркән Низаминин бөјүк шаирлик дүһа-сыны, оуну әсәрләринин башға шаирләрә тә'сирини гејд етмиш, «Хәмсә»ни «бйнасы мөһкәм гојулмуш хәзинә» (Лүгфәлибәј Азәр) адландырымышлар².

Азәрбајчан алимләри ичәрисиндә М. Ф. Ахундовун Низами һағгындакы гејдләри даһа чох марағлыдыр. Чүнки о, Низаминин әсәрләрини гиймәтләндирәркән шаирин јарадычылығыны ајрылығда көтүрмәмиш, Низами сәнәтинә дунја поезијасынын инкишафы нөгтеји-нәзәриндән бахмыш, она реалист поезија принципләри илә јанашмышдыр. Бу мәсәләни хүсуси тәдғиг етмиш олан әдәбијјатшүнас Н. Оручәли һағлы гејд едир ки, М. Ф. Ахундов Низамијә «өз сәләфләриндән фәргли оларағ тамамилә јени нөгтеји-нәзәрдән јанашыр», чүнки М. Ф. Ахундову даһа чох мәшғул едән Низаминин дунја поезијасындакы мөвгејини тә'јин етмәк мәсәләси олмуш-дыр³.

М. Ф. Ахундов поезијада реализми, жүксәк ше'ријјә-ти, сәнәткарлығы нәзәрдә тутарағ Низами јарадычылығыны гиймәтләндирмиш, оуну әсәрләриндә мәзmun көзәл-лији илә бирликдә ифадә көзәллијинин дә гүввәтли олдуғуну сөјләмишдир. М. Ф. Ахундовун фикринчә, Ни-

¹ Ф. Көчәрли, «Азәрбајчан әдәбијјати тарихи материалла-ры», I ч. I һиссә, Бақы, 1925, сәһ. 65.

² Бу барәдә бах: Н. Оручәли, «Низами Кәнчовини тәдғиг едән Азәрбајчан алимләри», «Низами» мәчмүүси, Бақы, 1947, сәһ. 130—137.

³ Н. Оручәли, «Низами» мәчмүүси, Бақы, 1947, сәһ. 134.

заминин әсәрләри мәнз бу хүсусијјәтләринә көрә охучу-лар тәрәфиндән бәјәнилмишдир.

М. Ф. Ахундов јазмышдыр: «Ики шеј ше'рин әсас шәртләриндәндир: мәзmun көзәллији вә ифадә көзәллији. Мәзmun көзәллији олуб, ифадә көзәллијинә малик ол-мајан бир нәзм (Моллаји Руминин мәснәвиси кими) мәғбул нәзмдир, амма ше'ријјәтиндә нөгсән вардыр.

Ифадә көзәллијинә малик олуб, мәзmun көзәллијин-дән мәрһум олан мәнзумә теһраилы Гаанинин ше'рләри кими зәиф вә касәләт артырычы нәзмдир, амма јенә ше'р нөвүндәндир, јенә дә һүнәрдир.

Һәм мәзmun көзәллијинә, һәм дә ифадә көзәллијинә малик олан нәзм (Фирдоусинин «Шаһнамә»си, Низами-нин «Хәмсә»си вә Һафизин «Диван»ы кими) нәш'ә артырычы вә һәјәчанландырычы олуб, һәр кәс тәрәфин-дән бәјәнилмишдир. Белә нәзм сәһибләрини пәјғәмбәр-ләрлә бәрәбәр тутмағ олар; чүнки онлар бәшәр нөвүнүн фөвғүндә олуб, философанә хәјал вә иләһ сәһибләри-дир»¹.

М. Ф. Ахундов бурада Шәрг поезијасынын тәчрүбә-синә әсәсән Низами һағгында фикр сөјләмишдир. Лакин бөјүк мүтәфәккирин бу фикри Низаминин үмумијјәтлә дунја әдәбијјатындакы мөвгеји мәсәләсини һәлә етмәјә дә көмәк едир. Бу мәнһадә Ф. Көчәрлинин дә ашағыдакы фикри М. Ф. Ахундовун мүләһизәсилә сәсләшир. Ф. Кө-чәрли јазмышдыр:

«Фәрс лисанына дара рәвантәб шаирләримизин бәш вәзифәләриндән бириси дә Шејх Низами әлејһиррәһмә-нин әсәрләриндән бә'зиләрини түркә ачығ диядә тәрчүмә едиб, милли әдәбијјатымызы дәвләтләндирмәкдир.

Инсаф дејил ки, оуну мө'чүзүмә кәламлары Аврона дилләрә тәрчүмә олунуб интишар тапсын, бизләр исә ону өз дилимиздә мүталиә едиб фејзијаб олмағдан мән-рум галағ»².

Лакин Низаминин һәјат вә јарадычылығыны дәрин-дән өјрәнмәк иши әсәсән Бөјүк Октябр сосиалист инги-лабындан сонра башланмышдыр.

Ф. Көчәрлидән сонра Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслары вә тәдғигатчылары Низаминин јарадычылығыны өјрән-

¹ М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Бақы, 1938, сәһ. 107.

² Ф. Көчәрли, «Азәрбајчан әдәбијјати тарихи материалла-ры», Азәрнәшр, Бақы, 1925, I чилд, I һиссә, сәһ. 68.

мәк сәһәсиндә даһа бөјүк бир сә'лә чалышмыш вә бөјүк тәдгигат иши көрмүшләр. Низаминин һәјат вә јарадычылығына олан марағ, шаирин анадан олмасынын 800 иллик јубилејинин кечирилмәси илә элағәдар оларағ, даһа да артмыш, онун һәјат вә јарадычылығы һағгында совет әдәбијатшүнасларынын бир чоһу диггәтләјиг әсәрләр вә мәғаләләр јазмыш, шаирин фарс дилиндә олан әсәрләрү бүтүнлүклә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиләрәк охучуларымыза чатдырылмышдыр. Әдәбијатшүнасларымызын башламыш олдуғу бу кениш тәдгигат ишинин әсас мәркәзи Бақы шәһәри олмушдур. Лакин бу иш јалһыз бизим республиканын елми гүввәләри илә дејил, Низаминин јарадычылығы илә мәшғул олан бүтүн совет әдәбијатшүнаслары вә јазычыларынын биркә сә'ји нәтичәсиндә јүксәк елми сәвијјәгә галдырылмыш, шаирин әсәрләрү мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә олунарағ, дүңја ичтимаијјәтинә чатдырылмышдыр.

Бу ишдә рус совет әдәбијатшүнасларынын вә мүтәрчимләринин бизә көстәрдији гардашлығ көмәјинин әһәмијјәти мисилсиз дәрәчәдә бөјүкдүр. Чүнки Низаминин әсәрләрү рус дили васитәси илә кениш миғјасда јайылыб үмүмиттифағ охучусуна чатдырылмыш, Совет Иттифағында јашајан бир чоһ халғлар рус дилинин васитәси илә бөјүк Азәрбајчан шаиринин зәнкин әдәби ирси илә таныш олмушдур. Инди, демәк олар ки, Низаминин бүтүн әсәрләринин Азәрбајчан дилиндә тәрчүмәси олдуғу кими, рус дилиндә дә һәмнин әсәрләр бир нечә дәфә нәшр едилмиш, шаирин јарадычылығынын тәһлилин верән дөјрли мәғаләләр вә тәдгигат әсәрләрү јарадылмышдыр. Бу ишдә профессор Ј. Е. Бертелсин хидмәтини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. О, Низаминин рус дилиндә чап олунаруш тәрчүмәләринин бөјүк бир әксәријјәтинин һазырланмасында шәхсән иштирак етмиш, һәмни нәшрләри тәрчүмә илә тә'мин етмиш, онлара кениш мүгәддәмә вә изаһатлар јазмышдыр. Профессор Ј. Е. Бертелс һәмчинин Низаминин әсәрләринин елми-тәнғиди мәтнинин һазырланмасы сәһәсиндә дә хејли иш көрмүш вә онун иштиракы илә Низаминин ән бөјүк поемасы олан «Искәндәрнамә»нин тарихдә илк дәфә оларағ елми тәнғиди мәтнин нәшр едилмишдир.

Низаминин дөврүнү вә онун јарадычылығына Загафғазияда јашајан дикәр халғларын әдәбијатлары илә, һәмчинин XII әсрдә Загафғазия өлкәләриндә баш-

ламыш олан мэдәни интибаһла элағәдар оларағ тәдгигат етмәк үчүн биз мәшһур совет алимләри академик Иосиф Орбелинин, Н. Ј. Маррын, профессор Ш. И. Нутсибидзенин ајры-ајры әсәрләриндә бир сыра гијмәтли гејдләрә раст кәлирик. Академик Иосиф Орбелин «Руставели дөврүнүн абидәләри» адлы әсәрә јаздығы кириш һиссәсиндә, академик Н. Ј. Маррын бөјүк күрчү шаири Шота Руставелинин јарадычылығына вә дөврүнә һәср етдији ајры-ајры мәғаләләриндә XII әсрдә Загафғазия өлкәләриндә башламыш мэдәни интибаһ мәсәләсинин изаһына көмәк едән мұлаһизәләр вардыр. Һәмчинин мәшһур алим-филолог Ј. Н. Маррын бир сыра әсәрләриндә вә мәғаләләриндә дә Низами һағгында данышылыр ки, шаирин дөврү вә јарадычылығы һағгында фикир сөјләјәркән бу әсәрләрү нәзәрдә тутмағ вачибдир.

Низаминин јарадычылығыны тәдгигат етмиш совет алимләриндән И. С. Бракинскинин вә Л. Климовичин бир сыра әсәрләриндә шаирин јарадычылығыны, онун һәм өз дөврүндә, һәм дә сонралар дүңја әдәбијатындакы мөвејини дүзкүн баша дүшмәжә көмәк едән марағлы фикирләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Профессор И. С. Бракински «Тачик халғ поэзијасы тарихиндән» адлы әсәриндә Низами һағгында данышаркән гејд едир ки, «Низами өз јашадығы тарихи шәраит даһилиндә әсринин габағчыл идејаларыны јени бир јүксәклијә галдырмышдыр... Һуманизм вә ичтимаи әдаләт идејасы Низаминин јарадычылығында апарычы идеја олмушдур... Низами — мүсәлман Шәргиндәки шаирләрдән биринчисиدير ки, халғларын вә гәбиләләрин бирлији мәсәләсини хүсуси бир гүввәтлә мејдана атымышдыр...»¹.

Л. Климович исе Низаминин дүңја бәдин фикринин инкишафындакы ролу һағгында данышарағ јазмышдыр: «Низаминин тәкчә өз халғынын әдәбијатына вә ичтимаи фикринә дејил, һабелә бүтүн бәшәријјәтин бәдин әдәбијатына вә ичтимаи фикринә һәдијјәси бөјүкдүр. Һәлә орта әсрләрдә Низаминин јарадычылығы һәм Азәрбајчанда, һәм дә онун сәрһәдләриндән хејли узағларда әдәбијатын инкишафына мүтәрәғги тә'сир көстәрмишдир. Бүтүн дөврләрин көркәмли мүтәфәккирләри онун јарадычылығ дүһасыны јүксәк гијмәтләндирмиш, Низа-

¹ И. С. Бракински, «Тачик халғ поэзијасы тарихиндән», Москва, 1956, сәһ. 336.

минин беш поемасыны поезиянын мөчүзөсү, беш иччи-си адландырмышлар»¹.

Низаминин эдәби ирси үзәриндә чалышан совет алимлери арасында шаирин һәјат вә жаратычылығыны өјрәнмәк сәһәсиндә бөјүк хидмәтләри олан профессор J. E. Бертелсин фәалијјәтини хүсусилә гејд етмәк ләзимдыр. Профессор J. E. Бертелсин бөјүк Азәрбајчан шаири һаггындакы тәдгигат әсәрләри о чәһәтдән гижмәтлидир ки, һәмнин әсәрләр мүүллифин узун илләрдән бәри Низаминин эдәби ирси вә әсәрләринин мәғни үзәриндә апардығы дәрин тәдгигатын нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр; дикәр тәрәфдән, һәмнин әсәрләр вә тәдгигатлар биләваситә Низаминин орижинал әсәрләри әсасында жаратылмыш вә марксист эдәбијјатшүнаслығы нөгтеји-нөзәриндән Низаминин жаратычылығыны һәртәрәфи өјрәнмәк ишинин, демәк олар ки, әсасыны гојмушдыр. Профессор J. E. Бертелсин бөјүк Азәрбајчан шаири Низами һаггында жаздығы әсәрләрә даһа чох етибарлы мәнбә кими баһамағ олар. J. E. Бертелс Низами һаггында бир сыра әсәрләрин вә мәгаләләрин мүүллифидир.

Онун «Низами. һәјат вә жаратычылығы» (1940) әсәри мәгаләләр шәклиндә јазылмыш вә демәк олар ки, Низами һаггында илк дәфә әтрафлы мәлулат верән мәнбәләрдән биридир. «Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами» китабы вә «Низами» мәчмуәсиндә чап олунмуш мәгаләләри исә профессор J. E. Бертелсин Низамијә даир тәдгигатлары ичәрисиндә хүсусилә фәгләнир. Бу мәгаләләрдә Низаминин дүңја эдәбијјатындакы мөвгејәнә даир дә мүүјјән фикирләр вардыр.

J. E. Бертелсин китабы кениш охучу күтләсини Низами жаратычылығы илә таныш етмәк мәғсәдилә јазылдығындан, мүүллиф һәмнин әсәриндә Низами жаратычылығынын бир сыра хүсуси мәсәләләри, о чүмләдән Низаминин Европа вә үмумијјәтлә дүңја эдәбијјаты илә олан әләгәсиндән кениш бәһс етмәмишдир.

Мәлумдыр ки, J. E. Бертелс Орта Асија вә Загафразија халгларынын классик эдәбијјатыны тәдгиг етмәк сәһәсиндә дә чалышырды. Бу ишдә о мүхтәлиф халгларын эдәбијјатлары арасындакы гаршылыгы тарихи әләгәләрин мејдана чыхарылмасына хүсуси әһәмијјәт

¹ Л. Климович, «Совет Шәрги эдәбијјатлары тарихиндән», Москва, 1959, сәһ. 77.

верирди. Буна көрә дә онун өзбәк вә тачик эдәбијјатлары һаггында жаздығы әсәрләрдә дә, јери кәлдикчә, Азәрбајчан јазычылары, о чүмләдән Низами һаггында мүләһизәләр сөйләнмишдир. Бу чәһәтдән J. E. Бертелсин «Нәваји»¹, «Фарс-тачик эдәбијјаты тарихи»² адлы әсәрләри диггәти чәлб едир.

J. E. Бертелсин бу әсәрләриндә эдәби мугајисә вә паралелләр бәзән мүүллифин тәдгиг олунан мәсәләјә субјектив мүнәсибәтини ифадә етсә дә, бүтүнлүкдә, онун ирәли сүрдүјү фикирләр Низами жаратычылығыны өјрәнмәк ишинә чох көмәк етмишдир. J. E. Бертелсин «Низами вә Фүзули» адлы бөјүк тәдгигат әсәри исә онун «Сечилмиш әсәрләри»нин II чилдини тәшкил едир.

J. E. Бертелс «Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами» адлы китабыны сонралар ишләјиб рус дилиндә ики дәфә (1948 вә 1956-чы илләрдә) нәшр етмишдир. Китабын бу јенидән ишләнмиш нәшрләри даһа мүкәмәлдир вә мүүллиф бу јени нәшрләрдә Низаминин дүңја эдәбијјаты илә әләгәси мәсәләсиндән даһа чох данышмышдыр.

Низами һаггында, хүсусилә шаирин әсәрләринин сүжет мәнбәләри һаггында, ардычыл олмаса да, јери кәлдикчә өз әсәрләриндә вә мәгаләләриндә фикир сөйләјән рус шәргшүнас алимләриндән бири дә И. J. Крачковскидир. Мәгаләләринин бәзиләриндә о, Низамини Иран шаири кими хатырлатса да, үмумијјәтлә онун Низами әсәрләринин, хүсусән «Лејли вә Мәчнун»ун сүжет мәнбәләри вә әрәб эдәбијјаты илә әләгәси һаггындакы фикирләри диггәтәләјидир. Бу чәһәтдән И. J. Крачковскинин 1946-чы илдә жаздығы «Әрәб эдәбијјатында Мәчнун вә Лејли һаггындакы һекајәтин илк тарихи» адлы бөјүк мәғаләси тәдгигат үчүн марағлы материал верир³.

Сон ијирми илдә рус дилиндә јазылмыш вә ајры-ајры халгларын гаршылыгы эдәби-мәдәни әләгәләринин изаһына һәср олунмуш әсәрләр арасында биләваситә Низаминин Европа эдәбијјаты вә һабелә дикәр халгларын

¹ J. E. Бертелс, «Навои», М.-Л., 1948.

² Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Москва, 1960.

³ И. J. Крачковски, Сечилмиш әсәрләри, II, ССРИ ЕА, М.-Л., 1956, сәһ. 588—632. Гејд етмәк ләзимдыр ки, һәмнин мәгаләдә мүүллиф Низамидән Азәрбајжан шаири кими бәһс едир, ләкин тәәсүф ки, китабы адлар көстәрчисиндә Низами јенә дә фарс шаири кими гәләмә верилр. Вах: сәһ. 663.

эдабијаты илэ элагэсинэ данр м'әлумата да раст кәлирик. Бу чәһәтдән јазычы вә алим Марнетта Шакинјанын алман эдабијаты, хуСУСИлэ Көтенин јарадычылығына данр тәдгигаты диггәти чәлб едир. М. Шакинјанын бу тәдгигатынын нәтичәләри онун «Көте»¹ адлы китабында вә «Әсәрләри»нин VI чилдиндә топланыб нәшр едилмишдир. «Көте» китабындакы «Гәрб-Шәрг Диваны» адлы фәсилдә мәшһур алман шаири В. Көтенин өз әсәрләриндә Шәрг поезијасында, хуСУСИлэ бөјүк Азәрбајчан шаири Низаминин әсәрләриндән истифадә етмәси мәсәләси нәзәрдән кечирилмишдир. М. Шакинјанын китабындакы һәмни (IV) фәсил, демәк олар ки, әсәсән мұәллифин «Көте Низами һаггында»² адлы мөгаләсиндәки фикирләрин давамдыр. М. Шакинјанын әсәринин гүмәтли чәһәти ондадыр ки, Низаминин Авропа эдабијаты илэ элагәсини, онун поезијасынын образ вә мотивләринин алман эдабијатына тәсирини вә Көтенин Низамијә вердији јүксәк гүмәти изаһ едир.

Виктор Голтсевин «Шота Руставели»³, Лев Асатианин «Гардаш эдабијатларын достлуғу»⁴ китабларында ССРИ халгларынын эдабијатлары арасындакы гаршылыгы элагәләр мәсәләсини изаһы илэ бағлы олараг, јери кәлдикчә, Низаминин һаггында мұлаһизәләр сөйләниш вә онун күрүч, ермәни эдабијаты, һабелә XII әсрдә Загафғазия халгларынын үмүми мэдәни интибахы илэ элагәси көстәрилмишдир.

Низаминин јарадычылығыны тәдгиг етмиш эдабијатшунаслар арасында профессор М. Рәфинин, профессор Һ. Араслынын, профессор А. О. Маковелскинин, профессор Мир Чәлалын, профессор М. Арифин, профессор Ч. Хәнданын, профессор Һ. Нүсәјовун, Ч. Чәфәровун, филологи елмләри намызиди М. Гулузадәнин, Һ. Оручәлинин, Ә. Ә. Сејидзадәнин, М. Әлизадәнин, М. А. Солтановун, јазычы М. С. Ордубадинин, Һ. Мәһдинин, Мирзә Ибраһимовун, эдабијатшунас вә тәнгидчи М. Ч. Чәфәровун вә бир чох башгаларынын јазмыш олдуғлары ајры-ајры мөгаләләри вә тәдгигат әсәрләри эдаби вә

елми әһәмијјәтә маликдир. Һәмни мұәллифләрин әсәрләриндә Низаминин ичтимаи-сијаси көрүшләри, фәлсәфи вә һуманист бахышлары әтрафлы шәрһ едилир, һабелә шаирин ајры-ајры әсәрләринин тәһлили верилир. Бундан башга Азәрбајчан эдабијатшунаслары вә тәнгидчиләри Низаминин јарадычылығына данр мұхтәлиф мөвзуларда бир сыра мөгаләләр јазмышлар ки, бунларын әксеријјәти республиканын дөврү мәтбуатында вә ән чох «Ингилаб вә мэдәнијјәт» (индики «Азәрбајчан») журналында, Низамијә һәср олунмуш хуСУСИ мәчмүәләрдә чап едилмишдир.

Г. Һ. Араслынын Низами һаггындакы әсәрләриндә бөјүк шаирин һәјаты вә һабелә Шәрг халгларынын эдабијатлары илэ элагәси, Низаминин әсәрләриндәки фәлкләг мотивләри тәһлил едилмишдир. Бу чәһәтдән Һ. Араслынын мұхтәлиф илләрдә орта вә али мәктәбләр үчүн јазылмыш эдабијат дәрсликләриндә Низами вә онун әсәрләринә һәср етдији хуСУСА вә очеркләр бөјүк Азәрбајчан шаиринин һәјат вә јарадычылығыны өјрөнмәк ишиндә чох фәјда вермишдир. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Низами адына Эдабијат вә Дил Институту тәрәфиндән нәшр едилән «Азәрбајчан эдабијаты тарихи»¹ китабынын гәдим Азәрбајчан эдабијатыны әһәтә едән биринчи чилдиндә Низаминин јашајыб јаратдығы дөврүн ичтимаи-сијаси вә мэдәни мәнзәрәси, о заманкы эдаби мұһитин ајры-ајры чәһәтләрини шәрһ едән хуСУСИ бир һиссә Һ. Араслы тәрәфиндән јазылмышдыр. Бу һиссәдә Низаминин јарадычылығыны дүзкүн изаһ етмәк үчүн бир сыра дәјәрли фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, «Азәрбајчан эдабијаты тарихи» китабында Низами Кәпчәви һаггындакы хуСУСИ фәсил Низами јарадычылығына јахындан бәләд олан вә шаирин һәјат вә јарадычылығы һаггында бир сыра дәјәрли мөгаләләрин мұәлифи М. Әлизадә тәрәфиндән јазылмышдыр². М. Әлизадәнин Низами јарадычылығына һәср олунмуш дикәр мөгаләләриндә бөјүк Азәрбајчан шаиринин һәјаты, јарадычылығы, һуманизми, Шәрг эдабијаты илэ элагәсинин мұхтәлиф чәһәтләри изаһ едилмишдир. Умумијјәтлә Һ. Араслы вә М. Әлизадәнин Низамијә даир әсәрләриндә шаирин јарадычылығынын

¹ Марнетта Шакинјан, «Көте», ССРИ ЕА, М.-Л., 1950.

² «Литературнаја газета», 25 мај 1940-чы ил.

³ Виктор Голтсев, «Шота Руставели», Москва, 1952.

⁴ Лев Асатиани, «Гардаш эдабијатларын достлуғу», Тбилиси, 1958.

¹ Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Баки, 1960, сәһ. 37—83.

² Јенә орада, сәһ. 106—194.

Шәрг әдәбијаты илә әлагәси мәсәләси даһа чоһ тәһлил-дән кечирилмишдир. Профессор М. Рәфилинин Низамијә даир әсәрләри исә, дәмәк олар ки, ән чоһ кениш охучу күтләсини шаирин һәјәт вә јарадычылығы илә таныш етмәк мәгсәди дашыјыр.

Низаминин анадан олмасынын 800 иллик јубилеји илә әлагәдар олараг әдәбијатшүнасларын бир сыра дәрјәли елми мәгаләләри 1947-чи илдә чап олуномуш «Низами Кәчәви»¹ адлы хүсуси мәгаләләр мәчмуәсиндә топланмышдыр. һәмин мәчмуәдә Г. Араслынын, А. С. Маковелскинин, Ј. Е. Бертелсин, М. Рәфилинин, Мир Чәлалын, Әли Султанлынын, М. Арифин, М. Чәфәровун, Ч. Хәнданын, Ә. Ә. Сејидзәдәнин, А. Крымскинин, Г. Оручәлинин бөјүк Азәрбајчан шаири Низаминин јарадычылығынын мүхтәлиф чәһәтләрини ишыгландыран гүјмәтли мәгаләләри вә тәдгигат әсәрләри топланмышдыр. Мәчмуәдә профессор Әли Султанлы тәрәфиндән јазылмыш «Искәндәрнамә» вә Гәрби Авропа әдәбијаты»² тәдгигаты Низами јарадычылығынын дүнја әдәбијаты вә хүсусән Гәрби Авропа әдәбијаты илә әлагәси мәсәләсинә һәср олуномушдур.

Низаминин һәјәт вә јарадычылығына даир Шәрг дилләриндә јаранмыш мәнбәләрә кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин мәнбәләрин әксәријјәти, мөшһур Шәрг алимләри Дөвләтшаһ Сәмәргәнди, Лүтфәлибәј Азәр тәрәфиндән јарадылмыш тәзкирәләрин вердији мә'луматы тәкрат етмишләр. Низаминин һәјәт вә јарадычылығыны тәдгиг етмиш Авропа алимләринин чоһу да јенә һәмин Шәрг алимләринин әсәрләриндәки мә'луматы әсас көтүрмүш вә өз мұлаһизәләрини онларын үзәриндә инкишаф етдирмишләр. Ән јени дөврдә Низамијә даир шәрг дилләриндә јаранмыш әдәбијатда шаирин әдәби ирсини елми сурәтдә тәдгиг едиб өјрәнмәк мејли гүввәтләнишидир. Бу мејлә биз мұәјјән дәрәчәдә Низаминин «Хәмсә»сини вә ше'рләрини тәнгиди мәтнә јахын бир шәкилдә тәртиб вә нәшр етмиш Вәһид Дәстгирдинин шаирин әсәрләринә јаздығы мұгәддимә вә изаһатларда, Иран алимләриндән Сәид Нәфисинин Низами һаггындаки сон китабында («Низами Кәчәвинин гәсидә вә гәзәл диваны, Низаминин һәјәти вә әсәрләринә даир

устан Сәид Нәфисинин мұгәддимәсилә», Тһһран 1338-чи ил — һичри-хуршиди тәгвимлә) раст кәлирик. Лакин бу әсәрләрдә Низами һаггында верилән фактик материал, шаирин әсәрләринин мәтни, ше'р вә поемаларынын вәзни вә башга формал чәһәтләри һаггындаки мә'лумат мараглы олса да методоложи нөгтеји-нәзәрдән гусурлудур. Сәид Нәфисинин китабындаки «Низами Ирандан харичдә» (сәһ. 138—150) адлы фәсилдә Авропа өлкәләриндә Низами әсәрләринин тәрчүмәси вә иштишары һаггында данышылса да шаирин дүнја әдәбијатындаки мөвгеји вә Авропа јазычыларына тә'сири мәсәләсиндән бәһс едилмир. Ән башлычасы исә будур ки, Сәид Нәфис, мүмкүн гәдәр, Низамини кушәнишин, суфијанә бир адам кими гәләмә верир, онун «Әхиләр»лә дә әлагәси олмадығыны сүбута чалышыр. Белә бир мөвге, ајдындыр ки, мұәллифин Низами јарадычылығынын өз дөврүндәки мұтәрәгги вә габагчыл ичтимаи гүввәләрлә әлагәдар олдуғуна шүүрлу сурәтдә е'тинасыз јанашмасы илә бағлыдыр.

Лакин бүтүн бу мәнбәләр Низаминин дүнја әдәбијатындаки мөвгеји мәсәләсини дәриндән өјрәнмәк үчүн һәлә кифәјәт дејилдир. Низаминин дүнја әдәбијатындаки мөвгејини мұәјјәнләшдирмәк һәбелә Гәрби Авропанын бир сыра көркәмли һуманист јазычыларынын вә биринчи нөвбәдә Данте, Боккачио, Петрарка, Томас Мор, Шекспир, Волтер, Көте, Шиллер, һейне вә башга бу кими көркәмли нумәјәндәләринин јарадычылығлары илә јахындан таныш олмағы тәләб едир.

Низаминин һәјәт вә јарадычылығы һаггында јазылмыш мәгалә вә тәдгигат әсәрләриндә ирәли сүрүлән мұлаһизә вә фикирләрдә һәмчинин елә чәһәтләр вардыр ки, онлар мұәјјән дәрәчәдә јанлыш мөвгедән сөјләнишидир вә Низаминин бөјүк сәнәткар симасыны бүтүн ајдынлығы илә танымаг ишинә һәлә дә мұәјјән гәдәр манеә төрәдир. Низаминин дүнја әдәбијаты илә сәсләшән мұтәрәгги фикирләрини вә көрүшләрини мұгајисәли сурәтдә тәдгиг едиб өјрәнмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, һәмин јанлыш фикирләри вә мұлаһизәләри нәзәрдән кечириб ајры-ајры сәһвләри үзә чыхартмаг зәруридир.

Бу чәһәтдән, биринчи нөвбәдә, профессор Ш. И. Нутсибидзинин «Руставели вә Шәрг ренесансы» адлы китабында ирәли сүрдүју бә'зи мұлаһизәләр үзәриндә дајанмаг, һәбелә Низами әсәрләриндәки сүжетләрин Ав-

¹ Азәрбајжан ССР ЕА нәшријјаты, Бақы, 1947.

² «Низами Кәчәви», мәгаләләр мәчмуәси, Бақы, 1947, сәһ. 75.

ропа әдәбијјатына јайылмасы мәсәләси илә әлагәдар олараг профессор Ј. Е. Бертелсн бир фикрини нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Профессор Ј. Е. Бертелс өзбәк классик әдәбијјатынын мәшһур нүмајәндәси Әлишир Нәвајијә һәср етдији китабында белә бир фикир ирәди сүрүр ки, 1557-чи илдә табризли Христофор тәрәфиндән Венесијада италјанча нәшр едилмиш «Падшаһ Сәрәндипин үч кәнч оглунун сәјаһәти» адлы китабы Нәвајинин «Једди сәјјарә» адлы әсәриндән игтибасдыр¹.

Ј. Е. Бертелс өз фикрини сүбут етмәк үчүн Христофорун о заманкы Тәбриз ермәниләриндән олмасы мәсәләсини тамамилә әһәмијјәтсиз сајыр, һәмнин китабын фарс дилиндән тәрчүмә вә игтибас олдуғуна шүбһә едир. Профессор Ј. Е. Бертелс белә бир мүнәкимә жүрүдүр ки, куја инди дә Азәрбајҗанда фарс дили дејәркән әсил фарс дили дејил, Азәрбајҗан дили нәзәрдә тутулур. Ј. Е. Бертелс јазыр: «...в Азербайджане и посейчас под «персидским» языком разумеют иногда не персидский, в нашем понимании этого слова, а язык азербайджанский, персидский же называют «фарсидским»².

Елми нөгтеји-нәзәрдән бу фикир тамамилә әсассыздыр. Чүнки һал-һазырда нә Совет Азәрбајҗанында, нә дә Чәнуби Азәрбајҗанда һеч кәс «фарс» вә ја «Иран дили» дејәркән Азәрбајҗан дилини нәзәрдә тутмур. һа-белә кечмишдә дә азәрбајҗанлылар һәмишә «фарс дили» дејәркән фарсларын дилини нәзәрдә тутмушлар, өз ана дилләрини — Азәрбајҗан дилини һеч бир заман «фарс дили» адландырмамышлар. «Фарс дили» дејәркән Азәрбајҗан дилини нәзәрдә тутмаг анчаг башга јерләрдән Азәрбајҗана кәлмиш сәјаһлара мәхсусдур ки, буна да елми дәлил кими архаһанмаг олмаз. Ј. Е. Бертелс бу фикри, бәлкә дә, она көрә орталыга атымышдыр ки, Христофорун китабынын фарсчадан — јә’ни Низамидән — дејил, гәдим өзбәк дилиндән — јә’ни Нәвајидән — игтибас вә тәрчүмә олундуғуну әсәсләндирсын. Лакин унутмаг олмаз ки, јухарыда адларыны чәкдијимиз һекајәләр, һәтта Нәвајинин әсәрләриндән Христофорун италјанча нәшр етдији китаба вә орадан да диқәр Европа халғларынын әдәбијјатына кечмишдирсә, јенә дә

биз Низаминин Европа әдәбијјатына тә’сири мәсәләсиндән даныша биләрик, чүнки тарихән мә’лумдур ки, һәмнин һекајәләрдән «Пахыл» һекајәсинин мотивләри илк дәфә Низаминин «Једди көзәл» поемасында ишләнишидир. Диқәр тәрәфдән, Христофорун өз китабыны фарс дилиндән тәрчүмә вә ја игтибас етмәси һаггындакы гејдинә шүбһә етмәјә һеч бир әсәс јохдур. һәм дә нәзәрдә тутулмалыдыр ки, бу мәсәлә һаггында јазмыш олан Европа алимләри дә Христофорун XVI әсрдә италјанча нәшр етмиш олдуғу китабындакы һекајәләрини Низамидән көтүрүлдүјүнү гејд етмишләр. Мәшһур шәрғшүнас Т. Бенфеј исә һәмнин китабын «Једди көзәл» поемасы илә олан әлагәсини хусусилә көстәрмишдир¹.

Әлбәттә, Ј. Е. Бертелсн Азәрбајҗан дили һаггында јухарыдакы фикри мүәјјән дәрәчәдә субъектив сәчијә дашыјыр вә бу мәсәлә онун Низами һаггындакы үмуми тәдгигатынын бөјүк әһәмијјәтини азалтмыр. Лакин Низами һаггында јазан бә’зи мүәллифләрин әсәрләриндә елә фикирләрә тәсадүф олунур ки, бунлар шаирин һәјәти вә јаралычылығы һаггында совет әдәбијјатшүнаслыг ел-минин сәјләдији вә тәсдиг едилмиш бир сыра һәгигәтләрә ачыгдан-ачыга зиддир. Марағлы чәһәт исә будур ки, белә фикирләр ән чох Низаминин дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји вә ја Европа әдәбијјаты илә әлагәси мәсәләси һаггында данышан әсәрләрдә сәјләнишидир. Јә’ни, Низаминин бир сәнәткар кими өз-өзлүјүндә бөјүклүјү, онун әсәрләринин жүксәк идејалары, бәдин тә’сир гүввәси ајрылыгыда мүбаһисә доғурмур, лакин дүнја әдәбијјатында онун нә кими бир мөвге тутмасы мәсәләси бә’зи әдәбијјатшүнаслара мүбаһисәли көрүнүр. Дар, мәһлуд, субъектив мүлаһизәләр һәтта бә’зи көркәмли алимләри белә бир јанлыш гүтбә кәтириб чыхармышдыр ки, онлар XII әсрдә Загафғазия өлкәләриндә башланмыш бөјүк мәдәни интибаһын поезијада ифадәчиләри олан Низами, Руставели кими сәнәткарларын идеја чәһәтдән бир-биринә олан јахын әлагәсини, онларын габагчыл көрүшләриндәки мүтәрәгги чәһәтләри мејдана чыхартмаг әвәзинә бу јазычылардан һансынын биринчи, һансынын икинчи мөвге тутдуғу, кимин кимә тә’сир етдији мәсәләси илә мәшғул олмушлар. Биринчилик ролуну кимә вер-

¹ Ј. Е. Бертелс, «Навои», Москва, 1953, сәһ. 79—81.

² Јенә орада, сәһ. 79.

¹ Т. Бенфеј, «Гәдим бир христиан-фарс романы» (алманча), 1886.

мәк мәсәләси илә мәшғул оландә исә, чох вахт, бу әдәбијјатшүнаслар биртәрәфли, мәһдуд вә субјектив фикирләр сөјләјәрәк Низами, Руставели кими сәнәткарларын һәм өз заманәләриндәки, һәм дә дүнја әдәбијјатындакы мөвгеләри мәсәләсинин ајры-ајры чәһәтләрини долашдырмыш, һәтта елм тәрәфиндән тәсдиғ едилмиш бә'зи һәғигәтләри дә јенидән музакирәјә гојмағ јолуна дүшмүшләр.

Бу чәһәтдән ән чох күрчү алими вә әдәбијјатшүнасы профессор Ш. И. Нутсибидзенин әсәрләриндәки бә'зи мүләһизәләр үзәриндә дајанмағ зәруридир. Белә бир зәруријјәти доғуран әсас сәбәбләрдән бири дә одур ки, Ш. И. Нутсибидзенин өз әсәрләриндә ирәли сүрдүјү фикирләрә индијә гәдәр мотбуат сәһифәләриндә һеч бир чаваб верилмәмиш вә онун јанлыш көрүшләри тәңгиди тәһлилдән кечирилмәмишдир.

Ш. И. Нутсибидзә сон 15 илдәки тәдғигатларында үмумијјәтлә Шәргдә, хүсусилә Зағағғазия өлкәләриндә мэдәни интибаһ мәсәләсинин тарихи, X әсрдән башлајарағ һуманизм идејяларынын Зағағғазияда јайылмасы вә бу идејяларын фәлсәфи вә әдәби ифадәсини вермиш јазычыларын јарадычылығы үзәриндә чох ишләмишдир. Онун рус дилиндә нәшр олунамш «Руставели вә Шәрг ренессансы» адлы китабы¹ алимин бу саһадәки тәдғигатынын нәтичәләрини әкс етдирән бөјүк һәчмли әсәрдир. Он алты ил бундан әввәл нәшр олунамш бу елми әсәрин мүсбәт чәһәти будур ки, мүәллиф индијә гәдәр јалныз Гәрби Авропа өлкәләринин тарихи инкишафы илә әлағәләндирилән ренессанс дөврү идејяларынын формалашмасында Шәрг өлкәләринин, хүсусән Зағағғазия халқларынын мүәјјән рол ојнадығыны көстәрив вә ренессанс дөврү јазычыларынын илк сәләфләринин Шәргдә, Зағағғазияда јетишијјини гејд едир. Бу мәсәлә илә әлағәдәр оларағ, Ш. И. Нутсибидзә үмумијјәтлә Авропа өлкәләриндәки һуманизм идејяларынын мәнбәјинин тәкчә Авропада дејил, һабелә Шәргдә — Зағағғазия өлкәләриндә олдуғу фикрини ирәли сүрүр вә бу фикри сүбүт етмәк үчүн классик күрчү әдәбијјатындан, Низами, Хагани вә Руставели кими сәнәткарларын әсәрләриндән бир сыра мисаллар кәтирив.

¹ Ш. И. Нутсибидзә. «Руставели вә Шәрг ренессансы». Тбилиси, 1947 (русча).

Лакин бу мүсбәт чәһәтләринә бахмајарағ Ш. И. Нутсибидзә өз әсәриндә јухарыда дедијимиз кими, бир сыра елә мүләһизәләр ирәли сүрүр ки, онлар объектив елми фикир сајыла билмәз вә Низами кими гүдрәтли бир сәнәткарнын тарихи мөвгәјини дүзкүн гиймәтләндирмәдијинә, онун һәјаты вә јарадычылығы һағғында марксист әдәбијјатшүнаслығ елминин кәлмиш олдуғу доғру нәтичәләрә зидд олдуғуна көрә рәдд едилмәлидир. Ону да нәзәрә алмағ лазымдыр ки, Ш. И. Нутсибидзә Низами һағғындакы һәмин субјектив вә јанлыш иддиаларында индијә гәдәр нәнки әл чәкмәмиш, бәлкә сон илләрдә јаздығы әсәрләриндә өз јанлыш фикирләрини даһа да дәринләшдирмишдир. Онун «Руставелинин јарадычылығы» адлы сон монографиясы буну ајдын көстәрин¹.

Совет Иттифагынын бүтүн халқлары Низаминин анадан олмасынын 800 иллик јубилејини тәнтәнәли сүрәтдә гејд етдији илләрдә профессор Ш. И. Нутсибидзә һәғигәтнә әлејјинә кедәрәк јазмышдыр ки, «Низами анадан олдуғу јерә—Гум шәһәринә көрә—Күрчүстана јахын олмушдур, о шәһәрдә исә гоншулуғдакы күрчүләрә әлағә вәситәси күрчү дили иди»².

Низаминин Кәнчәдә дејил, Гум шәһәриндә анадан олмасы кими јанлыш бир фикри мүәллиф она көрә ирәли сүрүр ки, Низаминин јарадычылығындакы габагчыл идејяларын о заманкы Азәрбајҗан мэдәнијјәти илә дејил, күрчү мэдәнијјәти илә әлағәдәр олдуғуну сүбүт етсин. О јазыр: «Ширванда (јәни Азәрбајҗанда — Ә. А.) интибаһын гауну инкишафы күрчү интибаһынын јолу илә кетмишдир... Бу просејдә Хагани Низамидән әввәл кәлмишдир, лакин онларын икиси дә өзләриндән хејли әввәл башланмыш күрчү интибаһынын јолуна дүшмүшләр вә ону давам етдириб Шәрг интибаһынын чәрчивәсиндә тамамламышлар»³.

Профессор Ш. И. Нутсибидзә өз фикрини давам етдирәрәк белә бир нәтичә чыхарыр ки, Низами, куја өз дөврүндәки күрчү мэдәнијјәтиндән һәртәрәфли истифадә едә билмәмиш вә буна көрә дә зәмәнәсинин мэдәни интибаһыны, габагчыл көрүшләрини ифадә етмәк мәсәлә-

¹ Ш. И. Нутсибидзә. «Руставелинин јарадычылығы». Тбилиси, 1958 (русча).

² Ш. И. Нутсибидзә. «Руставели вә Шәрг ренессансы». Тбилиси, 1947, сәһ. 303.

³ Јенә орада, сәһ. 307.

синдэ эңфдир. Ш. И. Нутсидзе жазыр: «Руставели бурада Низамиден күчлү вэ дэриндир. Башга чүрэ дэ ола билмэзди: Низами өз дөврүндөки мүасир күрчү мэдэнијјетиндэн жалныз бө'зи образлары вэ мэфхумлары алыб ишлэмшидир, Руставели исэ күрчү мэдэнијјетинин вариси кими бу мэдэнијјетин бөһросиндэн истэдији кими истифаде етмишдир. Алдыгы фөлсөфи фикирлэри Руставели өз јарадычылыгынын чанына һопдурур, буна көрө дэ ондакы фөлсөфи символлар динамикдир. Бу— идеја вэ образлары инкишаф вэ һэрәктэдэ көстөрсөн бир јарадычылыгы үсулурур. Низами үчүн иеэ башгасындан алыб ишлэдији идејалар вэ символлар мүһүм олса да, һәр һалда заһири әләмәтләр кими галмышдыр. Низамидэ онлар јарадычылыгы чәһәтдән әсаслы дэјишкилијэ јох, нахышлар вурмаға, динамикаја јох, һэрәктэсизлијэ хидмәт едир. Бу мә'нада Низаминин јарадычылыгы күрчү интибаһынн Шавтелидэн Чахрухадзејэ гэдәр кечмиш олдуғу әввәлки јолда дајанмышдыр. Низами поемаларынн сүжет композисијасы ләнкдир, динамик дејилдир, фөлсөфи идејалар исэ онун әсәрләриндэ жалныз нахыш вурмағ үчүн бир материалдыр: бу идејалар онун әсәрләринин бүтүлүкдэ сүжетинэ һопмур, ажры-ажры лөвһә вэ образлардан ибарәт оларағ галыр»¹.

Даһа сонра профессор Ш. И. Нутсидзе жазыр: «Нахышларынн ишләнмәсинэ көрө бөјүк олан поемаларында Низами там вэ мүрәккәб сүжетләр ишләмәмишдир. Бу да тәсадүфи дејилдир. Низами өз поезијасыны јарадычылыгы сапына дүзүлмүш мирвари илә әбәс јерэ мүгајисә етмәмишдир. Көрүнүр, сүр'әт вэ һэрәктә малик сүжетләрдән мәһрум олан јарадычылыгынын заһири нахышлардан ибарәт олдуғуну Низами өзү дэ дәрк едирмиш»².

Бу вэ буна бәнзәр мүлаһизәләр профессор Ш. И. Нутсидзенин әсәрләриндэ чохдур. Лакин мисал кәтирдимиз бу парчалардан да ајдын олур ки, Ш. И. Нутсидзе өз тәдигатында субјектив фикирләрин әсири олмуш вэ нәјин баһасына олур-олсун XII әсрдэ Загафгазијадакы мэдәни интибаһы вэ габагчыл көрүшлэри анчағ күрчү мэдэнијјәти илә бағламаға чәһд едәрәк, Руставелини

јүксәлтмәјэ, Низами, Хагани вэ башга јазычыларын тарихи ролуну мүмкүн гэдәр кичилтмәјэ, онлары, олса-олса, жалныз о заманкы күрчү мэдэнијјетинин тәглидчилери кими гөләмә вермәјэ чалышмышдыр. Ш. И. Нутсидзе өз јанлыш, гүсүрлү тәһлил үсулуида о дәрәчәјэ кәлиб чыхмышдыр ки, Руставелинин вэ Низаминин әсәрләриндэ мә'нача бир-биринэ јахын олан ажры-ажры ифадәлэри, бејтлэри мүгајисә едәндэ дэ тарихи фактлары сахталашдырмагдан вэ тәһриф етмәкдән чәкнимәмишдир. Мәсәлән, о, Низаминин «Хосров вэ Ширин» поемасындакы бир сыра ифадәлэри Руставелинин «Пәләк дәриси кәјмиш пәһләван» әсәриндәки бејтләрлэ мүгајисә едәндэ, һөкмән биринчилији Руставелијэ вермәк мөгсәди илә, идһиа едир ки, Низаминин «Хосров вэ Ширин» әсәри XII әсрин дохсанынчы илләринин орталарында јазылмышдыр. Галбуки «Хосров вэ Ширин»ин 1181-чи илә јазылыб тамамландыгы елм әләминә мә'лумдур вэ буна шүбһә етмәјэ дэ һеч бир әсас јохдур. Ш. И. Нутсидзе Руставелинин өз поемасыны Низамидән әввал јазыб гуртардығыны вэ Низамидән һеч бир поетик образ вэ ифадәни көтүрмәдијини сүбүт етмәк хатиринэ «Хосров вэ Ширин»ин јазылма тарихини XII әсрин дохсанынчы илләринэ кечирир вэ тарихи факты тәһриф едир¹.

Әввәлә, бир заманда, ејни ичтимаи вэ мэдәни шәрант дахилиндэ јашамыш ики шаирин өз әсәрләриндэ бө'зән ејни поетик ифадәлэри ишләтмәси, ејни бәдни үсуллардан вэ образлардан истифаде етмәси мүмкүндур вэ һәтта онлар, гаршылыгы сурәдэ бир-биринин әсәрләриндән хәбәрдар олмуш вэ бир-бириндән истифаде етмишләрсә, бурада һеч бир гәрибәлик јохдур. Бу тәбии вэ гануни бир һалдыр. Әдәби тә'сири тәдгиг етмәк, һәр һансы бир идеја вэ фикрин ажры-ажры јазычыларда нечә инкишаф вэ тәзаһүр етдијини өјрәнмәк дэ зәуридир. Лакин буну өјрәнәркән диггәтли вэ һәссас олмағ, субјектив фикирләрә јол вермәмәк, тәәссүбкешлик кими зәрәрли әһвал-руһијјәдән дэ кәнар олмағ лазымдыр. Ш. И. Нутсидзе, көрүнүр бу чәһәтлэри нәзәрә алмамыш вэ буна көрө дэ онун Низами һаггындакы мүлаһизәлэри объективликдән узағдыр, гејри-елмидир вэ јанлышдыр. Үмумијјәтлэ Ш. И. Нутсидзе, нәдәнсә, Низамини

¹ Ш. И. Нутсидзе, «Руставели вэ Шәрг ренессансы», Тбилиси, 1947, сәһ. 302.

² Һәмин әсәр, сәһ. 317.

¹ Ш. И. Нутсидзе, «Руставели вэ Шәрг ренессансы», Тбилиси, 1947, сәһ. 299.

Азәрбајҗан шаири кими гәбул етмәјә чох аз һәвәс көстәрир. Бунун нәтиҗәсидир ки, о өз әсәрләриндә Низамини каһ Азәрбајҗан, каһ да фарс шаири кими гејд едир. 1958-чи илдә нәшр етдији «Руставелинин јарадычылығы» адлы әсәрин мәтининдә Ш. И. Нутсибидзе Низамидән Азәрбајҗан шаири кими бәһс етдији һалда, китабын адлар көстәричисиндә «Низами — мәшһур Иран шаири, Руставелинин сәләфидир» кими бир гејдә јол вермишир¹.

Ш. И. Нутсибидзе XII әсрдә Загафғазия өлкәләриндәки мәдәни интибаһын мұхтәлиф мәсәләләрини тәдиг едәркән методоложи чәһәтдән дә гүсүра јол верир. Бу да ондан ибарәтдир ки, XII әсрдә Загафғазияда вә үмүмијјәтлә Шәрг өлкәләриндә дини пәрдә алтында кетмиш һәр чүр сијаси мұбаризәни, һәр нөв дини чәрәјан вә тәригәти Ш. И. Нутсибидзе мутәрәгги бир һадисә кими гәләмә вермәјә чалышмышдыр. Бу мәсәләни изаһ едәркән о, ән чох Ф. Енкелсә әсаслаһыр. Ф. Енкелс «Алманијада кәндли мұһарибәси» адлы әсәриндә јазмышдыр: «Феодализм әлејһинә ингилаби мұхалифәт бүтүн орта әсрдән кечир. Заманын шәраитиндән асылы олараг, бу мұхалифәт каһ мистика шәклиндә, каһ ачыг тәригәт шәклиндә, каһ да силаһлы үсјан шәклиндә өзүнү көстәрир»².

Ш. И. Нутсибидзе Ф. Енкелсин бу фикринә әсаслаһараг орта әсрләрдә һәм Шәрг өлкәләриндә (хүсүсән Күрчүстанда), һәм дә Гәрб өлкәләриндә өзүнү көстәрмиш дини-мистик чәрәјан вә тәригәтләрин бүтүн формаларына мутәрәгги һадисә кими бахыр вә бу чәрәјанларын һамысынын интибаһ идејаларына хидмәт етдијини сүбүта чалышыр. Һалбуки Ф. Енкелс һәмин фикри сәјләркән һеч дә орта әсрләрин бүтүн дини-мистик чәрәјан вә тәригәтләринә мутәрәгги бир һадисә кими бахмамыш вә онларын һамысына мұсбәт гижмәт вермәмишдыр. Ф. Енкелс гејд едир ки, мистика Алманијада реформасия хадимләринә вә кәндли һәрәкатынын рәһбәри Томас Мүнтсерә тәсир көстәрмишдыр, лакин, ејни заманда бир чох тәригәт тәлимләри дә о заман мұртәчә рол ојна-

мышдыр. Ф. Енкелс тәригәтләри ичтимаи-сијаси маһијәтинә көрә бир-бириндән фәргләндирир. Ф. Енкелс јазыр: «Тәригәтчиләр мұјјән дәрәчәдә патриархал Алл чобанларынын онларын һәјатына дахил олан феодализм әлејһинә мұнасибәтинин (Валденсләр); мұјјән дәрәчәдә феодализм чәрчивәсиндән кәнара чыхмыш шәһәрләрин феодализмә гаршы мұхалифәтинин (Албигејсләр, Арнолд Брешиански вә и. а.); мұјјән дәрәчәдә дә кәндләрдин ачыг үсјанларынын ифадәси иди (Чон Бол, Пикардијадаки маҷар устасы вә и. а.). Валденсләрин патриархал тәригәтинин дә биз бурада, исвечрәлиләрин үсјаны кими, формасына вә мәзмунуна көрә мұртәчә, өзләрини тарихи инкишафдан ајырмаг мәгсәди дашијан вә јалһыз јерли әһәмијјәтә малик бир тәригәт кими кәнара гејә биләрик»¹.

Профессор Ш. И. Нутсибидзе, көрүндүјү кими, Ф. Енкелсин орта әср тәригәтләринә даир фикринин икинчи һиссәсини гәтијјән нәзәрә алмамыш вә орта әсрдәки тәригәтләрин, дини-мистик чәрәјанларын һамысыны мутәрәгги һадисә сајараг бөјүк сәһвә јол вермишдыр. Буна көрә дә Ш. И. Нутсибидзенин орта әсрләрдәки Шәрг фәлсәфәсини, дини тәригәтләри изаһ едәркән Низами, Хагани вә Руставели кими сәнәткарларын габагчыл һуманист көрүшләрини чох јердә дини, мистик тәригәтләрдә бағлаһасынын өзү дә дүзкүн дејилдир. Орта әсрләрдә феодализм чәрчивәсиндән кәнара чыхмыш шәһәрләрдә инкишаф едән вә феодализмнин әлејһинә чеврилән бәзи тәригәт чәрәјанларынын габагчыл сәнәткарлара (мәсәлән, Әхиләрин Низамијә) доғрудан да мутәрәгги тәсир олмушдыр. Лакин орта әсрләрдәки бүтүн тәригәт чәрәјанларынын һамысыны мутәрәгги һесаб етмәк олмаз, о заманкы габагчыл сәнәткарларын дүңјәкөрүшүндәки мутәрәгги чәһәтләрин дә һамысыны, Ш. И. Нутсибидзенин етдији кими, јалһыз тәригәт вә мистик чәрәјанларын тәсирилә изаһ етмәк доғру дејилдир.

Бүтүн буһлар көстәрир ки, Низами һагғында јазмыш олан мұәллифләрин бәзиларинин (хүсүсилә Ш. И. Нутсибидзенин) бөјүк сәнәткарын дүңјә әдәбијјатындакы мөвгејинә даир мұлаһизәләри јанлышдыр вә объектив елми фикир кими гәбул едилә билмәз. Лакин әсәрләринин хүләсәсини вердијимиз алимләрин әкәријјәти белә

¹ Ш. И. Нутсибидзе, «Руставелинин јарадычылығы», Тбилиси, 1958, сәһ. 444.

² К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. VIII чилд. сәһ. 128—129.

¹ К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. VIII чилд. сәһ. 129.

бир чәһәти тәсдиг едирләр ки, Низами дүнја әдәбијятының нәһәнк сималарындан биридир, онун ярадычылығы өз милли чәрчивәсиндән хејли кәнара чыхараг кениш дүнјәви вә тарихи әһәмијјәт кәсб етмишдир. Низами ярадычылығыны дәриндән тәдгиг етмиш Ј. Е. Бертелс һағлы олараг јазыр: «Бу хүсусијјәт бизим дүнја әһәмијјәти кәсб етмиш јазычылар һесаб етдјимиз сәнәткарлара аиддир. Низами дүнјанын Данте, Руставели, Сервантес, Шекспир, Көте, Пушкин, Толстој, Горки кими ән бөјүк шаирләринин чәркәсиндә дајаныр.

Низами өз зәманәсинин ән габагчыл адамларындан бири олмушдур; о, кәләчәјә бахыр вә бә'зән бир чох әсрләр ирәлини көрүрдү... О, бөјүк бир инсан иди, сөзүн кениш мә'насында бөјүк һуманист вә әсил халг шаири иди. Низами өз даһијанә әсәрләринин бу инсани хүсусијјәти илә дә узун әсрләр боју бәшәријјәтин һөрмәтини газанмышдыр»¹.

Инсаны севән, онун ярадычы гүввәсинә инанан бөјүк Низаминин ярадычылығынын үфүгләри кенишдир, бу даһи сәнәткарын ады вә әсәрләри һәм Шәрг, һәм дә гәрби Авропа халгларынын әдәбијјаты илә бағлыдыр. Биз онун дүнја әдәбијјатындакы мөвгеји мәсәләсинин, һәләлик, бир тәрәфини—Низаминин Гәрби Авропа әдәбијјаты илә әлағәсинин әсас нөгтәләри үзәриндә дајаначағыг. Бу мәсәлә илә бағлы олараг ирәли сүрүлән фикирләр, мисал кәтирилән әдәби паралелләр вә мүгајисәләр ајдын олсун дејә, биз, әввәлчә Низаминин јетишмиш олдуғу тарихи дөврү нәзәрдән кечирәк.

¹ Ј. Е. Бертелс, «Низами», ССРИ ЕА, Москва, 1956, сәһ. 255—256.

Икинчи бәсис

НИЗАМИНИН ДӨВРҮ

Бөјүк Азәрбајчан шаири Низаминин јашајыб јаратдығы дөвр тәкчә шаирин вәтәни Азәрбајчанын дејил, һәмчинин бүтүн Загафгазијанын тарихиндә чох диггәтләјиг бир дөвр олмушдур. XII әсрдә Азәрбајчан Јахын Шәргин габагчыл вә инкишаф етмиш өлкәләриндән бири иди. Бу дөврдә Азәрбајчанда дөвләт гурулушу мөһкәмләниб күчләниш, өлкәдә мәдәнијјәт, елмләр, архитектура, инчәсәнәт вә әдәбијјат сүр'әтлә инкишаф едиб чичәкләнмишдир. XII әср Азәрбајчан тарихиндә ән чох диггәти чәлб едән мәдәни интибаһ дөврү олмушдур. Бу дөвр дүнјаја Низами кими даһи бир шаири вермишдир.

Азәрбајчан тарихинин бу дөврү әввәлки тарихи мәрһәләләрдән нә илә сечилир? Бу дөврдә Азәрбајчанда баш вермиш вә өлкәдә мәдәнијјәтин сүр'әтлә инкишафына тә'сир көстәрмиш ичтиман-сјјаси һадисәләр вә бу һадисәләрин сәчијјәви хүсусијјәтләри нәдән ибарәт олмушдур?

XII әср, үмумијјәтлә, Јахын Шәрг өлкәләринин тарихиндә инкишаф етмиш феодализм мәрһәләсинә кечмәклә сәчијјәләнир. Бу заман Јахын Шәрг өлкәләринин бир чохунда һәлә Х әсрдән башлајараг инкишаф едән гәбәлә системи кетдикчә һәр јердә јайылырды. Шәһәрләрдә сәнәткарлыг ишләри вә тичарәт даһа да артырды, бунунла әлағәдар олараг, шәһәрләрин бир чохунда јени ичтиман тәбәгәләр мејдана чыхыр, синфи мүбаризә кәскинләшир вә бир чох шәһәрләрдә сәнәткарларын өзләри тәрәфиндән хүсуси тәшкилатлар вә чәмијјәтләр јаранырды.

Бу дөврдә Азербайжанын вә үмумијјәтлә Загафгазијанын шәһәр вә кәндләриндә синфи мүбаризә хүсусилә кәскинләшмишди. Јени истисмар формасынын бүтүн ағырлығыны өз үзәрләриндә һисс едән кәндлиләр һаким тәбәгәләрин зүлмүнә гаршы өз е'тираз сәсләрини учалдырдылар. Бу заман бир сыра кизлә чәмијјәтләр тәшкил едилдирди ки, һәммин бу чәмијјәтләр кәндли синфинин е'тиразыны ифадә едир вә бир заман мәшһур Мәздәк, сонра исә Бабәк тәрәфиндән е'лан едилмиш ичтимаи гәјдаларын бәрпа олунмасыны өз гаршыларында мәгсәд гәјурду.

XII әсрин биринчи јарысында Сәлчуг дәвләтинин зәифләјиб дағылмасы нәтичәсиндә Азербайжанда ајры-ајры феодал дәвләтләрин бәрпасы вә күчләнмәси үчүн әлверишли шәрант әмәлә кәлмишди. Бу заман Кәсраниләр сүләләсиндән олан Ширваншаһлар хејли инкишаф едәрәк, о заманкы ичтимаи-сијасы вәзијјәтдән истифада едиб өзләри мүстәгил һөкмдарлара чеврилдиләр. II Мәнучәһрүн (1120—1149-чу илләр) оғлу I Ахситанын (1149—1203) заманында Ширван дәвләти даһа чох күчләнмиш вә Азербайжанын истигләлијјәти үғрунда апарылан мүбаризәнин, демәк олар ки, мәркәзи олмушдур. Ширваншаһлар һәрби чәһәтдән хејли күчлү идиләр. Олар јалныз өлкәдә гуру әразини горумағ үчүн дејил, һабелә Азербайжанын су јолларыны горумағ үчүн дә һәрби гүввә сахлајырдылар.

Азербайжанын әразисиндәки дәвләтләрин сијасы вә һәрби чәһәтдән күчләнмәси илә әлағәдар оларағ бу заман өлкәдә шәһәрләр сүр'әтлә инкишаф едирди. һәммин дөврдә Загафгазијанын сүр'әтлә инкишаф едән шәһәрләриндәки сәнәткарлар вә тичарәтлә мәшғул олан әһали, кетдикчә, хүсуси сијасы вә мәдәни бир гүввә кими өзүнү көстәрмәјә башламышды. Мәһз бунунла әлағәдар оларағ, XI—XII әсрләрдә «суфизм» јахуд «тәсәввүф» ады алтында кенишләнмиш дини-фәлсәфи чәрәјаны хүсусилә гејд етмәк вә бу чәрәјанын о заман шәһәрләрдә инкишаф едән вә артан сијасы јүксәлишлә әлағәдар олдуғуну көстәрмәк ләзимдыр.

Мә'лумдур ки, суфизм, хүсуси бир фәлсәфи-сијасы чәрәјан кими мөјјән инкишаф кечирмиш вә суфизмин башлангыч мәрһаләсиндәки ичтимаи-сијасы шүарлары, сонралар, феодаллар тәрәфиндән истифада едиләрәк, зүлм вә иртича үчүн бир васитәјә чеврилмишдир. Лакин

суфизм, әввәлләр зәһмәткеш кәндлиләрин вә шәһәр әһалисинин һаким тәбәгәләрә гаршы лифрәтини ифадә едән бир чәрәјан кими јајылмаға башламышдыр. Мә'лумдур ки, зәһмәткеш шәһәр әһалисинин зүлмкарлара гаршы мүбаризәси вә һабелә кәндлиләрин феодаллара гаршы сијасы үсјанлары Авропа өлкәләриндә дә бә'зән дини пәрдә алтында кедирди. XII әсрдә Азербайжанын шәһәрләриндә кенишләнән үсјанларда шәһәр әһалисинин арасындакы сәнәткар тәбәгәләринин бирлији бөјүк рол ојнамышдыр. О заман Тәбриздә, Кәнчәдә, Бейләкәндә, Шамахыда вә башға шәһәрләрдә сәнәткарларын вә зәһмәткеш әһалинин һаким истисмарчы тәбәгәләрә гаршы үсјанла чыхыш етдији тарихдән мә'лумдур. Лакин бу да мә'лумдур ки, орта әсрләрдә, башға өлкәләрдә олдуғу кими, Азербайжанда да мөјјән иғтисади, ичтимаи вә сијасы сәбәбләрдән долајы баш вермиш бу синфи мүбаризә чыхышлары чох заман дини пәрдә алтында апарылырды. Вахтлә Фридрих Енкелс орта әсрләрдә баш верән бу синфи мүбаризә формасы һағгында јазмышдыр: «Күтләләрин һиссијјәтына аңчағ дини гәда верилмишди; буна көрә дә чошгун бир һәрәкат доғурмағ үчүн, бу күтләләрин өз мәнәфејини дин либасы кејдирилмиш шәкилдә она тәғдим етмәк ләзим иди»¹.

XII әсрдә Азербайжанын мүхтәлиф јерләриндә өзүнү көстәрән вә әсас е'тибары илә феодализмә гаршы чеврилән мütәрәғги тәригәт һәрәкәти да о заман шәһәрләрдә олан сәнәткарлар тәбәгәси илә, онларын сијасы арзу вә истәкләри илә јахындан бағлы иди. Мә'лумдур ки, о заман Азербайжан шәһәрләриндә сәнәткарларын тәшкил етдикләри чәмијјәтләрдән биринин үзвләри «Әхиләр» (гардашлар) адланырды. һәммин бу Әхиләр өз сијасы фәалијјәтләрини дини пәрдә алтында апарырдылар. Әхиләрин өз е'мәлатхана саһибләринә вә онлары истисмар едән сәләмчиләрә гаршы мүбаризәси башдан-баша дини пәрдә алтында апарылырды. Әхиләр өз чәмијјәтләриндә олан јохсуллара вә һабелә ајры-ајры шәһәрләрдәки мәсәләкдашларына мадди көмәк етмәк үчүн бә'зән хүсуси вәсәнт дә топлајырдылар. Мәшһур әрәб сәјјаһы Ибн Бәтутә XIV әсрин әввәлләриндәки Әхиләр һағгында јазмышдыр: «Бүтүн дүнјада кимсәсиңләрә вә јурдәсулла-

¹ К. Маркс вә Ф. Енкелс, Сечилмиш әсәрләри, II чилд., Бақы, 1953, сәһ. 401.

ра бу гэдэр гажы көстөрөн, ачлары дождурдан, ештија-чы оланлара көмөк едэн, зоракылыга гаршы чыхан, гэд-дар һөкүмдарлары вэ онларын һөкүмдарларини өлдүрмөжэ һазыр олан инсанлар тапмак мүмкүн дежилдир»¹.

Таригот ичмалары о заман, адоты, тичарот жолларынын үстүндөки дајанаачагларда вэ карвансараларда өз шө'бөлөрине јарадырдылар. Чүнки тичарот жоллары он-лара өз идејаларыны төблиг едиб јазмаг үчүн даһа чох элвериниши иди. Нөзөрө алмаг лазымдыр ки, үмумијјэтлө XI—XIII эсрлөрдө Загафгазијада вэ хүсусилә Азербәј-чанда хүсуси шөһәр зијалилары мејдана көлмишиди ки, бу зијалилар төбөгәси дә халгла, әһалинин мүтәрәгги вэ габагчыл фикирли төбөгәлери илэ јахындан баглы иди. О заман Загафгазија өлкөлөриндө вэ Азербәјчанда олан феодал эләгәлөринө вэ зүлүмнө бахмајараг, һәмин мүтәрәгги зијалилар өз фәалијјәтлөриндө зөһмәткеш күтлөләрин арзу вэ идејаларыны ифадә едирдиләр. Он-ларын мәдәнијјәт сәһәсиндәки фәалијјәти чох сәмәрәли олмушдур. Демәк олар ки, Низами вэ Хагани кими бөјүк шаирләр, Әбубәкр Әчәми кими мәшһур сәнаткарлар һәмин дөврүн бу габагчыл зијали группа мәнсуб олан мүтәрәгги шәхсијјәтләрди.

Әкәр Гәрби Аврөпа өлкөлөриндө, Фридрих Енkelсен дедији кими, христианлыг о заман мөвчуд олан феода-лизм гурулушунун эн јүксөк үмумиләшмәси вэ тәсдиги идисә, Шәрғин мүсәлман дини јайылмыш өлкөлөриндө дә бүтүн сијаси һакимијјәт һәмин өлкөлөрдө мөвчуд олан гурулушу тәсдигләјән ислам дини гауниларины әсәсла-нырды. Бу өлкөлөрдө феодал гурулушу вэ ағалыгы әлеј-һинә чеврилән һәр бир сијаси чыхыш, үмумијјәтлө, ислам дининин әсәслары әлејһинә чеврилмиш бир үсјан кими тәләгги олуурду. Әслинә бахсан, һәмин чыхышлар вэ үсјанлар, бир тәрәфдән, мөвчуд феодализм гурулушу әлејһинә, дикәр тәрәфдән исә, бу гурулушу мүдафиә едән ислам дининин әсәсларына гаршы чеврилди. Азербәј-чанда суфизм һәрәкатынын өзү дә белә бир вәзијјәтдө иди. Бу һәрәкат ичтимаи-сијаси характер дашыјырды, лакин дини формаја малик иди. Мәшһур шәрғишунас академик А. Е. Крымски суфизм һәрәкатынын маһијјәти вэ характери һаггында јазыр: «Суфи әсәрләринин әда-

ләтлө вэ дәриндән тәдгиги мәни белә бир нәтичәјә кә-тириб чыхартды ки, бу чәрәјянин јайылмасынын бүтүн сәбәбләри ичтимаи-игтисади амилләрлө баглыдыр. Мәни бу фикрә инандыран бир дә белә бир тарихи факт олду ки, суфизмин эн чох инкишаф етдији дөврләр һәмшиә халг күтлөләринин гәзәб вэ һәјәчанынын эн чох арты-гы заманлара тосадүф едир»¹.

Мә'лумдур ки, суфизм һәрәкәти, онун тәшкилатлары вэ ајры-ајры голлары бирдән-бирә дејил, тәдричлө јар-анмышдыр. Бу һәрәкат бу вә ја дикәр формада һәмшиә ичтимаи-сијаси һәрәкатла, һатта кечән әсрләрин ичти-маи һәрәкатлары илэ дә баглы олмушдур. XII эсрдә Азербәјчанда јаранмыш Әхиләр тәшкилаты да, беләчә, бу өлкәнин ичтимаи-сијаси һојаты илэ јахындан эләгә-дар олмуш вэ өз замәнәсиндәки габагчыл фикирли зијалилары өзүнә чөл етмиш, бирләшдирмишди.

Суфизм һәрәкатынын мүтәрәгги голу Низами дөврүн-дө тәсәдүфи јаранмамышдыр. Бунун өзүндән әввәлки әсрлөрдә Азербәјчан мүнһитиндә мүзјјән ичтимаи вэ иде-ја-фәлсәфи зәминәси олмушдур. Низаминин јашамыш олдуғу XII эсрдән әввәлки дөврләрин эн диггәтләјиг сијаси һадисәси, мә'лумдур ки, Азербәјчан халгынын әрәб ишғалчылары әлејһинә апардыгы мүбаризә олмуш-дур, бунун да эн чох көскин мәрһәләси IX әсрин бәш-лангычында, мәшһур халг гәһрәманы Бабәкин рәһбәр-лији алтында баш вермиш үсјан иди. Бу үсјан 20 илдән чох давам етмишди. Бу үсјан Азербәјчан кәндлиләр-инин вэ шөһәр зөһмәткешләринин әрәб хәлифләри вэ јерли феодаллар әлејһинә апардыгы бөјүк азадлыг мүба-ризәси кими тарихдә шөһрәт газанмышдыр².

Бабәк үсјаны бөјүк ганлар баһасына јатирылдыса да, Бабәк вэ онун гардашы ишғалчы әрәб гошунлары тәрә-финдән тутулуб вәһшичәсинә өлдүрүлдүләрсә дә, јәнә дә Бабәк үсјанынын сонрақы әсрлөрдә баш вермиш ич-тимаи-сијаси һадисәләрин јаранмасында вэ инкишафын-да бөјүк тә'сири олмушдур.

Әввәләи, Бабәк үсјаны әрәб хилафәтинин тамамилә сар-

¹ А. Е. Крымски, «Суфизмин инкишафынын хүләсәси», 1895.

² Бабәкин шәхси һојаты, онун фәчәси вэ дөврү һаггында мәш-һур әрәб јазычысы вэ тарихчиси Чорчи Зейланин «Әрус-фарғана» ады романында да әтрафлы мә'лумат вардыр (рома» фарс дилинә тәрчүмә олумушдур).

¹ «Азербәјчан тарихи». Азербәјчан ССР ЕА нәшријјаты. I чилд. Баки, 1958, сәһ. 169—170.

сытмыш və бу хилафəтин тənəззүлүнү хејли сүр'этлэндирмишди. Елə мəһз бунун нəтичəсиндə XI əсрин икинчи жарысындан башлајараг эрəб хилафəтинин Азэрбајчандакы тə'сир гүввəsi хејли зəифлəмиш вə Азэрбајчанда Ширван, Шəки, Кəнчə кими шəһэрлəрдə јерли сјаси хакимијјət вə феодал дөвлəтлəri дирчэлə билмишди. Низаминин јашадыгы XII əсрдə исə, мə'лумдур ки, Азэрбајчандакы бу јерли феодал дөвлəтлэр чох бөјүк сјаси рол ојнамышдыр.

Икинчиси, Бабəк үсјаны елə мүһүм ичтимаи-сјаси вə идеја-фəлсəфи характерли бир тарихи хадисə иди ки, мəһз бу үсјанын маһијјəтини вə мəгсəдлəрини өјрəнмək јолу илə Низами дөврүнүн Əхилəri өзлəриндөн əввəlки идеолоји ирси мəнимсəмиши вə вахтилə Мəздək һэрəkəтынн ирəли сүрмүш олдуғу ичтимаи тəлəблəri Əхилəрин програмында мүəјјən дэрəчэдə ифадə етмəјə чалышышдылар. Белəликлə, XII əсрин сјаси вə фəлсəфи чэрəјанлары, о чүмлəдөн Əхилəрлə əлагəдар мəсələлэр, бизим фикримизчə, кэрək XII əсрдən əввəl баш вермиш олан мəшһүр Мəздəкилэр вə Хүррəмилэр һэрəkəты илə əлагəдар сүрəтдə тəдгиг едилсин.

Əкэр Хүррəмилэр (Бабəкин бу һэрəkəтə рəһбэрлијиндөн əввəl, һабелə Бабəкин өз вахтында да) өз идеолокијаларынын бүтүн əсас чəһəтлəриндə Мəздəkилəрин идејалары илə бағлы идилəрсə, XII əсрин Əхилəri дə Хүррəмилəрин идеја ирсинин билаваситə варислəрдидир!

Лакин ону да гејд етмək лəзымдыр ки, XII əсрин Əхилəri Хүррəмилəрин мубаризə методларыны садəчə тəглид етмирдилэр. Əхилэр, Хүррəмилəрдən фəргли олараг, өз сјаси вə фəлсəфи көрүшлəриндə сјаси чəһəтдөн инкишаф етмиш олан шəһэр əһалиси вə бу əһалинин дə габагчыл зијалы нүмəјəндэлəri илə јахындан бағлы идилэр. Сəлчугларын хакимијјəти дөврүндə, хүсусилə XII əсрдə, Азэрбајчанын шəһэрлəриндə сјаси вə мэдəни һəјят хејли инкишаф етмишди. Профессор Ј. Е. Бертел-

¹ Хүррəмилəрин идеја чəһəтдөн Мəздəkилəрлə əлагəsi һағгында бир сира мəнбэлəрдə мə'лумат вардыр. Мəшһүр тарихчи Тəбаринин «Умуми тарих» əсриндə, һабелə Ибн-əl-Əсрин «Əл-камил фи-т-тарих» китабында бу барədə хејли даншылыыр; Ибн-əl-Əсрин китабынын бир һиссəsi профессор П. Жузе тарафиндөн рус дилинə тəржүмə олунуб нəшр едилмишдир (ССРИ ЕА, Азэрбајчан филиалынын нəшри, Баки, 1940).

син кəстəрдији кими, үмумијјэтлə «Сəлчуг дөврүнүн шəһэрлəриндə азадлыг руһу хаким иди»!

Сəлчуг хакимијјəти дөврүндə шəһэрлəрдə ажры-ажры сənəткар группларынын вə тəшкилатларынын сјаси фəаллыгы артмышды, һэм дə марағлыдыр ки, бу фəаллыг эн чох о заманкы суфизм чэрəјанынын мұхтəлиф тəригəтлəri илə əлагəдар олан шəһэр сənəткарларынын тəшкилатларында өзүнү хүсусилə кəстəрирди. Белə тəшкилатлардан олан Əхилэр о заман зүлмүн əлєјинə ачыг мубаризə вə силəһлы чыхышлары јорулмадан тəблиғ едирдилэр. Бөјүк Азэрбајчан шаири Низаминин, өз дөврүндəки бүтүн габагчыл фикирли, зүлмə, һағсызлыға үсјан едөн мұтəрəгги зијалылар кими, Əхилəрин тəшкилаты илə əлагəдар олдуғу ағлабатандыр. Доғрудур, бу мəсələнин конкрет тəфəррүаты, јə'ни Низаминин нə вахт вə һарада Əхилəрин чəмијјəтинə дахил олдуғу вə бу чəмијјэтдə нечə бир мөвге тудуғу мə'лум дејилдир. Əхилəрин тəшкилатынын дахили гурулушуну вə онларын сјаси програмынын бүтүн инчəликлəрини ишығландырмаг да һələлик, чəтиндир. Лакин бұрада эн марағлы чəһəт будур ки, Низами өз дөврүндəки суфизм һэрəkəтынын бүтүн голлары вə бу һэрəkəтын ажры-ажры тəригəт вə чэрəјанлары арасында Əхилəрин идеја вə фикирлəринə даһа јахын олмушдур.

Јухарыда дедик ки, Əхи—гардаш демəкдир. Бу сөзə биз башга суфи тəригəтлəринə мəнсуб олан шєјхлəрин адларында раст кəлмирик. Əхи тəшкилатынын нə вахт јарандыгы вə онун илк рəһбəринин ким олдуғу да бизə мə'лум дејилдир. Профессор Ј. Е. Бертелс белə бир мұлаһизə ирəли сүрүр ки, Əхи тəшкилатынын рəһбəri, онун шєјхи Əхи Фəррүх Зəнчанинин ким олдуғу бизə мə'лум дејилдир, «суфи шєјхлəринин сјаһысында онун ады јохдур»².

Мүасир совет шəргшүнасларындан академик Вл. Гордлевски өзүнүн сəлчуг тарихинə даир əсəриндə һəмин мəсələјə белə бир изаһат верир:

«Əхи» сөзү мənə суфи əдəбијјəтыны тəдгиг едэркən Чуллабинин (XI əсрин икинчи жарысында өлмүшдүр) əсəриндə раст кəлмишдир; орада шєјх Шəкик Фəрəчин ады чəкилир вə дејилир ки, о «Əхи Зəнкани» ады алтын-

¹ Ј. Е. Бертелс. «Бөјүк Азэрбајчан шаири Низами», сəһ. 15.

² Ј. Е. Бертелс. «Бөјүк Азэрбајчан шаири Низами», сəһ. 32.

да мөшһур олмуш, «мө'мин һәјат тәрзи кечирән бир адам, мөшһур суфи олмушдур»¹.

Вл. Гордлевскинин көстәрдији бу факт мараглыдыр. Вл. Гордлевски өзү һәмнин мәсәлән изаһ едәрәк јазыр: «һәр шејдән әввәл, «Фәррух» вә «Фәрәч» адлары чох асанлыгла дәјишик дүшүб јанлыш јазыла биләр (ола биләр ки, «Фәрәч» ады һеч јерли-дибли олмамышдыр), әлјазмаларында «Зәнкани» формасындан әләвә «Зәнчани» шәклиндә јазылмыш адлары да тәсәдүф олунур. Беләликлә, бу ад «Әхи Фәррух Зәнчани» ола биләр ки, шаир Низаминин өзүнү дә о заман белә адландырырдылар. Бурада ики шејхин адынын бир араја дүшмәси белкә дә тәсәдүфдур, лакин булардан бири, көрүнүр, XI әсрдә, о бириси исә XII әсрдә јашамышдыр, — бунун тәсәдүф олуб-олмадығыны билмирәм. Лакин белә бир мүләһизә даһа дүзкүн олар ки, шаирин шејхлији һаггындакы ровајәт тарихи перспектив итирилдикдән сонра дүзәлдилмишдир; белә мүләһизә етсәк, онда, демәли, Әхи Фәррух Зәнчани әхи шејхләринин ән биринчиси олмушдур ки, тез вә ја кеч бу гардашыг тәшкилатынын низамнамәсини ишләјиб һазырламыш олан һәмнин адамын һәјаты һаггында мә'лумат ахтарылыб тапылачагдыр»².

Әкәр биз Вл. Гордлевскинин өз китабында мисал чәкдији башга бир факты да бураја әләвә етсәк, онда бу мүләһизә мүәјјән елми әсас газанан бәрәтәрәк көрүнә биләр. Һәмнин факт да бундан ибарәтдир ки, мөшһур шаир Чами өзүнүн «Нәфәһат-үл-үнс» адлы әсәриндә 457-чи (һичри) илдә вәфат етмиш «Әхи Фәрәч» адлы бир нәфәрин адыны чәкир ки, бу да Әхи Фәрәчин дөврүнә тәсәдүф едир. Вл. Гордлевски Чаминин әсәриндәки һәмнин факты да јухарыда адыны чәкдијимиз китабда мүәјјән дәрәчәдә изаһ етмишдир»³.

Әхи тәшкилатынын нә вахт вә кимин тәрәфиндән јарадылдығындан асылы олмајараг, бизи, һәр шејдән әввәл, бу тәшкилатдакы адамларын сәнәткарларын вә зәһмәткешләрин һүгүгларыны мүдафиә етмәк мәгсәдилә өз гаршыларына гојдуғлары ичтимай-сијаси вәзифәләр даһа чох марагландырмалыдыр. Сонракы тарихчиләрин

вә сәјјаһларын Әхи тәшкилаты һаггында вердикләри тарихи мә'лумат бу мәсәлән мүәјјән дәрәчәдә ишыгландырыр. Мөшһур әрәб сәјјаһы Ибн Бәтүтәнин XIV әсрин әввәлләриндәки Әхи тәшкилаты һаггындакы мүләһизәси дә XII әсрдәки Азәрбајжан шәрәитиндә, јә'ни Низаминин дөврүндә јаранмыш Әхи тәшкилатларынын ичтимай-сијаси мәгсәдләринин аз да олса ајдынлашдырыр. Профессор Ј. Е. Бертелс Низами һаггындакы монографијаларында да Ибн Бәтүтәнин Әхи тәшкилаты һаггындакы фикирләрини мисал кәтирәрәк Низами дөврүндә Азәрбајчандакы Әхи чәмијјәтләринин һаггында мүәјјән нәтичәләр чыхарыр¹.

Әхи тәшкилатынын дахили гурулушу, бу тәшкилатын үзләринин адәт вә ән'әнәләри, онларын кејиндији палтар һаггында тарихчиләрин вә сәјјаһларын вердији мә'луматдан ајдын олур ки, Әхиләр әсарәт вә зүлм әлјһинә фаал мүбаризәнин тәрәфдары олмушлар. Әхи тәшкилаты дикәр мүртәчә тәрәигәтләрдән, дәрвиш ичмаларындан кејин фәргли олмушдур. Дикәр тәрәигәтләр вә ичмалар бә'зән ајры-ајры һакимләрин әлјһинә чыхсалар да, онлар јенә дә әсас е'тибары илә өз фәалијјәтләриндә пассив мүгавимәтлә кифәјәтләнишмиләр. Әхиләр исә, ичтимай бир тәшкилат олмаг е'тибары илә, өз зәманәләриндә даһа мүбариз олмуш вә мүтәрәгги фәалијјәт көстәрмишдир. Ајдындыр ки, Әхиләрин тәшкилатындакы бу сәјјәш вә хүсусијјәтләр һәмнин тәшкилатла бағлы олан, бу вә ја дикәр дәрәчәдә она јахын олан зиялыларын, о чүмләдән јазычы вә шаирләрин дә фәалијјәтиндә өз әкс-сәдасыны тапмышдыр. Әкәр биз Низаминин әсәрләринә диггәт етсәк, онун да өз поемаларынын ајры-ајры јерләриндә зәманәсинин зүлмкар һакимләринә гаршы е'тираз сәсини јүксәлтдијини, зүдмә гаршы мүбаризәнин зәрурәтини мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә етдијини көрәрик.

Низаминин өз јарадычылығы, хүсусилә онун «Сиррләр хәзинәси» әсәриндә вә «Лејли вә Мәчнун» поемасынын әввәлиндә («Сагинамәдә») зүлм вә әдәләтсизлик һаггында сөјләдији ајры-ајры фикирләри сүбүт едир ки,

¹ Вл. Гордлевски, «Кичик Асиянын сәлчуг дөвләтләри», ССРИ ЕА Шәрғшүнәслыг институту, М.-Л., 1941, сәһ. 106.

² Јенә бурада, сәһ. 107.

³ Јенә бурада.

¹ Ибн Бәтүтәнин Әхи тәшкилаты һаггындакы сөзләри профессор Ј. Е. Бертелсин «Бөјүк Азәрбајжан шаири Низами» (Баки, 1940, сәһ. 33) китабында, демәк олар ки, бутундуклә мисал кәтирилмишдир. Ибн Бәтүтәнин тәсвиринин мүәјјән парчалары Вл. Гордлевскинин јухарыда адыны чәкдијимиз китабында да (XII фәсил) верилмишдир.

о, XII эсрдә Азербайжан шәраитиндә жаранмыш мүтәрәggi ичтимаи-фикри чәрәжанларла јахындан бағлы олмушдур. Низами ачығ јазыр ки, әдаләтсиз һакимләрә хидмәт етмәкдән, табе олмагдан имтина етмәк зәруридир. О, башгаларынын һуғуғларына һөрмәтлә јанашмағы даһа әдаләтлаи бир иш һесаб едирди. Низами ичтимаи зүлмә вә әдаләтсиз һакимләрин гәршысында гул кими баш әjmәj гәршы өз гәти е'тиразыны билдирәрәк јазыр:

Нә үчүн алчага бојун әјрисән?
Ојунчаг олурсан намәрдләрә сән?
Нә үчүн бојуна мин јүк алырсан?
Залимин зүлмүндән разы галырсан.
Гәлби јумшағлыгы бир дәфә унут!
Чијини дағ кими учалыгда тут!
Сән дә сусан кими ипақдән олсан,
Сәни сағ торпағ да јаралар, инан,
Ачизлик үрәји ағрыдар, бил сән,
Бир алчағлығ олар һәр зүлмә дөзәсән.
Тикән тәк чијиндә тут јарағаны,
О вахт гучағларсан күл будағыны!

Белә бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, үмумиј-јәтлә шаирин өз заманәсиндәки мүтәрәggi ичтимаи-фикри чәрәјаила олан әлағәси онун бүтүн јарадычылығына вә фәалијјәтинә чоғ дәрин тә'сир көстәрмишидр. Белә һесаб етмәк олар ки, Низаминин јарадычылығы үчүн чоғ сәчијјәви олан бир сыра һуманист хүсусијјәтләр — онун инсана гәршы бәсләдији дәрин мәнһәббәт һисси, шаирин сијаси көрүшләри вә үмумијјәтлә өз заманәсиндәки ичтимаи гурулуша тәнгиди мүнәсибәти, әсас е'тибары илә, онун габағчыл ичтимаи-фикри мүнһитлә сых әлағәдар олдуғу дөврдә јараныб инкишаф етмишидр. Буну, һәр шејдән әввәл, «Сиррләр хәзинәси» поемасынын бүтүн мәзмуну вә орада ифадә олунан ичтимаи-сијаси фикирләр тәсдиғ едир. Лакин Низаминин јарадычылығы илә әлағәдар олан бүтүн мәсәләләри Әхиләрлә олан әлағә вә јахынлығынын нәтичәси кими алмағ олмаз. Бурада о заманкы Азербайжанын тарихи вәзијјәтини, Азербайчандә инкишаф едән шәһәрләрин ичтимаи-сијаси һәјатдакы мөвгејини, һабелә Азербайчанла гоншу олан өлкәләрин — Күрчүстанын вә Ермәнистанын тарихи-сијаси вә мәдәни вәзијјәтини нәзәрә алмағ лазымдыр. Мә'лумдур ки, о

¹ «Лејли вә Мәчнун», Бақы, 1947, сәһ. 75—76, тәрчүмә С. Вурғунундур.

заман Азербайчанла гоншу олан һәммин бу өлкәләрин өзүндә дә ичтимаи фикир, әдәбијјат, инчәсәнәт вә мәдәнијјәтин диқәр саһәләри јүксәк инкишаф сәвијјәсиндә иди.

Азәрбайчан халгынын әрәб ишғалчылары әлејһинә апардығы мүбаризә вә әрәб хилафәтинин сарсылмасы нәтичәсиндә Азәрбайчандә әмәлә кәлмиш јерли феодал дөвләтләрин өзләри мүстәғил сијаси инкишаф јолуна дүшмүшдү. һәммин бу јени феодал дөвләтләр арасында Ширваншаһларын һакимијјәти алтында хејли күчләмиш Ширван дөвләтинин вәзијјәтини ајрыча гејд етмәк лазымдыр. Азәрбайчан халгыны әсарәтдә, өлкәни даим ишғал вәзијјәтиндә сахламаға чан атан сәлчүг һөкмдарларына гәршы мүбаризәдә Ширванла Күрчүстан арасында сијаси јахынлығ әмәлә кәлмишид. Күрчүстан падашаһы IV Давид (1089—1125-чи илләр) сәлчүглара гәршы мүбаризә апармағ үчүн Шимали Гағгаздакы көчәри тајфаларын гүввәләриндән истифадә едирди. 1117-чи илдә ширванлылар вә һабелә Давидин гошунлары бәјүк гәһрәмәнлығ көстәрәрәк сәлчүглари мәғлуб етдиләр.

Ширваншаһларла Күрчүстан арасындакы иттифағ сонралар даһа дә мөһкәмләнди. Бу иттифағ II Мәнучәһрүн IV Давидин гызы илә евләнмәси нәтичәсиндә гоһумлуғ әлағәсинә чеврилди. XII эсрин икинчи јарысында I Ахситанын һакимијјәти дөврүндә Ширванла Күрчүстанын һәрби-сијаси иттифағы даһа әлвәришли бир шәраитдә инкишаф едирди. 1136-чы илдә Шәмшәддин Елдәкис Азәрбайжанын чәнуб һиссәсинин вә Аран торпағларынын һөкмдары Арслан шаһын гәјјуму тәјин олунду. О заман белә гәјјумлара атабәјләр дејирдиләр. Елдәкисләр 1160-чы илдә Ирағын сәлчүг султанларына гәршы вурүшмада галиб кәләрәк там истиғлалијјәт әлдә етмишдиләр. Азәрбайжанын чәнуб һиссәси, һәмчинин Иранын бир нечә гәрб вилајәти (Исфahan вә Рәј) Елдәкис дөвләтинин һакимијјәти алтында иди. Елдәкисләр өз торпағларыны кенишләндирмәк мәғсәдилә тез-тез Азәрбайжанын шимал торпағларына, һабелә Ермәнистана вә Күрчүстана һәрби јүрүшләр тәшкил едирдиләр. Бүтүн бу мұһарибәләр нәтичәсиндә Азәрбайжанын кәндләринә вә шәһәрләринә һәдсиз дәрәчәдә зәрәр дәјир, әһали феодалларын вә һөкмдарларын апардығлары мұһарибәләрдә ајағалты олур, мин бир әзаб чәкирди.

Азәрбайчандә Елдәкисләрин вә Кәсраниләрин дөвләт-

лариндэн башга бир нечэ феодал дөвләтләри дә вар иди. О заман Рәввадиләр нәслиндән олан Ағсунгариләр сүлаләсинин һакимијјәти алтында кениш бир әрази варды. Онларын сијаси мәркәзи Мараға шәһәри иди. Лакин бу дөврүн бүтүн һәрби кешмәкешләринә бахмајараг, Азербайҗанын ајры-ајры феодал дөвләтләриндә вә бөјүк шәһәрләриндә мәдәни инкишаф јүксәк сәвијјәдә иди.

Азербайҗанын Нахчыван, Мараға, Кәнчә, Шәмкир, Бејләган, Бәрдә, Шамаһы кими мәшһур шәһәрләри XII әсрдә хусусилә инкишаф етмишди. Низаминин вәтәни олан Кәнчә шәһәри һәмин дөврдә габагчыл тичарәт вә мәдәни мәркәзләрдән бири иди. XII әсрдә Азербайҗан шәһәрләринин сијаси вә мәдәни мәнзәрәсини тәсәввүр етмәк үчүн Низаминин анадан олуб јашадығы вә јаратдығы Кәнчә шәһәринин о заманкы тарихи вәзијјәтини нәзәрән кечирмәк кифәјәтдир.

Кәнчә шәһәринин әсасынын нә вахт гојулдуғы һәлә индијә гәдәр тарихчиләримиз тәрәфиндә дәгиг сурәтдә мүјәјјән едилмәмишсә дә, сон дөвр әрзиндә апарылмыш археоложи газынтылар вә Низаминин јубилеји илә әла-гәдәр олараг көрүлмүш тарихи тәдгигат ишләри әсасында тәсдиг етмәк олар ки, һәлә IX әсрин 40-чы илләриндән Кәнчә бир шәһәр олараг мөвчуд иди. Буну, һәр шејдән әввәл, ССРИ ЕА Азербайҗан филиалы тәрәфиндән 1938—1940-чы илләрдә көһнә Кәнчә шәһәринин јериндә апарылмыш археоложи газынтылар хусусилә тәсдиг едир¹.

XII әсрдә Кәнчәдә Елдәкизләрин сәлчуг султанларына гаршы мүбаризәси хејли кәскинләшмишди. XII әсрин орталарында Кәнчә артыг сијаси мүстәгилик газанмыш бир шәһәр иди. Лакин сијаси мүстәгилик газанмаг үчүн Кәнчә шәһәри, демәк олар ки, XII әсрин лап ахырларына гәдәр мүбаризә апармышдыр. Кәнчәнин о заман чографи вәзијјәти елә иди ки, бир сыра тичарәт јоллары бурадан кәлиб кечирди. Бу исә Кәнчә шәһәриндә мәдәни

¹ 1938—1940-чы илләрдә көһнә Кәнчә шәһәринин јериндә апарылмыш археоложи газынтыларын нәтичәләри вә елми әһәмијјәти һаггында В. Левиатовун «Литературный Азербайджан» журналында (1941-чи ил, № 4) чап олуномуш могаләсиндә әтрафлы мәлумат верилмишдир; һәмни могаләдә гејд едилди ки, бу газынтылар нәтичәсиндә Кәнчә шәһәринин тарихини вә мадди мәдәнијјәтини елми чәһәтдән өјрәнмәк үчүн чох гижмәтли материаллар әлдә едилмишдир. Белә бир тарихи мәлумат дә вардыр ки, Кәнчә шәһәри һәлә бизим еранын илк әсрләриндә бир шәһәр кими мөвчуд имиш.

инкишафын сүр'әтлә ирәлиләмәсинә сәмәрәли тәсир кәстәрирди. Профессор М. Рәфили «Низамијә гәдәр Азербайҗан халгынын мәдәнијјәти» адлы могаләсиндә Кәнчә шәһәринин сијаси вәзијјәти вә орада инкишаф едән мәдәнијјәт һаггында јазмышдыр:

«О заман чох күчлү вә игтисади чәһәтдән варлы олан Кәнчә кнјазлыгы хусусилә бөјүк әһәмијјәтә малик иди. һәмни кнјазлыгын әсас шәһәри олан Кәнчәдән Загафгазијаны Шәрг вә Чәнуб өлкәләри илә бағлајан карван јоллары кечирди. Вахтилә чох гүдрәтли вә инкишаф етмиш бир шәһәр олан Бәрдә 943-чү илдә славјан гәбиләләри тәрәфиндән басгына мәрүз галадан сонра өз јерини һәм сијаси, һәм дә тичарәт нөгтеји-нәзәриндән сүр'әтлә инкишаф едән Кәнчә шәһәринә вермишди»².

Әрәб чографијашунасларынын вә сәјјаһларынын вердији мәлумата көрә, Кәнчә XI әсрдә вә XII әсрин әввәлләриндә чох бөјүк бир шәһәр олмушдур³. һәмни мәлуматдан ајдын олур ки, XII әсрин әввәлләриндә бөјүк тичарәт мәркәзи олан, сәнәткарлыг ишләринин чох кенишләнмиш олдуғы Кәнчә шәһәри үмумијјәтлә Загафгазијанын вә Јахын Шәргин ән бөјүк шәһәрләриндән бири һесаб олуноурду. Кәнчәнин о заманкы игтисади вәзијјәти, тичарәт ишләринин инкишафы вә шәһәрин дахилә абадлығы бурада мәдәни инкишафын сәвијјәсинә дә тамамилә ујғун иди. Мәсәлән, археоложи газынтылар заманы мүјәјјән едилмишдир ки, XII әсрдә Кәнчә чајынын сол саһилдәки һиссәси сағ саһилдәки һиссә илә мөһкәм тикилмиш даш көрпү илә бирләширди. һәмни даш көрпүләрин галыглары индијә гәдәр мөвчуддур. Бу көрпүләр мөһкәм даш сүтунлар үзәриндә тағбәнд шәклиндә гајрылмыш вә онларын һәр биринин узунлуғы 100 метрә гәдәр иди⁴. Газынтылар заманы һәмчинин мүјәјјән едилмишдир ки, көһнә Кәнчәнин әразисиндә су кәмәри дә вармыш, буну, шәһәрин јериндә тапылмыш сахсы боурулар тәсдиг едир⁴. Бу фактлар XII әсрдә Кәнчәнин чох бөјүк вә ишләк шәһәрләрдән бири олдуғуну кәстәрир. О заман бу шәһәрдә онларла ипәкчилик е'малатханасы

¹ «Низами» мәчмуәси, I чилд, Баки, 1940, сәһ. 36.

² «Азербайҗан тарихи», I чилд, Баки, 1958, сәһ. 149.

³ В. Л е в и т о в, «Бөјүк Низаминин вәтәни Кәнчә», «Литературный Азербайҗан», 1941, № 4, сәһ. 70.

⁴ Јенә орада, сәһ. 71.

ишләрди ки, онларын да мәһсулу Јахын Шәрг өлкә-
ләрнин базарларында сатылды.

Јазылы мәнбәләр Кәнчә шәһәрнин итгисади вә ти-
чарәт һәјәти һаггында даһа кениш мә'лумат верир.
Тарихчи В. Левиатов јазылы мәнбәләр вә археоложи
газынтылар әсасында о заманкы Кәнчә шәһәрнин тича-
рәти һаггында јазыр: «О заман бу шәһәрнин базарына
Кәнчә вилајәтинин кәнд тәсәрруфат мәһсулары —
хам ипәк, памбыг, буғда, арпа, дары, үзүм, шафталы,
зејтун, бадам вә саирә кәтирилерди, һабелә шәһәр сәнәт-
карларынын истеһсал етдији ипәк маллар, мүхтәлиф
сахсы вә шүшә габлар, металдан һазырланмыш шејләр,
көн мәһсулары базарда сатылды. Дикәр бөјүк тича-
рәт шәһәри олан Бәрдәдән бураја халчалар, кәндир, ша-
балыд вә мејвә кәтирилерди. Бақыдан тулугларда нефт,
һабелә дуз вә эфһәран, Шамаһыдан — хам ипәк вә мејвә,
Дәрбәнддән кәтан маллар, Гарабағдан дәјирман даш-
лары вә һејвандарлыг мәһсулары, Дағыстандан — гәни-
мәтли дәрилер, мис габ-гачаг вә силаһ кәтирилерди.
Чәнуби Азәрбајчандан, Ермәнистандан вә Күрчүстандан
кәлән карванлар Кәнчәјә һәмин өлкәләрин истеһсал ет-
дији мүхтәлиф маллары кәтириб чыхарырды. Һәмчинин
Орта Асија өлкәләриндән, һабелә Русијадан, Бизансдан,
Түркијәдән, Ирандан, Һиндистандан вә Чиндән дә бура-
ја мал кәлирди. О заман Кәнчәдә һинд парчасы, Чин
ипәкләри, мүхтәлиф өлкәләрдән кәтирилмиш гуллар са-
тылды. Тичарәт вә сәнәткарлыг ишләринин инкишафы
о заман Кәнчәни бөјүк мәдәни әлағәләри олан бир шә-
һәрә чевирмишди, бејһалмиләл әлағәләр бу шәһәрнин
һәјәтында мүәјјән рол ојнаырды¹.

В. Левиатовун бу гејдләри көстәрир ки, XII әсрдә
Кәнчә јүксәк мәдәнијјәтә малик бир шәһәр имиш вә бу
шәһәрдә, демәк олар ки, сахсы, шүшә габлар истеһсалы,
ипәкчилик өз техники вә бәдии сәвијјәсинә көрә о заман-
кы Авропа шәһәрләриндәки сәвијјәдән нәинки кери
галмырды, һәтта ондан бир гәдәр ирәлидә иди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, үмумијјәтлә XII әсрдә
Азәрбајчан шәһәрләринин тичарәт вә мәдәни һәјәти
Гәрби Авропа өлкәләри шәһәрләринин тичарәт вә мәдәни

һәјәтындән јүксәк олмушдур. Бир сыра јазылы мәнбә-
ләр көстәрир ки, о заман Кәнчәдә харичи алимләри вә
тачирлари чох бөјүк бир мәмнунијјәтлә гаршылајыр-
мышлар¹.

Кәнчәнин белә кениш мәдәни әлағәләри шәһәрнин
үмуми мәдәни јүксәлиши үчүн дә мүәјјән әлverişли
бүнвәрә јарадырды. О заман бу шәһәрдә јашајан зија-
лылар Јахын Шәргин, һәмчинин Русијанын мәдәнијјәти
вә габагчыл наилијјәтләри илә таныш ола билердиләр.
Бунун нәтичәси иди ки, о заман Кәнчәдә һөртәрәфли
билијә малик олан, мәдәни сәвијјәси јүксәк зијәлилар
јетиширди. Беләликлә, гејд етмәк олар ки, о заманкы
Кәнчә шәһәри, бир сыра зијәлилар үчүн олдуғу кими,
бөјүк шаир Низами үчүн дә чох әһмијјәтли вә әлverişли
бир мүһит иди. Низами өз биллик вә мә'луматынын
мүәјјән бир һиссәсини елә һәмин Кәнчә шәһәрнин мә-
дәни мүһитиндә ала билмишди. Бүтүн өмрү боју Кәнчә
шәһәриндә јашајан бөјүк шаир орадакы әһалинин бир
сыра тәбәғәләри илә таныш олмуш, сәнәткарларла, кәнд-
лирлә јахын олмуш вә бүтүн бунлар онун јарадычы-
лыгындакы демократик мотивләрини гүввәтләмәсини
тә'мин етмишди.

Кәнчә шәһәрнин итгисади-сијәси вә мәдәни чәһәтдән
јүксәлиши һәмин дөвр үчүн јекәнә вә тәсадүфи бир һал
дејилди. XII әср үмумијјәтлә о заманкы Азәрбајчанын
бир чох башга шәһәрләринин тарихиндә дә чох марағлы
бир дөвр олмушдур. Бу заман Азәрбајчанын бир сыра
шәһәрләриндә о дөвр үчүн габагчыл олан елми фикир вә
инчәсәнәт хејли инкишаф етмишди. Бу чәһәтдән о заман-
кы Азәрбајчан шәһәрләриндә астрономија елминин
сүр'әтли инкишафы чох марағлыдыр.

Мә'лумдур ки, Улуг бәјин Самәргәнддәки мәшһур
рәсәдханасы индијә гәдәр Јахын Шәрг өлкәләринин елми
фикринин инкишафында биринчи марағлы һадисә кими
гејд едилди. Һәмин рәсәдхана 1433-чү илдә тикилмиш
вә орада тәртиб олунмуш мәшһур улдуз каталоғу орта
әсрләрдә Шәргдә тәртиб едилмиш ән етибарлы елми
каталоғлардан бири һесаб олунур. Ләкин инди, јени елми
ахтарышларын нәтичәсиндә мүәјјән едилмишди ки,
һәлә XV әсрдән хејли әввәл (јә'ни тәхминән 800 ил

¹ Бу барәдә әрәб сәјаһи вә чоғрафијашүناسы Ибн Һөвәл
мә'лумат верир. Бах: «Азәрбајчан тарихи». I чилд. Бақы, 1958. V
фәсил.

¹ В. Левиатов, «Литературы Азәрбајчан», 1941, № 4, сәһ.
72—73.

бундан габаг) Азербайжанда, Марага шәһәринин јахынлыгында даһа мүкәммәл бир рәсәдхана олмушдур. Һәмнин рәсәдхананың хәрәбәләри, дејилдијинә көрә, бу күнә гәдәр Марага шәһәринин јахынлыгында галыр. Бу рәсәдхананың нә вахт вә һансы сәбәбләрдән долајы учуб дағылдығы бизә дәгиг мә'лум дејилдир, әксинә, бизим елмимиздә һәмнин рәсәдхананың о заман мөвчуд олдуғуну, һәмчинин һансы шәрәитдә вә кимин тәрәфиндән бина едилдијини тәсдиғ едән бә'зи фактлар вардыр.

Мәшһур тарихчи Фәзлуллаһ Рәшидәддинин «Чами-әт-тәварих» («Үмуми тарих») әсәриндә һәмнин рәсәдхананың һағгында мә'лумат вардыр. Тарихчи өз китабының «Мудрикләрин солтаны, ичманын вә динин мүдафиәчиси, хошбәхт Мөвлана вә Һүләкү ханын әмри илә Марага шәһәриндә рәсәдхана тикилмәси һағгында һекајәт» фәслиндә дејир:

«Һәмнин көстәрилән тарихдә алимләрин бөјүк солтаны, бәшәр өвладының мүәллими, сон заманын ләјағәтли хадими Нәсирәддин Тусијә, алаһ она рәһмәт еләсин, көстәриш верилмишди ки, о, мәсләһәт билдији јердә улдузлары сејри үчүн бина тиксин, о исә Марага шәһәринин сечмиш вә-орада көзәл рәсәдхана тикмишдир, бу әһвалатын дә сәбәби о иди ки, Мәнкү-Каан моғол падшаһларының һамысындан ән чох елми вә узақкөрән, габилдијәтли вә фәрәсәтли иди»¹.

Марағаның јанындакы рәсәдхана Нәсирәддин Тусинин рәһбәрлији алтында тикилдикдән сонра о заманың бир чох мәшһур астрономлары, о чүмләдән Чәмәләддин Мәһәммәд ибн Таһир ибн Мәһәммәд-әз-Зейди Бухара шәһәриндән бураја дә'вәт олунмушду².

Рәсәдхананың тикилмәјиндә алимләрин иштиракы һағгында «Чами-әт-тәварих» мүәллифи јазыр:

«Елхани рәсәдханасы дөрд алимин — Мүәјјид-әд-дин Әрзи, Фәхрәддин Марағалы, Фәхрәддин Әхлати вә Нәчмәддин Дебрианы Гәзвининин биркә сә'ји нәтичәсиндә тикилмишди»³.

¹ Фәзлуллаһ Рәшидәддин, «Чами-әт-тәварих», тәғиди-елми мәтн, Бақы, 1957, III чилд, сәһ. 66—67.

² Јенә орада, сәһ. 67.

³ Јенә орада, сәһ. 67. («Чами-әт-тәварих» әсәриндән мисал кәтирилән һиссәләр һәмчинин Мирзә Мөһсүн Ибраһиминин «Нумунеји-әдәбијәти Иран» адлы мүнхәхәбатында да верилмишдир. Бақы, 1922, сәһ. 132).

Һәмнин рәсәдханада көрүлмүш елми ишләрин нәтичәси мәшһур «Зейч-Елхани» («Елханиләрин астрономија чәдвәли») адлы каталогда топланмышдыр ки, бу каталогун мүғәддимәси Нәсирәддин Туси тәрәфиндән јазылмышдыр. Һәмнин рәсәдханада көрүлмүш елми ишләрин чиддијәти бир дә ондан мә'лум олур ки, рәсәдханада о заман астрономија елминин ән марағлы вә мүрәккәб мәсәләләри өјрәнилрмиш¹.

Беләликлә, јазылы мәнбәләр вә мадди мәдәнијәт абидәләри тәсдиғ едир ки, XII әсрдә Азербайжан халгының мәдәни һәјатында бир сыра диггәти чәлб едән һадисәләр олмушдур. Бөјүк Азербайжан шаири Низами дә, һәм шаир, һәм дә бир алим вә мүтәфәккир кими, өз халгының бу зәнкин мәдәнијәти әсасында јетишиб инкишаф етмишдир. Һәмнин дөврдә елмләрин, әдәбијат вә инчә-сәнәтин сүр'әтли инкишафы Низаминин өз дөврүнүн габагчыл зиялыларындан бир кими јетишмәсинә бир чох чәһәтдән сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир.

Низаминин әсәрләриндә Азербайжаның тарихинә вә гәдим мадди мәдәнијәтинә даир хејли марағлы мә'лумат вардыр. Үмумијјәтлә Низаминин тарихи елмләрә даир билик даирәси чох кеңишдир. Онун әсәрләри субут едир ки, шаирин, Узғ Шәргдән башлајараг Гәрби Авропа өлкәләринә гәдәр, өз дөврүнүн бир чох мәдәни халқларының һәјатына даир мә'луматы олмушдур. Бу чәһәтдән Низаминин «Искәндәрнамә», «Хосров вә Ширин» әсәрләри даһа чох марағлыдыр вә Азербайжан тарихинин өјрәнмәк ишиндә тәдғигатчылар үчүн мүәјјон материал верә биләр.

XII әср Азербайжан, һабелә дикәр Зағағғазия өлкәләринин тарихиндә ән диггәтәләјиг дөврләрдән бирин олмушдур. XII әсрдә Зағағғазия өлкәләринин халқлары өз тарихи гардашлығ вә достлуғларыны Күрчүстанда Ширваншаһлар арасындакы достлуғ вә һәрби иттифагда бүтүн ајдынлығы илә тәзәһур етдирмишләр. Азербайжа-

¹ Мә'лумдур ки, астрономијадакы прәссесија мәсәләсинин илк дөфә инкилис ријазидатчысы вә астроному Исаак Нјутон изаһ етмишдир, лакин һәмнин һадисәни гәдим јунан астроному Киппах да мүшаһидә етмишдир. Киппах илә Нјутон арасындакы дөврдә бу һадисәни бир чох астрономлар, о чүмләдән Марага рәсәдханасының алимләри дә мүшаһидә едиб өјрәнмишләр. Бу барадә Г. Мәммәдбәјлинин «Азербайжаның гәдим әсберваторијасы» адлы мәғаләсиндә мә'лумат вардыр («Коммунист» гәзети, 7 сентјабр 1945-чи ил).

нын тарихи инкишафы Загафгазија халгларынын тарихи инкишафы илэ һәмишэ јахындан элагэдәр олмушдур. Ширваншаһлар өз гоншулары Күрчүстанла сijasи вэ мәдәни элагәни һәмишэ мөһкәмләтмәжэ чалышмышдыр.

Әкәр XII әсрдә Күрчүстан Азәрбајчанын васитәси илэ Шәргин мүсәлман өлкәләринин мәдәнијјәтинә јахынлашмышса, Азәрбајчан да Күрчүстанын васитәси илэ Гәрби Европанын христиан халгларынын мәдәнијјәти илэ таныш олмушдур. Профессор М. Рәфили академик Н. Ј. Маррын әсәрләринә әсасланараг дејир ки, үмумијјәтлә «ики мәдәнијјәт — Бизанс вэ мүсәлман мәдәнијјәтләри Гафгаз халгларынын орта әсрләрдә јазы мәдәнијјәтинин инкишафында тарихи рол ојнамышдыр»¹.

Ајдындыр ки, Гафгаз халгларынын јазы мәдәнијјәтинин белә бир инкишафындан һалә хейли әввәл Загафгазијада јашајан халгларын сijasи вэ мәдәни јахынлығы бүтүн сонрақы тарихи инкишаф үчүн мүјјән бир бүнвәрә тәшкил етмишдир.

Белә бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, үмумијјәтлә Загафгазија халгларынын сijasи вэ мәдәни тәлеји, бир чох чәһәтдән онларын јашадыглары әразини чографи вәзијјәти илэ элагэдәр олмушдур. Загафгазија узун әсрләр боју Шәрглә Гәрб арасында кедән мүбаризәнин ортасында галмыш, гәдим дөврләрдән башлајараг шәрг вэ чәнуб тәрәфләрдән шимала вэ гәрбә тәрәф һүчүм едән мүхтәлиф ишгалчыларын гошунлары Загафгазијадан кәлиб кечмиш, һабелә гәрб тәрәфдән Асијанын узаг јерләринә кедиб чыхан ишгалчылар да Загафгазијадан кечмәли олмушлар.

Бу кешмәкешли дөврдә Загафгазијанын бүтүн халглары, о чүмләдән Азәрбајчан халгы да бөјүк әзијјәтләрә вэ мәшәггәтләрә дүчәр олмушдур. Белә һалларда ишгалчы гошунларын илк зәрбәләрини Загафгазија халглары дәф етмәли олмуш вэ буна кәрә дә харичи ишгалчылар әлејһинә узун мүбаризә шәраитиндә бу халглар бир дост вә гардаш кими өз гүввәләрини бирләшдирмишләр. Совет тарихчиси профессор К. Базилевич Загафгазија халгларынын бу тарихи вәзијјәтинин гејд едәрәк јазыр: «Тәхминән ики мин иллик бир дөврдә Загафгазија кәскин вэ шиддәтли ворушмаларын мејдапы олмушдур. Шәрг тәрәфдән онун үзәринә гәдим

Парфија, сонра сасаниләр, әрәбләр, сәлчуглар, монголлар-татарлар, гызылбашлар, гәрб тәрәфдән исә Рим, Бизанс вэ Түрkiјә јүрүш етмишдир. Әсрләр кечдикчә тарихи вәзијјәт дә дәјишмишдир. Ишгалчыларын бир һүчүмунун далғасыны о бири һүчүмун далғасы әвәз етмишдир. Дөвләтләр арадан галмыш, јени дөвләтләр мејдана чыхмышдыр. Белә бир шәраитдә Загафгазија халглары һәмишә чәкичлә синданын арасында сыхылыб галмышдылар»¹.

Загафгазија халгларынын азадлыг вэ мүбаризә руһу мәнз бу узун вә кәркин мүбаризә шәраитиндә бәркијиб мөһкәмләнмишдир. Белә бир тарихи шәраитдә Азәрбајчан халгы вә онунла гоншу олан дикәр Загафгазија халглары елә бир јүксәк мәдәни ирс јаратмаға мүвәффәг олмушлар ки, бир чох тарихи мәнбәләрдә һәмин мәдәнијјәт һаггында јүксәк мәфтунлуг һисси илэ данышылур.

Јухарыда дејилдији кими, XI—XIII әсрләр Загафгазија өлкәләринин тарихиндә игтисади-сijasи вэ мәдәни һәјәтын инкишафы вэ чичәкләндији бир дөврдүр. Буна, башлыча олараг, XII әсрдә Күрчүстанын харичи ишгалчыларын зүлмүндән азад олмасы, Азәрбајчанда мүстәгил дөвләтләрин јаранмасы, шәһәрләрин инкишафы, бејнәлмиләл тичарәт элагәләринин чанланмасы, һәһәјәт, Загафгазија өлкәләринин чографи чәһәтдән мүсәлман Шәрги илэ орта әсрләрдә Гәрбин христиан өлкәләри арасында бир нөв орта вәзијјәт, кечид мөвгеји тутмасы сәбәб олмушдур. XI—XIII әсрләрдә, мә'лумдур ки, әдәбијјәт вэ мәдәнијјәтин чичәкләнмәси тәкчә Загафгазија халгларынын тарихиндәки интибаһы дејил, һабелә сонралар бир нечә әср мүддәтиндә Гәрби Европанын мәдәни өлкәләрини хейли инкишаф етдирмиш олан Европа интибаһынын да илк рүшејмләрини јаратмышдыр.

Мә'лумдур ки, бу дөврдә Иран инчәсәнәти дә хейли инкишаф етмишди. Лакин бу да мә'лумдур ки, һәмин дөврдә инкишаф едән бу инчәсәнәтә «Иран инчәсәнәти» ады верилсә дә, әслиндә һәмин Иран инчәсәнәтинин өзү Јахын Шәргин, Орта Асијанын вэ Загафгазијанын мүхтәлиф јерләриндә јетишмиш инчәсәнәт усталары тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир. О заман Азәрбајчанда, Ермәнстан вэ Күрчүстанда көркәмли рәссамлар,

¹ Проф. К. Базилевич. «Күрчүстан тарихи» китабына рәсәнзија, «Известија» гәзети, 14 мај 1946-чы ил.

¹ М. Рәфили. «Низамн Кәчәви», Москва, 1941, сәһ. 13—14.

ме'марлар јетишмишди вә онлар өзләринә махсус үслуб-да гиймәтли сәнәт абидәләри јарадырдылар. Тәкчә инчәсәнәт сәһәсиндә дејил, һәмчинин елм вә фәлсәфә сәһәсиндә дә һәмин өлкәләрдә јетишмиш алимләрин бө-јүк тарихи хидмәтләри олмушдур. Бу өлкәләрдә јетиш-миш алимләр вә философлар о заман мүәјјән фәлсәфи мәктәбләрдә вә елми чәмијјәтләрдә бирләшмишдиләр. Азәрбајчанын вә Күрчүстанын шәһәрләриндә чичәкләнән зәнкин мәдәнијјәт, Иран инчәсәнәтинин инкишаф етдији јолдан фәрғли оларағ, хүсуси бир истигамәтдә инкишаф едирди. Бу өлкәләрдә дүнјәви елмләр, гуманист поэзија, демократик инчәсәнәт вә тәтбиғи сәнәтләр хејли ирәли-ләмишди.

Хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, Јахын Шәрг өлкә-ләринин тарихиндә XII әср онунла әләмәтдардыр ки, бу заман һәмин өлкәләрдә азәрбајчанлы, күрчү вә ермә-ни сәнәткарлары тәрәфиндән јарадылмыш инчәсәнәт вә мәдәнијјәт о вахта гәдәр һәмин өлкәләрдә мөвчүт олан «Иран инчәсәнәти» үслубуна үстүн кәлмишдир. Загаф-газија халғларынын бир-бири илә јахын достлуғу вә мәдәни әлағәләри о дөврдә Азәрбајчанын, Ермәнистанын вә Күрчүстанын өз мәдәни инкишафы илә Јахын Шәрг өлкәләриндән даһа чоғ ирәли кедиб парламасына сәмә-рәли тә'сир көстәрмишдир.

Азәрбајчанда — Низами, Күрчүстанда исә Шота Руставели Загафгазија халғларынын тарихиндәки бу марағлы дөврүн јетиширмиш олдуғу бөјүк вә көркәмли сәнәткарлар иди. Бу ики бөјүк сәнәткар өз зәманәләри-нин мәдәнијјәтинин ән мүтәрәғги чәһәтләрини тәмсил едән габағчыл адамлар иди. Гәрбин вә Шәргин мәдә-нијјәти бу ики шәхсин симасында вә јарадычылығларында бир вәһдәт һалында тәзаһүр етмишдир. Низаминин «Хәмсә»си, Шота Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасы, әслиндә, бу ики мәдәнијјәтин ән јахшы чәһәтләринин бирләшмәси әсасында мејдана кәлмиш өлмәз әсәрләрдир.

Лакин нә Низами, нә да Руставели өз јетишдикләри өлкәләрин тарихи һәјатында тәсадуфи сурәтдә мејдана чыхан шәхсијјәтләр дејилдир. Онларын икиси дә, демәк олар ки, һәр шејдән әввәл, өз өлкәләринин, өз халғлары-нын, өз вәтәнләринин, өз милли мәдәнијјәтләринин је-тиширдији вәтәнпәрвәр оғулардыр.

Г ч ү н ч ү ф ә с и л

НИЗАМИ ВӘ ИНТИБАҢ ДӨВРҮ ГӘРБИ АВРОПА ЈАЗЫЧЫЛАРЫ

Интибаһ дөврү һағгында мүхтәлиф дилләрдә хејли тәдғигат әсәрләри јазылмышдыр. Буна бахмајарағ, ин-тибаһ дөврүнүн бизи марағландыран бир сыра мәсәлә-ләри һәлә индијә гәдәр јенә дә бүтүн кенишлији илә өјрәнилиб һәлл едилмәмишдир. Һалбуки интибаһ дөврү-нүн өзүнүн тарихи бир мәрһәлә кими һәртәрәфли өјрә-нилмәси дәрин елми әһәмијјәтә маликдир. Бу мәсәлә мүасир совет тарихчилик елмини дә дүшүндүрүр. Чүнки ССРИ халғларынын гардашлығ аиләсиндә бирләшмиш бир сыра милләтләрин тарихи кечмиши дәриндән тәдғиг едилдикчә, бу халғларын кечмишдә јаратмыш олдуғу-лары зәнкин мәдәнијјәт нүмунәләри мејдана чыхарыл-дыгча, мә'лум олур ки, индијә гәдәр јалныз Гәрби Авропа өлкәләринин тарихиндә баш вермиш мүәјјән бир һадисә кими тәдғиг олунан интибаһ дөврү идејалары вахтилә Шәрг халғларынын, о чүмләдән Загафгазија вә Орта Асија халғларынын тарихи кечмишиндә дә тәзаһүр етмишдир. Бизим үчүн интибаһ дөврү јалныз ажры-ажры бир нечә сечилмиш Авропа халғларынын тарихинин де-јил, бәлкә үмүмдүнја тарихинин инкишафында, һабелә үмүмдүнја бәдии фикринин тарихиндә ән парлағ мәрһә-ләрдән биридир. Буна көрә дә интибаһ дөврүнүн мә-сәләләрини өјрәнәркән јалныз Гәрби Авропа халғлары-нын тарихи илә кифәјәтләнмәк олмаз. Интибаһ дөврүнүн ән чанлы вә бу күн дә өз мүтәрәғги әһәмијјә-тин итирмәмиш мәсәләләрини биз дүнја халғларынын тарихини вә мәдәнијјәтини диггәтли сурәтдә тәдғиг етмәк вә өјрәнмәк јолу илә дәрк едә биләрик.

Индијә гәдәр әдәбијјат вә инчәсәнәтә даир јазылмыш әсәрләрин чохунда гәјд едилмишдир ки, инчәсәнәт һәјаты әкс етдирир. Бу, һамы тәрәфиндән тәсдиғ едилән ајдын бир һәғигәтдир. Лакин јадда сахламағ лазымдыр ки, инчәсәнәт һәјаты әкс етдирәркан, садәкә оларағ, һәјатын сурәтини чыхартмыр. Инчәсәнәтин әкс етдирдији һәјат сәнәтин бәдни васитәси илә дәрк едилмиш һәјатдыр, инчәсәнәтдә әкс едән һәјат елә бир аләмдир ки, орада һәр шәј тәсадүфи, кечичи, әсас олмајан чәһәтләрдән тәмизләнир, сафлашыр, ади һәјатда һәммин чәһәтләр кәзә чох тез-тез дәјсә дә, бә'зән лап зәрури көрүнсә дә, маһијјәт е'тибары илә кечичи олан бу үнсүрләр инчәсәнәтин варлығы әкс етдирән күзкүсүндә өз ин'икасыны тапа билмир. Инчәсәнәтин васитәси илә инсан өз-өзүнү дәрк едир, һәјатын инкишаф перспективләрини јөнәлдир, чәмијјәтин мүтәрәғги инкишаф мејлине истиғамәт верир. Инчәсәнәт вә әдәбијјатын гүдрәтли сәнәткарлары онун үчүн бизә һәмишә јахын вә гијмәтлидир ки, биз онларын јарадычылығыны, әсәрләрини өјрәнмәклә өз-өзүмүз да һа јахшы дәрк едирик, коммунизмә доғру әзәмәтли јүрүшүн јолларында габагчыл инсанын әсас вәзифәсинин нәдән ибарәт олдуғуну даһа дәриндән баша дүшүрүк. Инчәсәнәт вә әдәбијјат көһнә дүнјанын кери галмыш ән'әнәләрини арадан галдырыб, јени дүнјаја тәрәф кедән ишығлы јоллара чыхмағ үчүн мүасир совет адамынын әлиндә ән јахшы вә кәсерли васитәләрдән биридир.

Бу чәһәтдән, әлбәттә, кечмиш дөврләрдә јетишмиш јазычы вә сәнәткарларын һамысы бу күн бизә ејни дәрәчәдә јахын дејилдирләр. Мәсәлән, гәдим дүнја јазычыларынын бу күн бизин чәмијјәтә олан јахынлығы илә интибаһ дөврүнүн бөјүк сәнәткарларынын мүасир дөврә, совет адамына јахынлығы арасында мүәјјән фәрг вардыр. Гәдим антик дөврдән башлајарағ, үмумдүнја тарихинин орта әсрләрдәки сон нөгтәсинә гәдәр елә бир башға мәрһәлә јохдур ки, һәммин мәрһәләнин мәдәнијјәти, јаратмыш олдуғу инчәсәнәт вә әдәбијјат интибаһ дөврүнүн мәдәнијјәти гәдәр, сәнәт вә әдәбијјаты гәдәр бизә јахын вә ајдын олсун.

Интибаһ дөврүнүн маһијјәти, онун мүтәрәғги чәһәтләри, о дөврүн јетишдирдији бөјүк шәхсијјәтләр һағгында ән долғун мұлаһизәни марксизм классикләри сөјләмишләр. Фридрих Енкелс «Тәбиәт диалектикасы» әсәринин кириш һиссәсиндә интибаһ дөврүнүн үмуми сәчијјәси

вә о заман јетишмиш олан габагчыл шәхсијјәтләрин фәалијјәтинин мүтәрәғги маһијјәти һағгында јазмышдыр:

«Бу, бәшәријјәтин о вахта гәдәр көрдүјү бүтүн чеврилишләр ичәрисиндә ән бөјүк бир мүтәрәғги чеврилиш иди, даһиләрә еһтијачы олан, өз тәфәккүрү, еһтирасы вә хасијјәти, камиллији вә алимлији чәһәтдән даһиләр јетирән бир дөвр иди. Мүасир буржуа һөкмранлығынын әсасыны гојан адамлар һәр нә олсалар да, буржуачасына мөһдуд адам дејилдиләр. Әксинә, онлар о заман үчүн характерик олуб мачәра ахтаран чәсарәтли инсанлар руһундан бу вә ја башға бир дәрәчәдә илһам алырдылар. О заман, демәк олар, һеч елә бир бөјүк адам јох иди ки, узағ сәјаһәтләрә чыхмамыш олсун, дөрд вә ја беш дилдә данышмасын, бир нечә јарадычылығ саһәсиндә парламасын... О заманкы гәһрәманлар һәлә әмәк бөлкүсүнүн гулу олмамашдылар, һалбуки биз әмәк бөлкүсүнүн адамы мөһдуд едән, биртәрәфлилик әмәлә кәтирән тәсирини онларын хәләфләриндә чох заман мұшаһидә едирик. Лакин онларын хүсусилә характерик чәһәти бундан ибарәт иди ки, онларын, демәк олар, һамысы тамамилә өз дөврүнүн мәнәфеји илә јашајыр, әмәли мүбаризәдә јахындан иштирак едир, бу вә ја башға бир партијанын тәрәфдары олур вә бә'зиләри сөз вә гәләмлә, бә'зиләри ғылынчла, бә'зиләри дә ејни заманда һәм гәләм, һәм дә ғылынчла мүбаризә едирдиләр. Онларын мүкәммәл бир инсан олмасына сәбәб олан ирадә јүксәклији вә мөһкәмлији дә бурадан ирәли кәлир. О заман кабинетләрдә отурған алимләр истисна тәшкил едирдиләр; бунлар ја икинчи вә үчүнчү дәрәчәли адамлардан, ја да өзүнү ода салмағ истәмәјән еһтијатлы филистерләрдән ибарәт олурдулар»¹.

Низаминин һәјаты вә јарадычылығы, онун өз дөврүндәки ичтиман фәалијјәти, зәманәсинин ичтиман-сијәси вә фикри чәрәјанларына јахынлығы, Әһи тәшкилаты илә әлағәси кәстәрир ки, бөјүк Азәрбајчан шаһри дә өз дөврүнүн ичтиман һәјатында јахындан иштирак етмиш вә өз гәләми илә халғын тәрәғгиси јолунда чалышмышдыр. Низамин, тарихи дөвр е'тибары илә, Гәрби Авропа интиба-

¹ Ф. Енкелс, «Тәбиәт диалектикасына» кириш, К. Маркс, Ф. Енкелс. Икн чилдлик сечилмиш әсәрләри. II чилд, Баки, 1953, сәһ. 55—56.

һынын јетишдирдији бөјүк шәхсијјәтләрдән бир нечә әср әввәл јашамыш олса да, өз тәфәккүрү, еһтирасы вә хасијјәти, камиллији вә алимлији чәһәтдән гәтијјән интибаһ дөврүнүн габагчылы адамларындан кери галламышдыр. Низами XII әсрдә Азәрбајчан әдәбијјатыны јүксәк бир зирвәјә галдырмышдыр. Онын бүтүн јарадычылығы кәстәрир ки, бөјүк шаир һәјатдан узаглашыб өз мәһдуд һиссләри илә мәшгул олан бир сәнәткар дејилди. О, камил бир инсан, сәнәткар иди, онда ирадә јүксәклији вә мөһкәмлији вар иди. Мәһз буна кәрә дә онун әсрләриндәки һуманист идејалар, мүтәрәғги фәлсәфи вә ичтимаи-сијаси фикирләр өз дөврү үчүн чоһ бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Низами јарадычылығынын хүсусијјәти ондадыр ки, бөјүк шаир, ичиндә јашадығы мүасир һәјат һағғында мүлаһизә вә фикирләрини сөјләркән тәкчә өз дөврүнүн инсанларынын дејил, бүтүн бәшәр нәслинин кәләчәк һәјатыны нәзәрдә тутмыш, даим ирәлијә бахмыш вә буна кәрә дә өз зәманәсинин чәрчивәсиндән чыхараг, сонрақы әсрләрин охучуларына да бәди и гита вермишдыр. Низаминин јарадычылығы XII әсрдә Азәрбајчаны һуманизмин вәтәнинә чевирмишдир, һалбуки һәмин дөврдә Гәрби Авропа өлкәләриндә интибаһ дөврүнүн фикир вә идејалары һәлә рүшәјм һалында иди. Буна кәрә дә, гәтијјәтлә демәк олар ки, Низами үмүмдүнја тарихиндә интибаһ дөврүнүн јетишдирмиш олдуғу көркәмли сәнәткарларын ән гүдрәтли сәләфләриндән биридир.

Биз гәтијјән интибаһ дөврүнүн, мүәјјән бир тарихи мәрһәлә кими, Азәрбајчанда әмәлә кәлдијини иддиә етмәк фикириндә дејилик. Белә бир иддиә, әввәлән, интибаһ дөврү һағғында мөвчуд олан марксист аңлаыша ујғун кәлмәзди, икинчиси, белә бир иддиә Низаминин јарадычылығыны өз јашадығы дөвр вә мүһитлә әлағәли сурәтдә тәдгиг едиб өјрәнмәк ишиндә дә мүәјјән долашыглыг әмәлә кәтирә биләрди. Умумијјәтлә Низаминин бир сәнәткар кими бөјүклүјүнү вә онун дүнја әдәбијјатындағы мөвгәјини сүбүт етмәк үчүн интибаһ дөврүнү Гәрбдән Шәргә кечирмәјә еһтијач јохдур. Лакин, әкәр Гәрби Авропада интибаһ дөврүндә јетишмиш бөјүк шәхсијјәтләрин идеја вә фикирләри илә Низаминин вә ја һәр һансы бир башга Шәрг јазычысынын идеја вә фикирләри арасында јахын әлағә вә сәсләшмә вардырса, буһу демәк вә тәдгиг етмәк зәруридир. Чүнки Низами, Новаји, Фүзули кими шәхсијјәтләр Авропа өлкәләриндә јашајыб

јаратмамышларса да, өз јарадычылыгларындан бүтүн бәшәријјәти дүшүндүрән елә мәсәләләрә тохунмушлар ки, һәмин мәсәләләр сонрала Авропада интибаһ дөврүнүн көркәмли сәнәткарларына да мәшгул етмишдир. «Илаһи комедија»нын мүәллифи бөјүк Данте, инчә лирик шәрләрин вә сонетләрин мүәллифи Петрарка, дүнја драматуркијасынын шаһ әсрләринин вермиш Шекспир билаваситә Низаминин әсрләриндән игтибаһ етмәмиш, онун фикирләрини өјрәнмәмиш, һәтта, ола биләр ки, онун јарадычылығы һағғында һеч бир тәсәввүрә дә малик олмамышлар. Лакин буна бахмајараг, һәмин јазычыларынын әсрләриндә тәсадүф едилән бу вә ја дикәр фикирләрин, тохунулан ичтимаи, фәлсәфи вә елми мәсәләләрин онлардан хејли әввәл Низами тәрәфиндән дејилдији, бир мәсәлә кими орталыға атылдығы һәгигәтдир вә бу һәгигәти көрмәк олмаз. Демәли, һәм Низами, һәм дә Гәрби Авропада интибаһ дөврүнүн јазычылары, өз зәманәләринин габагчылы адамлары кими, мәһз о мәсәләләрлә мәшгул олмушлар ки, онлар әсрләр боју һәм Шәргдә, һәм дә Гәрбдә әһмәткеш халғы дүшүндүрмүшдүр. Низами өз әсрләриндә һәмин мәсәләләрә дөврүнүн ичтимаи шәраити илә әлағәдар олараг мүәјјән чаваблар вермишсә, јахуд һәмин мәсәләләрә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тохунмушса, онун үмумијјәтлә дүнја тарихиндә, бәдди фикрин инкишафында интибаһ дөврү шәхсијјәтләринин сәләфи адыны дашымаға һағғы вардыр.

Низаминин јарадычылығы бүтүнлүкдә Азәрбајчан әдәбијјатында јени бир фикри ојанма вә интибаһын хәбәрчиси олмушдур. Онын поемалары о заман Азәрбајчан шәраитиндә әмәлә кәлән интибаһын кенишлијини вә һуманизмин ифадә етмишдир. Низаминин поемаларынын әһәмијјәти јалныз Азәрбајчан милли мәдәнијјәтинин чәрчивәси дахилиндә сыхылыб галмыр, Низаминин јарадычылығы бу милли чәрчивәдән хејли кәнара чыхыр, үмуми бәшәри проблемләрә тохунур, мүсәлман дини идеолокијасынын вә орта әср ислам дүнјакөрүшүнүн мәһдуд чәрчивәсини ғырыб дағдыр. Низами јарадычылығы Шәрглә әлағәдар олдуғу гәдәр дә Авропа мәдәнијјәтинә јахындыр. О, јарадычылыг ишиндә елмин бөјүк әһәмијјәтинә фикир верән, диггәт едән илк Азәрбајчан шаирләриндән биридир.

Низами белә һесаб едирди ки, јүксәк елми билијә вә мәдәнијјәтә малик олмадан һәгиги поезија инчиләри

жаратмаг мүмкүн дежилдир. Буна көрө дө Низами бүтүн өмрү боју поезија илэ мөшгүл олмалга бэрәбәр, елмләри өјрәнмәјә дө хүсүси диггәт јетирмиш вә өз зәманәсинин габагчыл алимләриндән бири кими јүксәлмишдир.

Низаминин бөјүклүү ондадыр ки, о, јалныз өз зәманәсиндәки Шәрг өлкәлериндә инкишаф едән елмләри әсасыны өјрәнмәклә кифәјләтләнмәмиш, ејни заманда Гәрби Европа өлкәлериндә инкишаф едән елми фикирләрлә, гәдим јунан фәлсәфәси илэ, мөшһур јунан философларынын — һераклитин, Пифагорун, Платонун вә Аристотелин тә'лими илэ дө таныш олмушдур. Беләликлә, Низами өз дөврүндә һәм Шәргин, һәм дө Гәрбин мәдәнијјәтинә мөхсүс габагчыл чәһәтләрә диггәт јетирмиш вә һәр ики мәдәнијјәтдән мәнһәрәтлә истифадә едә билмишдир.

Мәсәлән, тәсадүфи дежилдир ки, Низаминин фәлсәфи бахышлары мүүјјән дәрәчәдә гәдим јунан мütәфәккирләринин һәјата олан материалист бахышлары илэ сәсләшир. О заман ријазиијјат, астрономија, фәлсәфәјә даир јунан дилиндә мөвчуд олан әдәбијјатын бөјүк бир һиссәси әрәб дилинә тәрчүмә едилдири. Беләликлә, әрәб дилини билән һәр бир алим бу әсәрләр васитәси илэ јунан елми вә фәлсәфәсинин әсаслары илэ таныш ола биләрди. Академик В. Бартолд тәсдиг едир ки, әрәб елми вә инчәсәнәтинин әсасларыны, әлбәттә, јунан мәдәнијјәтинин наилијјәтләри тәшкил едирди.

Ф. Енкелс әрәбләрин вахтилә Европадакы мәдәни интибаһын вә елми биликләрин өзүнә дө тә'сир кәстәрдијини вә Шәргә мөхсүс азад фикирлијин Европа фәлсәфәсиндә вә инчәсәнәтиндә көк салдығыны гејд етмишдир¹. Беләликлә, әрәб дили вахтилә Шәрги јунан фәлсәфәси, Гәрб өлкәләрини исә Шинг мәдәнијјәти илэ таныш етмәклә мүүјјән рол ојнамышдыр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән дө Низами јарадычылығынын гәдим јунан мәдәнијјәти вә Европа өлкәлериндәки интибаһ дөврү идејалары илэ мугәјсәси марағлыдыр. Европа өлкәләриндә әмәлә кәлмиш интибаһын өзү о заман, бир тәрәфдән, һәмин өлкәләрдә буржуа мүнәсибәтләринин инкишафы илэ әлағәдар олдуғу кими, дикәр

тәрәфдән, гәдим јунан вә Шәрг мәдәнијјәтинин наилијјәтләринә әсасланырды. һабелә мә'лумдур ки, интибаһ дөврүндә инсан зәкасынын гимәтләндирилмәси, шәхсијјәтин азадлығы мәсәләси бүтүн кәскинлији илэ ирәли сүрүлүрдү. Интибаһ дөврүнүн сәнәткарлары бүтүн бу мәсәләләри бир күлл һалында ирәли сүрәркән, изаһ едәркән, гәдим јунан мәдәнијјәтинин о заман јенидән дирчәлмиш ән'әнәләринә вә Шәргдән кәлән азад фикирлији әсасланыр вә һәмин ән'әнәләри өз јарадычылығларында јени шәраитә ујғун олараг инкишаф етдирирдиләр.

Низаминин јарадычылығы бүтүн ајдынылығы илэ кәстәрир ки, о да, интибаһ дөврүнүн сәнәткарлары кими, јарадычылығ ишиндә елми билијин ролуна үстүндүк верир, инсан шәхсијјәтини — орта әсрин чансыхычы дини көрүшләриндән, феодал зүлмүндән вә чәһаләтиндән азад олмәға чан атан инсаны өз поэзијасынын бүтүн гүдрәти илэ тәрәннүм едирди. Низами шәхсијјәтә, онун азадлығына мүнәсибәтдә, интибаһ дөврүнүн мütәфәккирләри кими, өз зәманәсинин габагчыл ичтиман-сијәси көрүшләрини әсас көтүрүрдү. Низаминин антик дүнјаја кәстәрдији бөјүк марағ, онун јарадычылығ аләмнин кенишлији, фәалијјәтинин һәртәрәфилији вә рәнкарәнклији, ислам дининин, феодал дүнјасынын гајда-ғанунларына тәнгиди мүнәсибәти бир даһа сүбүт едир ки, Низами өз тәфәккүрү, еһтирасы вә хасијјәти, камиллији вә алимлији чәһәтдән интибаһ дөврү сәнәткарларынын лајигли сәләфләриндән биридр.

Низаминин бүтүн бәди әсәрләриндә азад инсан севкиси, инсанын һәјата јашамаға вә зәһмәтә һүғуғу, онун севинч вә кәдәрләри тәрәннүм едилмишдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән Низаминин «Лејли вә Мәчнун» поемасы онун јарадычылығынын хүсүси бир зирвәсини тәшкил едир. Бу поемада мүүллиф бир-бирини севән, өз һәјатларында хошбәхт олмаға чалышан ики кәнчин уғурсуз мәнһәбәтини е'чазкар бир бәдин вүс'әтлә тәсвир етмишдир; онлар феодал дүнјасында, дини көрүшләрин инсаны сыхдығы бир аләмдә инсанлар арасында јени мүнәсибәтләр уғрунда мубаризә апарырлар. Низаминин бу романтик гәһрәманлары бир-биринә бәсләдикләри бөјүк мәнһәбәтин күчү илэ әсрләрдән бәри синифли чәмијјәтдә көк салмыш көһнә ән'әнәләри ғырыб дағыдыр, һәм өз шәхси сәадәтләри уғрунда, һәм дө үмумијјәтлә

¹ Ф. Енкелс, «Тәбиәт диалектикасына» кириш, К. Маркс, Ф. Енкелс. Ики чилдик сечилимиш әсәрләри, II чилд, Баки, 1953, сәһ. 54—55.

чинсанын азад мѣхѣббѣтѣ олан тѣбин һугуглары уgrundа мѣбаризѣ апарырдылар. «Лејли вѣ Мѣчнун» поемасында ислам дининин гѣјда-ганунларына зидд олан јени бир ѣхлаг — азад мѣхѣббѣт, јени инсани мѣнасибѣтлѣр тѣрѣннѣм олунмушдур. Бѣтѣн бу хѣусијјѣтлѣр исѣ интибаһ дѣврѣнѣн сѣнѣткарларынын ѣсѣрлѣриндѣки шѣхси азадлыг вѣ мѣхѣббѣт тѣрѣннѣмѣ илѣ сѣслѣшир.

Низами һѣртѣрѣфли инкишаф етмиш даһи сѣнѣткарлардан бири иди. Гѣрби Авропада интибаһ дѣврѣндѣ јѣтишмиш габагчыл сѣнѣткарлар вѣ мѣшһур адамлар кими, Низами дѣ ѣз зѣманѣсиндѣ лазым олан кениш мѣдѣни һазырлыгы кечмишди. ѣз ана дилиндѣн ѣла вѣ, о, ѣрѣб вѣ фарс диллѣрѣнини кѣзѣл билирди. Низами бир шаир, философ вѣ алим кими XII ѣсрин Азѣрбајчан мѣһитиндѣ ѣн габагчыл вѣ узагкѣрѣн сѣнѣткарлардан иди.

Бир нечѣ јѣз ил бундан ѣввѣл интибаһ дѣврѣнѣн сѣнѣткарлары, һѣмчинин бѣјѣк Азѣрбајчан шаири Низами инди бизим мѣасир адамларын дѣшѣнчѣсини мѣшғѣл едѣн һансы мѣсѣлѣлѣри ѣз јарадычылыгларында ифѣдѣ етмишлѣр? Нѣ ѣчѣн Низаминин, Руставелинин, Шекспири гѣһрѣманлары бизим мѣасир адамларымызын фикринын мѣшғѣл едиб онлара бѣдини гѣда вѣ зѣвг верѣ билѣр? Нѣ ѣчѣн бу кѣркѣмли адамларын идејалары, арзу вѣ фикирлѣри, еһтирас вѣ истѣклѣри бизѣ бу гѣдѣр јахын вѣ сѣмими кѣрѣнѣр?

ҺѢЈАТ ЕШГИ

Һѣјата вѣ мѣбаризѣјѣ чан атмаг Низаминин ѣсѣрлѣриндѣки ѣсѣс гѣһрѣманларын ѣн башлыча хѣусијјѣтлѣриндѣн бириди. Оун, демѣк олар ки, бѣтѣн поемаларында һѣјатын нѣзби дујулур, ѣз бѣјѣк мѣхѣббѣтлѣри уgrundа чарпышан гѣһрѣманларын, һѣјатда јашамаг ѣчѣн бѣтѣн ѣзијјѣтлѣрѣ вѣ мѣшѣггѣтлѣрѣ дѣзѣн, лакин ѣз мѣхѣббѣтинин јолундан дѣнмѣјѣн инсанларын сѣси ешидилир.

Низами ѣз ѣсѣрлѣриндѣ зѣманѣсинин габагчыл адамларында кѣрѣб дѣјдѣгу һуманист арзулары, һѣјат ешгини ифѣдѣ етмишди.

Мѣлѣмдур ки, һѣјат ешги, јашајыб јаратмаг еһтирасы интибаһ дѣврѣнѣн ѣн чох бариз еһтирасларындан бири олмушдур. Интибаһ дѣврѣнѣн ѣн бѣјѣк сѣнѣткарлары, һѣм дѣ бу сѣнѣткарларын ѣсѣрлѣриндѣ иштирак

едѣн гѣһрѣманларын ѣксѣријјѣти ѣлѣмѣ нифрѣтлѣ балмыш, һѣјатда ѣн јѣксѣк вѣ ѣн нѣчиб арзулар намиш јашајыб мѣбаризѣ апармагы һѣр шејдѣн ѣстѣн тутмушлар. Шекспиринын мѣшһур гѣһрѣманы һамлетин гаршысында дајанмыш «Олум ја ѣлѣм?» суалы интибаһ дѣврѣнѣн демѣк олар ки, бѣтѣн габагчыл нѣмајѣндѣлѣринин дѣ гаршысында дајанмышды вѣ онларын һамысы, неч шѣбхѣси, бу суала, тѣрѣддѣд етмѣдѣн, јалныз бирчѣ чаваб верирдилѣр: јашамаг вѣ мѣбаризѣ етмѣк! Биз Шекспиринын вѣ Низаминин ѣсѣрлѣрини, онларын ѣсѣс гѣһрѣманларынын һѣјат ешгини, мѣбаризѣ еһтирасыны диггѣтлѣ нѣзѣрдѣн кечирѣндѣ кѣрѣрѣк ки, һѣјатын галиб сѣси бу һѣр ики бѣјѣк сѣнѣткарын ѣсѣрлѣриндѣ гѣввѣтлѣ сѣслѣнир. Онларын гѣһрѣманлары ѣлѣмѣн ѣзѣнѣ дик бахыр, она истѣһза едирлѣр. ѣлѣм гѣрхусу онларын бѣтѣн варлыгындан силиниб кетмишди.

Низаминин гѣһрѣманларында һѣјат ешги о гѣдѣр гѣввѣтлидир ки, һѣтта бѣзѣн адама елѣ кѣлир ки, бу гѣһрѣманлар ѣмумијјѣтлѣ тѣбиѣтдѣ мѣвчуд олан бу бѣјѣк гануну — һѣр бир чанлынын мѣтлѣг ѣлѣчѣји зарурѣтинин тамамилѣ унутмушлар. Адама елѣ кѣлир ки, бу гѣһрѣманлар даима чанлы, һѣмишѣ јашајан, ѣбѣди инсанлардыр. Низаминин ѣсѣрлѣриндѣки Искѣндѣр, Хосров, Ширин, Лејли, Мѣчнун кими гѣһрѣманларын һѣјат јолларына диггѣт едѣндѣ, буну јѣдын һисс етмѣк мѣмкѣндѣр. Елѣ бил ки, нѣ ѣлкѣлѣр фѣтһ етмиш бѣјѣк Искѣндѣр, нѣ еһтирасларынын һѣдди-һѣдуду олмајан Хосров, нѣ Ширин, нѣ Лејли, нѣ дѣ Мѣчнун ѣз һѣјатларында, неч олмѣзса бир анлыга белѣ, јадларына салмырлар ки, дѣшмѣнлѣри онлара гаршы ѣлѣм-дирим мѣбаризѣси апарыр. Дѣнјада неч бир гѣввѣ бу гѣһрѣманлары ѣз идеаллары уgrundа апардыглары мѣбаризѣдѣн сахлајыб кѣри дѣндѣрѣ билмѣз. Низаминин бѣјѣк бир мѣхѣббѣтлѣ тѣсвир етдији Искѣндѣри хатырлајаг. О, һѣјатда сон дѣгигѣјѣ гѣдѣр мѣбаризѣдѣн чѣкинмѣјѣчѣјини, ѣмрѣнѣн ахырына гѣдѣр вурушачагыны елѣн едѣрѣк дѣјир ки, «бѣтѣн тахтлар гылынчла алыныр». Сонра исѣ ѣла вѣ едир:

Ики фил хортуму чарпышыр, демѣк,
Бунлардан ѣн кѣчлѣ ѣстѣн кѣлѣчѣк.
Мѣн мѣјдан ѣријѣм, сѣн да бир киши.
Мѣрдликлѣ сечилир һѣр мѣрдин иши.
Бу јолдан о заман чѣкѣрѣк јѣјѣн
Ја кулѣ гапарам, ја ѣлѣрѣм мѣн.¹

¹ «Шѣрѣфнамѣ», Баки, 1941, сѣһ. 127. Тѣрчѣмѣ А. Шангинди.

Искэндэрин характеринин, демэк олар ки, бүтүн сир-ри бу сөзлөрдө ифада едилмишдир. Онун бүтүн һэяты мүбаризэжә һәср олунмушдур, өлүм онун көзүндә һеч бир шејдир. Онун һэяты өз арзу вә истәкләриндә, уг-рунда мүбаризә апардығы идеаллардадыр.

Биз, Искэндэрин јухарыдакы сөзләрини Шекспирин «Јули Сезар» әсәриндәки гәһрәман Брутун ашағыдакы сөзләри илә мүгајисә едәндә, ејни ептирасы, һәјат ешиги вә мүбаризә әзмини онда да көрүрүк. Шекспирин һәмин әсәриндә (V пәрда, I шәкил) Касси Бруту горхудараг дејир ки, «әкәр биз бу вурушманы удузсаг, Рома императорунун шәһрәти гаршысында ачиз галачағыг, о исә, бир галиб кими, бизи габағына гатыб Романын күчәләриндә кәздирәчәкдир». Брут бу сөзләрә чаваб вә-рәрәк дејир: «Јох, Касси, јох, чәсур ромалы, сән елә зәнн етмә ки, Рим шәһәри Брутун әлләрини гандаллы көрәчәкдир; онун руһу белә ишләрин гаршысында бөјүк вә әјилмәздир. Јакин сән унутма ки, бир заманлар Март бәјрамында башламыш иш бәлкә дә бу күн тамамилә јерлә јексан олачагдыр»¹.

Искэндэрин вә Брутун сөзләри ачыг көстәрир ки, бир гәһрәман кими онларда мүбаризә гәтијјәти чох гүввәт-лидир. Онлар һәјатын бүтүн не-мәтләриндән фәјдалан-маг үчүн мүбаризә етмәји һәр шејдән үстүн тутурлар. Тәсадүфи дејилдир ки, Искэндэрин јахын адамлары она мәсләһәт көрүрләр ки, һәр бир дөјүшдән вә гәлбәдән сонра тез-тез шәнлик дүзәлтсин, зијәфәтләр тәшкил етсин, һәтта Низами өзү дә өз гәһрәманыны бир нөв јүксәк руһи вәзијјәтдә, даһа шән вә даһа нәшәли көр-мәк истәјир. О өз охучуларына мүрачигәт едәрәк дејир:

Еј дөвләт пәнаһы, кәч олсун бахтын!
Әбәди јашасын бу тачыи, тахтын.
Һәјатын олдуғча әлиһә чам ал,
Гәдәһи ал әлә, шәраб ич, кам ал!
Әргәван шәрабдан бир бүсәт башла!
Шәнлик гур, кәнчлијә мурад бағышла!
Кәнчлик вар бәхтиндә игбалын көмәк,
Чалғы, меј мәчлиси гурасан кәрәк.
Гылынч мејданыны гәјдун бир јола,
Чам үсулијә дә мәчлис һазырла!
Тахтынла, тачынла кет дүнианы ал,

¹ «Март бәјрамы» ифадәси Јули Сезарын өлдүрүлдүјү күнә ишарәдир.

Фәләк дә бәндәдир, сәнә јох завал!
Гараны тутдун да галмасын аглыг,
Алачә көрүнемәк вәрәр јарашыг.
Бәјрағы көјә вур, чәһан сәһиндир,
Дөвләтә сарыл ки, һәр јан сәһиндир!!

Искэндэрин дирилик сујуну ахтармасынын өзү дә ондакы һәјат ешигини нәтичәсидир. О өлмәк истәмир, бу дүнјадә галыб јашамаг онун үчүн һәр шејдән гиж-мәтлидир. Мәһз буна көрә дә о, дирилик сујуну тапыб ичмәк вә өлмәмәк хәјалы илә јашајыр. Өлүмүнә бир аз галмыш Искэндәр дејир:

Дүнјаны баша-баш кәзмишәм өзүм,
Анчаг ки, дүнјадән дојмајыб көзүм...
Отуз алты дејил, отуз мин сәнә
Јашасам, чавабым бу олар јенә...²

Искэндәр һәгигәти вә әсил хошбәхтлији ахтарыр, нә-һәјәт о, дирилик сујуну бу дүнјадә тапыр. Низаминин Искэндәр һаггындакы ашағыдакы сөзләри буну тәсдиг едир:

Искэндәр бир бөјүк јол тәғиб етди.
Дирилик сујунун дальнча кетди.
Әбәди галмагчыи һәјат сујундан,
Чох кәзди, долашды һеч јорулмадан.
Дирилик сујунун олмады сону,
Сөзләр пәдшәһынын бир мәсәли вар:
Нә көзәл сөјләмиш: «Ахтаран тапар!»³

Низами сагијә мүрачигәт едәрәк билдирир ки, онун нәзәрдә тутдуғу хошбәхтлик вә сәадәт кәләчәк нәсиллә-рин гисмәти олмалыдыр, чүнки өзүмүз биздән әввәл сә-лынмыш бағын мејвәсини дәрдијимиз кими, биз дә кәләчәк нәсилләр үчүн бағ салмалыјыг!

Һәр шеји өзүнчүн әкмәк нә јарар?
Дүнјадә һесабыз рузи јејән вар!
Кәчәнләр зәһмәтлә әкдији бағдан
Кәчәнләр мејвәни дәрмиш һәр заман.
Кәчәнләр бир чох шеј әкмишдир бизә,
Биз дә әкмәлијик кәч нәсилнә.
Дүнја бир тарладыр, диггәтлә бахсаг,
Һамы бир-биринә чүтчүдүр анчаг⁴.

¹ «Шәрәфнамә», Бақы, 1941, сәһ. 91.

² «Игбалнамә», Бақы, 1941, сәһ. 180. Тәрчүмә М. Рзагулузада-ниндир.

³ «Шәрәфнамә», Бақы, 1941, сәһ. 46.

⁴ Јенә орада, сәһ. 378.

Экэр биз Низаминин о бири поемаларына нэзэр салсаг, көрөрик ки, Шэргэдки феодал мүнасибэтлэрин вэ хүсүси мүлкийжэтин доғурдуғу ағыр мүһитдэ фачиэли сурэтдэ мөһв олан Лејли вэ Мөчнунун һэм севкисиндэ, һэм дэ кечирдиклэри ағыр эзабарларда, Ширинин вэ Фэрһадын кэдэриндэ, фачиэсиндэ, једди көзөлин данышдығы һекајэлэрдэ өз мөһэббэтини, өз һајат ешгини мүдафиэ едэн инсанын сәси ешидилер. Бу мотивлэр Гәрби Авропа интибаһынын эн гүдрөтли нүмајэндәси олан Шекспирин «Һамлет», «Крал Лир», «Ромео вэ Чүлјетта», «Јули Сезар» вэ «Антони вэ Клеопатра» кими мөһшүр әсәрлэрини көзәлләшдирэн сәчијјэви мотивләрдир.

Низаминин идеал гәһрәманлары һајат ешгини, шәхсийјјэтин азадлығы идејасынын мүдафиэчиләридир. Бу гәһрәманларын фәрдијјэти һеч бир физики чәрчивојо сыға билмәз. Бу гәһрәманларын һәр биринин бөјүк мөһнәви аләми вардыр, онлар өз олду синәләриндэ көздирдиклэри бөјүк арзу вэ әмәлләри мүдафиэ етмәк үчүн һәр чүрә манеәләрлэ үз-үзә кәлмәјэ, мүбаризә апармаға һазырдырлар. Бу гәһрәманларын мөһнәви аләминдэ вэ характериндэ Низамини јетишдирмиш дөврүн мэдәни интибаһы үчүн сәчијјэви олан чөһәтләр әкс етмишдир. Инсанын һајат вэ мүбаризә ешгини, азад мөһэббәт үғрунда мүбаризә әзмини тәрәннүм етмәкдә Низами бөјүк Шекспири там дөрд јүз ил габагламыш вэ онун лајигли сәләфи олмушдур. Һәлэ Шекспирин мөһшүр гәһрәманлары Инкилтәрәдә «Глобус» театрынын сәһнәсинә ајаг басмамышдан Низаминин јаратдығы гүввәтли идеал гәһрәманлар «Хәмсә»нин сәтирлэри арасындан бојланмыш, һајатда азад мөһэббәтин, јашајыб мүбаризә апармаг ешгинин кешијиндә дајанмыш вэ өз нәзәрлэри илэ кәлчәјэ бахмышлар.

Марағлыдыр ки, бу хүсүсийјјәт Низаминин јалныз идеал гәһрәманлары үчүн дејил, һабелә онун тәсвир етдији мөһфи образлар үчүн дә сәчијјәвидир. «Једди көзәл»дәки ајры-ајры һекајэләрдә мөһарәтлэ тәсвир олунмуш хаин вэ сатгын инсанлар, «Сиррләр хәзинәсиндә», «Хосров вэ Ширин»дә тәсвир едилмиш шөһрәтпәрәст падшаһлар өзлэри дә ејни хүсүсийјјәтә маликдрәләр. Јәһни бу мөһфи характерләрдә дә Низаминин мүсбәт вэ идеал гәһрәманларындакы һајат вэ мүбаризә ешги, әлүмә нифрәт һисси күчлүдүр. Бу исә биз, истәр-истәмәз, Шекспирин әсәрләриндән таныдығымыз Макбет, Јаго,

III Ричард вэ Фалстаф кими мөһфи образлары хатырладыр. Шекспири бу мөһфи образлары илэ Низаминин мөһфи образларыны јахынлашдыран чөһәт будур ки, онларын һамысы өз һајат јолларында гаршыја чыхан тәһлүкәнин үзүнә дик бахыр, һеч бир рәзаләтдән вэ чинајәтдән чөкинмирләр. Бу мөһфи образлар өз дүшмәнләринин, мүбаризә етдиклэри инсанларын һајатыны гәтијјән гижмәтләндирмир, әксинә, өз һајатларыны, өзлэрини һәјин баһасына олур-олсун јашамаларыны һәр шејдән үстүн тутурлар. Марағлыдыр ки, үмумийјјәтлэ Шекспири фачиәләриндә вэ Низаминин поемаларында гәләмә алынмыш һәјати конфликт вэ мүбаризәнин мәнтиги еләдир ки, еһтираслар, фикирләр, идејалар үз-үзә кәлдикдә тәрәфлөрдән хејли адам гырылыр, мөһв олур, лакин, буна бахмајараг, һәр ики сәнәткарын јарадычылығында үстүнлүк тәшкил едән, гәләбә чалан јенә дә инсанын дөнмәз һајат ешгидир. Һәр ики сәнәткарын әсәрләриндә һајатын тәнтәнәси бүтүн ајдынлығы илэ һисс олунур. Белә бир һајат ешгини вэ мүбаризә еһтирасыны јалныз өз зәмәнәсинин ичтиман зиддијјәтләрини дүзкүн дәрк едән, даима кәлчәјэ бахан сәнәткарлар гәләмә ала биләрдә. Низаминин ашағыдакы өзлэри шаирин өзүндә дә һајат ешгинин күчлү олдуғуну, даима јазыб јаратмагдан, јени-јени әсәрләр мејдана гојмагдан нә гәдәр бөјүк бир зөвг алдығыны бүтүн ајдынлығы илэ тәсдиг едир:

Отурдум сынанмыш кәсләрлэ һәр ан,
Бөјүкләр адындан јаздым бир дастан.
Бејнимин, ганымын чешмәләриндән
Бу гәдәр инчә сөз сыхыб сүзүм мән.
Дојмалым, илһамым јенә дә гајнар,
Гылынчым кәскиндир, һәлә күчүм вар.
На гәдәр дәјәрли хәзинә гураум,
Һәр бириндә јени нүктәләр вурдум.
Јорулмаг билмәдән күндүз вә кечә,
«Мөхзәңд әсәрә» башладым өнчә,
Иңчәлик, ширинлик јығараг ондан,
«Хоор» вэ Ширин» үчүн дүздүм бир дастан.
Соира башга јердә чадыры вурдум,
«Лејли вэ Мөчнун» ешгини гурдум.
Битирдим дастаны, бир нәш'ә тапдым,
Атымы «Һәфт пейкар» үстүнә чалдым.
Инди сөз мүлкүндә бусат гурарам,
Искәндәр дөврүндән табил вурарам.
Јазарам мән онун шаһ, шөһкәтиндән,
Тахтынын, тачынын әзәмәтиндән.

Өдүб кетмишсэ да диралдым оңу,
Верим ахгардыгы һајат сууңу!¹

Низами өзү дә бөјүк һајат ешиги илә, јазыб јаратмаг ешиги илә јашајарды. Оңун бир сәһәткар кими һајата фәал мүнәсибәти, инсанын јарадычы гүввәсинә бөјүк инамы әсәрләриндәки гәһрәманларын характерләриндә өз ифадәсини тапмышдыр. Лакин башлыча мәсәлә Низаминиң һуманист бир шаир кими төкчә инсанын һајат ешигини өз мүбаризә еһтирасыны вермәсиндә дејилдир. Башлыча мәсәлә буидадыр ки, Низами инсанын мәһәбәтиндән, һајатдаки мүбаризә еһтирасындан данышаркән буну өз јашадыгы дөврүн реал ичтимаи-сјаси зәминәси илә әләгәләндирмәји бачармыш, зәманәсиниң мүтәрәғги ичтимаи мејлләрини өз гәһрәманларының характериндә ифадә едә билмишидир.

ИЧТИМАИ ИДЕАЛЛАР ВӘ ИНСАНЫН ЈАРАДЫЧЫ ГҮВВӘСИНӘ ИНАМ

Јашадылары зәманәдәки ичтимаи гурулушу тәғид етмәк, синифли чәмијјәтин гануңлары әсасында дүзәлмиш ичтимаи мүнһитә иңфрәт бәсләмәк, инсанын азадлығыны тәсдиғ едәрәк, зәһмәткеш халғын јарадычы гүввәләринә мөһкәм инаиһмағ Низаминиң интибаһ дөврү сәһәткарларының идејалары илә јахынлашдыран икинчи әсас хүсусийәтдир.

Интибаһ дөврүнүн, демәк олар ки, бүтүн бөјүк сәһәткарлары вә мүтәфәккирләри өз зәманәләриндәки синифли чәмијјәтин дәмир гануңлары илә үз-үзә кәлмиш вә бөјүк фәһиәләр кечирмишләр. Доғрудур, инсанын азадлығы, фикрин азадлығы, халғ күтләләриниң сәадәти уғрунда јорулмадан мүбаризә апармағ бу габагыыл адамларын ән јүксәк идеаллары олмушлур. Лакин бу көркәмли адамларын јашадылары һајат, онлары еһнат едән ичтимаи мүнһитиң шәраити онларын јүксәк идеаллары илә һәинки дүз кәлмәмиш, һәтта бу идеалларла тоғгушмушлур. Орта әсрләрин дурғун һајаты вә мөһшәт тәрзи бәшәријјәтә әсил азадлығы вә сәадәти кәтирә билмәди. Авропа өлкәләриндә иңкишаф едән капитализм чәмијјәти јарандыгы илк күнләрдән е'тибарән өз

мәһдуд вә мүртәчә маһијјәтини бүрүзә вермишиди. Авропа интибаһының һәлә илк чарчылары олан мәшһур италјан шаири Дантениң «Илаһи комедија»сында («Чәһәннәм» һиссәсиндә), Боккачиоңун «Декамерон» әсәриндәки новеллаларда һәмни јени ичтимаи мүнәсибәтләрин, јени јаранап буржуа чәмијјәтиниң илк тәғиди верилмишидир. Бир гәдәр сонралар ивә Томас Морун, Шекспириң, Раблениң вә Сервантесин әсәрләриндә һәмни тәғид даһа кәскиң вә өлдүрүчү бир шәкилдә ифадә едилмишидир. Јени јаранап буржуа әләгәләриниң маһијјәтини дәриндән аңламағ вә о заманкы чәмијјәтин һәғиги мәңзәрәсини чәзәрәғ буржуа мүнәсибәтләриниң јаратдыгы мәнфиликләри вә ејбәчәрликләри дүзкүн вә кәскиң тәғидә тутмағ һөгтеји-һазәриндән, мә'лумдур ки, бу јазычыларың чәркәсиндә ән чоғ диггәтәләјиғ сәһәткар Шекспир олмушдур. Оңун гәһрәманлары јени буржуа чәмијјәтиниң кәтирдји мүнәсибәтләри тәғид вә ифша едәрәк бүтүн һајат һағгында белә бир һәтичәјә кәлирдиләр:

Һајат һәдир?—Сәһмәдән кәлиб кечән өтәри бир көкә!
Сәһнәдә сәс-күј галдыраиларың курултусу,
Ахмағ адамларын заһирән көзәл вә дөбдәбәли,
Лакин бош вә мә'насыз сөзләриндән дүзәлмиш,
Бирчә саат кечән кими уңудулан бир әфәһә!²

Низаминиң дә һајат һағгында кәлдији о заманкы һәтичә, демәк олар ки, ејлидир:

Фәләк һәдир? Садәчә дул бир арвад, дул гары,
Дуңја һәдир? Ағачың завал вурмуш тоғ бары.
Көһнә, тәзә һә вәрса көрдүјүмүз дуңјада,
Кечичи олдуғуңдан дәјмәз бир арваја да?²

Јашадыгы дөврүн ичтимаи гурулушунун кәскиң тәғидини вермәк мәсәләсиндә Низамини Шекспирлә мүғажисә етмәк олар. Шекспирлә олдуғу кими, Низаминиң әсәрләриндә дә синифли чәмијјәтин ән мүғәддәс гајдагануңлары, ичтимаи нормалары кәскиң поэтик зәрбәләрлә јараләнмышдыр. Низами вә Шекспир көһнә фәодал дунјасында һөкманрылығ етмиш истисмарчы синифләрин

¹ «Шәрағнамә», Баки, 1941, сәһ. 45—46.

¹ В. Шекспир. Әсәрләри күллијјаты, 1936, V ч., сәһ. 443 (русча).

² «Сиррләр хәзинәси», Баки, 1947, сәһ. 97. Тәрчүмә С. Рүстәмиңдир.

фəхр етдиклəri, өз ағалыгларына бəрəэт газандырмaг үчүн архаландыглары һәр шеји жыкыб дагытмышлар. Онларын əсəрлəриндə синифли чəмијјəтин бүтүн ејбəчəрликлəri ифша олунмушдур. Онлар аялэдə, мэдəнијјəтдə, инчəсəнəтдə, əхлаг гəјдаларында, тə'лим системиндə, дөвлəт гурулушунда инсань эээн, шикəст едэн ејбəчəр вə мənфи һәр нə көрмүшлəрсə, буиларын һамысыны кəскин тəнгид атошинə тутмушлар. Бир сөздə, Низами вə Шекспири ити вə дəгиг нəзəрлəri илə һəјата тəнгиди сурəтдə баханда, онларын гəлэмə алмыш олдуглары мүнити бүтүн чиркинликлəri инсаньн көзү гаршысында чанланыр. Адама елə кəлир ки, Шекспир вə Низами кими даһи сənəткарларын жүксəк вə нəчиб арзулары, гүдрəтли илһамлары гаршысында белə бир һəјатын фəхр етмəјə һеч бир əсасы жохдур.

Нəзəрдə тутмаг лəзымдыр ки, интибаһын илк əкс-сəдəсы Гəрби Авропа өлкəлəриндə орта əср феодал мүнəсибəтлəрини лəхладанда, һəмин мүнəсибəтлəр һələ Шəргдə, о чүмлэдэн Азэрбајчанда да чох мəһкəм иди. Низамини јетишдији дөврдə Шəрг өлкəлəриндə, Загафгазијада халгын зəһмəткешлəрини, шəхсијјəтин азадлыгы һаггында һеч бир сəһбəт ола билмəзди. Феодализм гурулушуну дəрин көк салмыш ичтимаи ганун-гəјдалары бу өлкəлəрдə азадлыгы јалныз һаким синифлəрə вермишди. Феодализм вə капитализм чəмијјəтлəринин бүтүн тарихи боју зəһмəткеш халг күтлэлəri синифли чəмијјəтин бу əдələтсиз гануулары əлəјинə мубаризə апармышдыр. Низамини вə Шекспири јадаычылыгы, демəк олар ки, халг күтлэлəринин бу мубаризəсини өзүндə əкс етдирэн өлмəз сənəт абидəсидир. Əкəр Шекспири əсəрлəриндə инсан шəхсијјəтинин һəмин мубаризəдəки бəјүк фачиəsi, кəдэрли тəлєји өз дүзкүн бəдни ин'икасыны тапмышса, Низамини əсəрлəриндə дə инсаньн јадаычы гүввэлəринə, зəһмəткеш күтлэлəрин јадаычылыгы ентирасына вə үмумијјəтлə инсан зəһмəтинин һəјаты дəјиширичи күчүнə бəјүк инам һисси ифадə олунмушдур. Низамини «Хосров вə Ширин» поемасында Шапурун зəһмəткеш Фəрһада вердији характеристикаја диггəт едəк:

Бурада Фəрһад адлы бир чаван вардыр,
Уста мүнəндисдир, чох сənəткардыр.
Һəндəсə елмини өјрəнмиш тəмиз,
Бəллидир онунчун Мəчəст, Иглицис.
Күлүнклə башларкən сənəткарлыга

Јери гуш гајырыб жүклəр балига.
Гызыл бир рəик алыр ишиндэн күллар,
Дашлара дəмирлə Чин лəггин чəкəр.
Сənəтинни əси јајылмыш Рума,
Тишəјлə мəрмəri дөндəрир мума.
Бəјлə бир устајала ишин дүзэлər,
Бу чешмə бир күлү, инам, јүз еллар.
Уста олмајанда чəтин келər иш,
Устаны тαι, сонра бир ишə кириш.
Үзүк гајырмагы билər һэр јетэн,
Зəрдэн, күмүшдэн јох, мумдан вə килдэн.
Əрмини јеринə јетирəрəm мən,
Фəрһада һузурə кəтирəрəm мən.
Биз Чиндə онунла јашыл олмушуг,
Бир јердə охужуб јаша долмушуг.
Устамыз билдирди һэр бир лəшони,
Мəнə гəлэм верди, она тиншани!.

Бу парча кəстəрир ки, Низамини фикринчə, инсан зəһмəти — һəјатын вə һэр чүрə естетик зəвгүн мənбэјидир, һəјаты дəјишмəк үчүн бир васитəдир. Низами инсаньн чəмијјəтдəки ролуна бəјүк əһмијјəт верир вə һэр бир адамы, өз һəјатындан разы олуб-олмамасындан асылы олмајараг, јадаычы эмəјə сəслəјир. Низами дєјир ки, «биз бу дүнјаја бош сөзлэр сөјлэмəк үчүн јох, зəһмəт чəкмəк үчүн кəлмишик»².

Низамини фикринчə, əкəр инсан тохдурса вə фəалијјəтсиз, гəјдсиз бир һəјат тəрзи кечирирсə, бу — мə насизлыгыдыр. Белə инсанлар чəмијјəтин бəдəнинə сарылмыш түфəјлилəрдир, онлар нə чəмијјəтə, нə дə өзлəринə һеч бир фəјда кəтирмирлэр. Умумијјəтлə, Низамини фикринчə, гарынгулулуг, көзүачлыгы һисси чəмијјəтдə һэр кəс тəрəфиндэн ифрəтлə гаршыланмалы вə һамы бу мənфи һисси дамғаламалыдыр. Бир-парча чəрəк вə бир удум су илə кифајəтлənэрəк, зəһмəт чəкмəк вə мубаризə апармаг, Низамини фикринчə, зəһмəткеш инсаньн эн жүксəк əхлаги кєјфијјəтидир.

Башгасындан сəдгə истэмəк, өзүнə вар-дөвлəт топламаг, өз гүввəсини бош вə мə насиз јерə сəрф етмəк, инсаньн лəјагəтини ашагы салан хасијјəтлəрдир ки, Низами өз дөврундəки чəмијјəтлə мұшанидə етдији белə һаллары кəскин тəнгид етмишдир. Низами дєјир ки, бүтүн өмрүнү вар-дөвлəт јыгмага һəср етмиш адамларын

¹ «Хосров вə Ширин». Баки, 1947. с.һ. 181. Тəрчүмə Р. Рзаиндыр.

² «Сиррлэр хəзинəsi». Баки, 1947. с.һ. 90.

топладыгы дәвләт һеч бир заман чәмијјәт үчүн фәјдалы ода бيلمәз, оңу тошлajan адамның өз һәјәтиһа да һеч бир јараның кәтирмәз.

Низами әсәрләриндә дәфәләрлә гејд етмишидир ки, өз шәхсијјәтини вә мәслиһини алчалдыб башгаларының јанында гул кими диз үгә чөкмәк, сәдәгә илә доланмәг инсаный нәчиб тәбиғиһә вә јарадычылығ гүввәләринә хас олан бир һал дејилдир. Низами, белә һаллары тәңгид едәрәк, һәмшиә көстүрмишидир ки, о, өзү дә бир шаир вә инсан кими бу һәјәтдә һеч бир заман һеч кәсдән сәдәгә истәмәмишидир. «Лејли вә Мәчнун» поемасында Низами дејир ки, бу дүнијадә зәһмәт чөкмәк, башгасына көмәк етмәк инсан үчүн ән бөјүк шәрәфдир:

Бачарсан һаманың јүкүнү сән чәк!
Инсана ән бөјүк шәрәфдир көмәк.
Сән дә алаһ дүшүб јөрүлсән әкәр.
Сәһни дә јүкүнү бүтүн ел чәкәр¹.

Низами инсаны башгаларының гаршысында әјлиб алчалмагдан чәкмишидир. О белә һесаб едир ки, мадди тә'минат үчүн, һеч бир лајиги иш көрмәјән адамлары тә'рифләмәк, оңларың гаршысында баш әјмәк инсана јаранан сифәт дејилдир. Бу дүнијадә «аза гане олуб» јашамағ, һәмшиә падишаһларың мұкафаты илә јашајыб даима оңларың гаршысында титрәмәкдән јакшыдыр. «Лејли вә Мәчнун» поемасының «Падшаһларың гуллу-гундан әл чөкмәк һаггында» адлы фәслиндә Низами дејир:

Зәрәјлә дур отур күн ишығи тәк,
Чәминд сарајының фикриндән әл чәк!
Падшаһ нулуна тикмә көтүнү.
Ганун кәмәлиһә салма өзүнү.
Шаһлар мәчлисиндән кәнар ол, кәнар,
Памбығ од көрөндә алашыб јанар.
О од долудурса, ишығла әкәр,
Оңдан узағ олан асудә көзәр.
Ишығ алырдыса тәрванә шамдан,
Јанды мәчлисинә дүшдүју заман².

Беләликлә, әјдиңдыр ки, Низами һәјәтын мә'насыны зәһмәтдә көрүр. Бөјүк шаирни тә'лими беләдир ки, инсан кәрәк зәһмәти севсин вә чәмијјәтдәки ән фәал ин-

сандарың чәркәсинә даһил олсун. Зәһмәтә алышмың һәр кәс һәјәтын да әсид мә'насыны вә көвәллијини дәрк едә биләр. Буна көрә дә Низами дејир: «Зәһмәтдән сонра һәмшиә бөјүк бир сәкилик кәлир!»¹ Низамини инсаның гаршысында гејдугу ахлағи тәләбләр беләдир.

Зәһмәткеш инсаның образы дүнија әдәбијјатында бир чох бөјүк јазычыларың дигәттини чәлиб етмишидир вә зәһмәткеш инсан оңларың јаратмың олдугу бир чох мәшһүр әсәрләрини баш гәһрәманыдыр. Мәсәлән, Көтениң «Фауст» әсәриндәки баш гәһрәманың ән әсәс вә сәңијјәни хүсусеңијјәтләриндән бири оңун зәһмәтә вә фәалијјәтә олан мәһәббәти, һәјәтдә мүбаризә апармаға үстүлүк вермәси вә үмүмијјәтлә чәмијјәтин һәјәтиһа фәал мүнәсбәтидир. Мәшһүр франсез јазычысы вә философу Вольтерниң «Кандид јахуд оптимизм» әсәриндәки гәһрәман оңула фәргләнир ки, узун мүддәт әңијјәтлән сәјабәтдән сонра о, һәјәтин мә'насыны зәһмәтдә таныр, јарадычы зәһмәтә гөшулүр, ишләјиб зәһмәт чөкмәји һәјәтин көзәликләрини вә севинччини дәрк етмәк үчүн, һәңгәти аңламағ үчүн башлыча васитә һесаб едир.

«Азадлыға вә хошбәхтлиғә о адамлар лајигдир ки, оңлар һәр күн вә һәр дәғиғә бу азадлығын вә хошбәхтлијини уғрунда мүбаризә апарырлар»². Көтениң гәһрәманы Фаустун бу сөзләри демәк олар ки, дүнија әдәбијјатында зәһмәткеш инсаның образыны тәсвир едән бүтүн сурәтләрә вә гәһрәманларә, о чүмләдән Низаминиң јарадычылығына да аид едилә биләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән, јәһи инсан зәһмәтиниң вә һәјәтдә мүбаризәниң мә'насыны гүјмәтләндирмәк мәсәләсиндә, Низами XII әсрдә дүнија әдәбијјатында јекәнә бөјүк шәхсијјәтдир ки, габағчыл вә мүтәрәғи фикирләрә чыхыш етмишидир. Низаминиң инсан зәһмәти, инсаның јарадычы гүввәләри, һәјәтдә даима өз азадлығи уғрунда мүбаризә апармағын бөјүк мә'насы һаггында сөјләминиң олдугу фикирләрә биз, XII әсрин Гәрби Авропа әдәбијјатында вә һабелә Шәрг әдәбијјатының бир сыра јазычыларында тәсадүф едә билмәрик. Бу мәсәләләр јалпыз сонралар — ингибаһ дөврүндә Гәрби Авропа јазычыларының әсәрләриндә тәдричлә гәләмә алынмышдыр. Биз дејә биләрик ки, Низами инсаның јарадычылығ гүввәсини, зәһмәткеш инсаның

¹ «Лејли вә Мәчнун», Баки, 1947, сәһ. 79.

² Јенә орада, сәһ. 76.

¹ «Сиррлар хәзинәси», Баки, 1947, сәһ. 76.

² В. Көте, «Фауст», Москва, 1961, сәһ. 556 (русча).

һәҗәтдакы фәәл ролуну, инсан эһмәтинин гәдрини жүк-сәлтмәк мәсәләсиндә дә Гәрби Европанын интибаһ дөврү сәнәткарларыны габагламыш вә илк дәфә оларга өз әсәрләриндә эһмәткеш инсанын образыны, Көтенин дили илә дессәк, «бүтүн өмрү боју һәҗәтын ағыр даһны чһиндә апаран» инсанларын гәһрәманлыгыны тәрәннүм етмишдир.

Инсанын җарадычы гүвәсинә бәсләдији бөјүк мәнәб-бәт вә инам Низаминин җарадычылығынын дикәр кејфијәтләрини дә жүкәлтмиш вә һәмнин кејфијәтләрини өзүнә дә бир көзәллик вермишдир. Һәмнин кејфијәтләрдән бири дә Низаминин, ичәрисиндә җашадыгы мүәсир һәҗәта, синифли чәмијјәтә тәнгиди бир көзлә баһмасыдыр. Низами бу мәсәләдә дә дүниә әдәбијјатынын бөјүк сәнәткарлары кими һәрәкәт етмиш вә өз зәманәсинин ичтимаи гәјдә-ғануналарыны ачыг бир көзлә мүшаһидәдән кечирәрәк, көрдүјү ичтимаи ејибләри бүтүн кәскинилий илә о заманкы чәмијјәтин үзүнә чырпышдыр. Бу мәсәләдә Низаминин нә гәдәр гүдрәтли бир сәнәткар олдуğunu аңламаг үчүн ону интибаһ дөврү Европа әдәбијјатынын ән бөјүк шәхсәијәти олан Шекспирлә мүгајсә етмәк ләзимдыр.

Шекспирин вә Низаминин әсәрләрини тутушдуранда бүтүн ајдынылығы илә һиссә олунур ки, бу ики сәнәткарын әсәрләриндә өз зәманәләринин һәҗәт һәҗигәти бүтүн чылапалыгы илә көстәрилмишдир. Онлар хүсуси мүлкијјәтин һөкм сүрдүјү чәмијјәтдәки бүтүн мәнфиликләри, бүтүн чиркиликләри вә гәбаһәтләри ифша етмишләр. Онлар икиүзлүлүјүн, түфејли һәҗәт тәрзинин, варланмаг еһтирасынын әсәс рол ојнадыгы, җарадычылыг фәалијәтинин боғулдугу чәмијјәти кәскин тәнгид атоһинә тутмушлар. Шекспир «Крал Лир» фәһисиндә ачыг е'лан едир ки, о заманкы мәнфур чәмијјәтдә пул вә гызыл һәр чүрә гәбаһәти кизләмәк үчүн әсәс вәситә олмушдур:

Ән кичик бир гәбаһәт чырыг палтарларын арасындан тез көрүнүр.
Җијмәтли палтарларын алтында исә гәбаһәт жохдур.
Бир чанын гызыл палтара кејиндирсән
Җанунун полад иңәси онун гарыһында сынар,
Она һеч бир хәтәр еттирмаз.
Ләкин чанын чындыр палтара кејиндирсән —
Ону саман чөпү илә дә өлдүрмәк олар!

1 Шекспир, Әсәрләри күллијјаты, V, сәһ. 576. Москва, 1936.

Шекспирдән дөрд әср әввәл җашамыш Низами «Сиррләр хәзинәси» әсәриндә ејни сөзләрлә ичтимаи әдаләт-сизлији, зүлмкар краллары, вар-дөвләтә һәрислији, пул топламаг мејлини кәскин тәнгид едиб даһғаламышдыр. Низами өз әсәрләринин мүхтәлиф җерләриндә, хүсусән «Сиррләр хәзинәси»ндә, зүлмкарлара үз тутараг демишдир: «Зүлм илә бу дүнианы алмаг мүмкүн дејилдир», «сән бир гулсан, ләкин падаһалыг идиәси едирсән», «гызылын сиккәсини дәмирлә дүзәлдирләр, демәк, падаһалар да дәмирчидир», «гызыла олан мәнәббәт онун зәринә көрәдирсә, унутмамалыдыр ки, тавуз гушунун да гузругу зәрлидир», «балыгын үзәриндәки пуллар она бир бәләдыр», «варланмаг гарәтлә олурса, жохсуллуг варлыгыдан даһа җахшыдыр»!

«Сиррләр хәзинәси»нин аҗры-аҗры һекајәләриндә Низами өз дөврүндәки ичтимаи-сијәси гурулушун, дөвләт системинин елә бир кәскин тәнгидини вермишдир ки, бу тәнгид, мүәјјән дәрәчәдә нәсиһәт формасында олса да, мә'на етибарилә ифшаедици мәһијјәтә маликдир. Ону да гејд етмәлијик ки, ичтимаи гурулушун тәнгидини вермәк үчүн нәсиһәтамыз формадан истифада етмәк һәмнин дөврдә үмумијјәтлә Шәрг шаирләринин әксәријјәтинин җарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. Нәсиһәт ады алтында дејиләк тәнгиди мүлаһизәләр о заман мөвчуд ичтимаи шәрантә мүәјјән тәсадүфләрдән җаһа гуртармаг үчүн әлverişли бир вәситә иди. Низами дә бу вәситәдән истифада етмишдир. Ләкин Низаминин нәсиһәт пәрдәси алтында өз зәманәсинин ичтимаи гурулушу һаггында де-дији тәнгидләр даһа кәскин вә кәсәрлидир. Мәсәлән, «Сиррләр хәзинәси»нин «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәси, «Падшаһын рәијјәтә гајыгы һаггында», «Залым падаһаһын заһидлә дастаны» вә саирә бу кими һиссәләри хүсусилә диггәти чәлб едир. «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндә Низами гарынын дили илә өз дөврүндәки ичтимаи-сијәси гурулушу, чәмијјәтин вә дөвләтин бүтүн әсәс нөггәләрини ифша едир. Һәмнин һекајә Низаминин өз дөврүндәки ичтимаи мүһитә, сијәси гурулуша нә гәдәр тәнгиди мүнасибәт бәсләдијини чох көзәл ифада едир. Һекајәдә дејилир:

Зүлм едиб бир гарыга чох уддурумушдулар ган,
О да Султан Сәнчәрин тутараг җахасындан

1 «Сиррләр хәзинәси», сәһ. 55—56, 110—111. Баки, 1947.

Деди ки: «Сәндә нисаф аз кормүшәм, гулаг ас,
 Сәндән көрдүжүм зүлм әсла һесаба сымал.
 Бир кейфли дарга кәлиб ечимдә мәнн сојду,
 Салаб тәшк алтына дојунча дојду, дојду.
 Мән күнаһсыз гарынын сацларына атлы эд,
 Үзү үсә сүрдү ендән мола әдбәл.
 Чамалат арасында сөјүб мәнн, гулурду.
 Евини гапысына зүлмүн мөһрүнү бурду.
 Деди: «Еј гөзбел гары, сојла, филан кечәдә,
 Филанкасы ким бурду јашадынын күчәдә?»
 Евини чох ахтарда, гәтил һарталар дејә,
 Еј падишаһ! Бу һазарәт сугарма јерә, көјә?
 Дарганан сәрхөшлугу оламыш бу шидә маја.
 Бәс шидә мәнн јангыс саллар гысма-богмаја.
 Виләјәти сојуркон падишаһи адамлары,
 Чинарәткар олармы буида мәжәр бир гары?
 Бу зүлмә әл атаркон дарга, халк көрә-көрә,
 Мәннм нәмәтм, сәнин әдлин сәлымынн јерә
 Бу јаралы сипәмдән бир дә ахытдылар ган,
 Әзүмү итирмишәм, галмамашдыр мәндә чан.
 Еј шаһ! Дадә чатмасын, олуркөн гәлбим кабаб.
 Гүнаһәтини күнүндә чәкиләр сәндән һесаб.
 Аһ, сәндә нә әдаләт, нә мәрһамәт көрүрәм,
 Мәнн сәндә сонсуз зүлм нә әзизјәт көрүрәм.
 Рәнјјәтә һәр заман көмәк етмәли падишаһ,
 Сәндән харлыгыдыр кәлән бизә, ол бундан акаһ.
 Бир һүнәр дејил аймаг јетимләрин малыны,
 Буна мәрһлик дәмәзәр, дүшүнү ишинн далыны,
 Чандырыб гарылары, гырдырма кәл ачындын,
 Ондарын кәл утун бир гар кими ағ сачындын...»¹

«Падшаһның рәнјјәтә гәјгысы һаггында» адлы һекајә-
 дә Низаминин поетик сөзү даһа гүввәтлә сөсләнир. Һә-
 минн фәсилдә Низами ичтимаи әдаләтсизлијини вә шаһ-
 ларын халг үзәриндәки зүлмүнүн дәрин тәнгидинн
 вермишдир:

Еј мәрһлик галхананы әлиндән јерә салан,
 Шейтан алдадан кими сәни алдатмыш чаһан...
 Көзәл гадындлар кими алыб күзү, дарагы
 Сача сугал верирсән, көзләјирсән нөврагы...
 Еј һүнәрлијәм дејән, әкәр кишисә алян,
 Утан бир көр нә етди һүнәрли бир дул гадын.
 Десән ки, гәһрәманам, сөзләриндилр лаглағы,
 Сән бир икид гадындан ашағысан, ашағы.
 Вуруб јыхмагәла дејил ағыллылағ, унутма,
 Һүнәрн әдаләтдән һеч заман уца тутма!²

«Сиррләр хәзинәси» поемасынын бүтүн фәсилләри елә
 гурулмушдур ки, һәммин фәсилләрин һамысынын ичиндә

¹ «Сиррләр хәзинәси», Бақы, 1947, сәһ. 65—66.

² Јенә орада, сәһ. 64.

Низами өз охучусуну сонраки фәсилләрдә вериләчәк
 һадисәләрә әввәлчәдән һазырлајыр, мүзјәнн нәзәри мула-
 бизәләр сөјләјир, сонра исә гыса һекајәләр кәлир ки,
 бу һекајәләрдә дә һәммин фәсилдә ирәли сүрүлән әсас
 нәзәри-фәлсәфи мулаһизәләр бәдинн чәһәтдән әсасланды-
 рылып, һәммин фикирләрә вә бүтүн фәсәлә јекун вурур.
 Профессор Н. Араслы «Сиррләр хәзинәси»нин гурулу-
 шуидаки бу хусусијјәти нәзәрдә тутараг чох һаглы олар-
 ын јазмышдыр: «Сиррләр хәзинәси»ндә әсил әкәр ијрми
 мәғалатда вериллир. Шаир һәр мәғалатда мүзјәнн бир
 мәсәлә гөјур. Ирәли сүрдүјү һәр фикри әввәл аталар
 сөзләри кими мәһналы бөјтләрә ифадә едиб, сонра та-
 рихдән, мәишәтдән вә халг рәвәјәтләриндән истифадә
 долу илә јаратдыгы кичик һекајәләрдә бу фикирләри
 лаһа ајдын, даһа бәдинн тәрздә охучулара чатдырыр. Бу
 һекајәләрдә тарихдән мөвзү алынмасына бахмајараг, ја-
 зычы әсасән өз мүасири олан һөкмдарлара хитаб едиб,
 онлары әдаләтә чағырыр, онларын нис әмәлләринн тәнги-
 едир, охучулары дүшүнмәјә, һагсызлыгларла мүбаризә
 апармаға чағырыр»¹.

Доғрудан да «Сиррләр хәзинәси»ндәки һекајәләрдә
 верилән тәнгидинн сijas кәскинлији о гәдәр дәриндилр
 ки, бу әсәрдә Низаминин өз гәлбиндән кәлән, гәзәбли
 етираз һисси илә долу олан мисралар индијә гәдәр
 Низаминин бүтүн тәдгигатчыларыны һејрәтләндирир.
 Низаминин јарадычылығына јахшы бәләд олан профес-
 сор Ј. Е. Бертелс шаирин һәммин әсәриндәки тәнгидинн
 маһијјәтини вә кәскинлијинн нәзәрдә тутараг дејир:
 «Низаминин өз зәманәсиндәки бүтүн ејбәчәр һадисәләр
 һаггында бу гәдәр чәсарәтлә данишмасына һејрәт едир-
 сән»².

Низаминин «Сиррләр хәзинәси» поемасындан мисал
 чәкдијимиз ашағыдакы һекајә шаирин өз дөврүндәки
 ичтимаи һагсызлыға гаршы нечә бир чәсарәт вә гәзәблә
 етираз етдијини чох јахшы көстәрир:

Рәнјјәти инчидән бир залым падишаһ варды,
 Зүлм етмәкдә һәччачы о, керидә гөјарды.
 Нә һадисә версә баш мәмләкәтдә һәр кечә,
 Сәһәр билдириләрди падишаһа һәр ичтичә.

¹ Н. Араслы, «Сиррләр хәзинәси»нә мүғәддимә, Бақы, 1953,
 сәһ. 4.

² Ј. Е. Бертелс, «Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низами», Бақы,
 1940, сәһ. 57.

Айып, сүбһүн шиндән хәбәрдар бир сирр ачан,
 Сәһәр чагы падишаһи яһына олды раван.
 Ајдан кечә ојуну өјрәимшиди бу адам,
 Часуслугда сәһрдән алмышды гүввәт, иһәм.
 Падишаһ сөјләди ки, филан гоча хәдһәм,
 Дејир: «Ғаничән шаһын һәдсиздир әзизјәти».
 Шаһ онун бу сөзүндән газәбләниб дели ки:
 «Бу саат о кишини мән едәрәм тәһ иһи».
 Нәт салдырыб, о, дәрһал торпаг төкдүрдү јерә
 Див дә бу диванодан гачарды, бирдән-бирә.
 Бир кәч јел кими чумду о гочаны яһына,
 — «Падишаһ сәһә киһилдир—дејә сөз ачды она,
 О, сәһи чагырмамыш тәх дәрһанма, дурма кет,
 Бу иши јолуна сал, бу ишә бир әнчәм ет!»
 Гоча дәстәмәз алыб, бојнуна салды кәфән,
 Шаһын яһына келиб сөзә башлады бирдән.
 Гочаны көрүб шаһын чатылды гаһ-габагы,
 Гејәндән јарпаг кими титрәди әл-ајагы.
 Дели: «Ешитмишәм ки, гоча сәһ ачыңча дил,
 Адландырысан мәһи зүлүм шиндәһи, гатил
 Сүләјман чәләлим сәһ көрүб, билә-билә,
 Мәнә залым ад вериб неһи салырсан дилә?»
 Гоча она дели ки: «Иһан јатмамыш мән,
 Даһа кәскин деминәм сәһни дедикләриндән,
 Сәһни етдикләриндән гаһ аглар гоча, чаван,
 Ирадәндән иһчикдир шәһәр, кәнд бүтүн һәр јан
 Сәһни көрдүјүн иши вә ејбини сажаркән,
 Јахшына, јаманына аңчаг күзүк тутдум мән.
 Күзүк сәһни нахшыны дүз көстәрсә, аңчаг
 Өзүңү гыр, күзүңү јахшы дејилдир гырмаг.
 Мәнә јахшы диггәт ет, мәйдәдир доғру үрәк,
 Әкәр белә дејилсә, бујур мәһи дара чак»¹.

Профессор J. E. Бертелс һәмнин бу һекајәни Низами-нин ичтимаи-сијаси бахышларыны өјрәнмәк нөгтеји-һә-зәриндән чох јүксәк гижмәтләндирәрәк јазыр ки, үмумиј-јәтлә «Сиррләр хәзинәси» әсәрини баша дүшмәк үчүн орадакы бу кичик һекајәјә бөјүк диггәт јетирмәк ләзим-дыр². J. E. Бертелс белә бир мұлаһизә дә ирәли сүрүр ки, һәмнин һекајәдәки гоча «бәлкә дә Низаминин өзү-дүр»³.

Низами буна бәнзәр һекајәләрдә халг күтләләринин о заманкы вәзизјәтини бөјүк бир чәсарәтлә әкс етдир-миш, һәгигәти горхмадан падишаһларын, һөкмдарларын үзүнә ачыг демишдир, бу исә, мә'лумдур ки, Шәрг феодал

зүлмү шәраитиндә јашајыб јарадан һәр һансы бир шаир үчүн о гәдәр дә асан дејилди. Белә бир вәзизјәтдә, истәр-истәмәз, охучу дүшүнүр вә белә суал верир ки, Низами чәсарәтлә өз дөврүндәки чәмијјәт һаггында тәңгиди мұлаһизәләрини сөјләркән вә буну тәһлүкәли бир иш олдуғуну дәрк едәркән, көрәсән, нәјә архаланмышдыр?

Низаминин јарадычылығынын бүтүн мәһијјәти көс-тәрир ки, о, кениш халг күтләләринин ичиндә јетишиб јүксәлмиш бир шаир иди вә өз чәсарәтли, һаглы тәңгиди мұлаһизәләрини сөјләркән, һәр шејдән әввәл, халг күт-ләсинин өзүнә архаланырды. Чүнки Низами о заманкы феодализм гурулушунун агыр шәраити әлејһинә е'тираз едән халг күтләләринин сәһни ешидирди. Әслинә бах-сан, бу, сәдәчә олараг, өз һүгүгларыны дәрк етмәјә баш-лајан вә бу бәрәдә чәсарәтлә данышан халгын сәһиндән дә күчлү олан бир һадисә иди. Бу, кениш халг күтлә-ләринин һәјәчаны, онларын мөвчуд шәраитә гаршы е'тиразы вә фәал һәрәкаты иди. Низами исә буну бүтүн ачыглығы илә һөкмдарлара вә шаһлара хәбәрдарлыг едирди. Неч ола билмәз ки, Низами јалһыз шәһәр әһали-сини, јалһыз шәһәр сәнәткарларынын вәзизјәтини нәзәрдә тутмаглә кифәјәтләнәјди. Зәманәсинин көзү ачыг, габаг-чыл фикирли сәнәткары бүтүн зәһмәткеш халгын һалына јанмағы бачармышдыр. О, халгын гәзәбини, халгын фео-дал зүлмүнә гаршы е'тиразыны нәзәрдә тутдуғу үчүндүр ки, чәсарәтлә дејирди:

Јахшылыг ет, олма сәһ дүјә кими вәфасыз,
 Горх дунјанын сонундан, јахшылыг елә јалһыз.
 Јахшылыг ет, парласын јахшылыгын көһһәри,
 Бу маја илә артар алверчинни дәрјәри⁴.

Низами өз тәңгиди мұлаһизәсини сөјләмәклә бәрәбәр дидактикадан да истифадә едир вә зәманәсинин дөвләт хадимләрини халгла әлағә сахламаға, ондан ажрылма-маға, халга зүлм етмәмәјә, күтләнин сәһинә гулаг асма-ға, зәһмәткешләрин арзу вә истәкларини баша дүшмәјә чағырырды:

Зүлм етсән, әзизјәтдә көрәрсән өз чаныны,
 Төкәрсән өз һәјяны, өзкәләрин ганыны.
 Халгынны һүмәтиндән чәкиниб һәр заман горх,
 Дүшүн, кечә јарысы шикәјәт охундан горх⁵.

¹ «Сиррләр хәзинәси», Бақы, 1947, сәһ. 114—115.

² J. E. Бертелс, «Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низами», Бақы, 1940, сәһ. 57.

³ Јенә орада, сәһ. 58.

⁴ «Сиррләр хәзинәси», Бақы, 1947, сәһ. 65.

⁵ Јенә орада.

Низами өз заманының дәүләт хадиминә мәсләһәт көрүрдү ки, өлкәнин бүтүш ишләриндә вә сийәси һәҗәт-һәҗәт, һәмчинин халгга рәфтарында јекәнә дүзкүн бир принсини—һәҗигәти көзләмәк вә әдаләтли олмаг принсини әлдә рәһбәр тутсуи. Низами дејирди:

Падшаһлығын шәртидир һәр ишдә адил олмаг...
Ким ки, халги бир кечә әдли илә шад етди,
О, демәк, өз сабаһы өзини абад етди¹.

Низами дә Шекспир кими о заманкы синифли чәмијәти инкар едәрәк вә дәриндән тәнгидә тутараг бөјүк бир үрәк ағрысы илә бә'зән һәҗәтын һечлијиндән, мә'насызлыгындан, һәҗиги достларын олмамасындан шикајәтлә-нирди:

Кетди тәб ошһајанлар, бир-бир онлар да кетди,
Кимлә отурачаксан, зәриф достлар да кетди².

«Сиррләр хәзинәси»нин башга бир јериндә исә Низами дејир:

Јахшылар галмадылар, јох дунјанын вәфасы,
Бал сүфрәси дәјишиб олду ары јувасы.
Сән бир дөврә, әсрә бах, навишлик учундан
Чәкшиб һәзәр едир, инсан оғлундан инсан.
Адам өвладында јох мә'рифәт зәррә гәдәр,
Дунјадан инсанлығы бүсбүтүн көтүрмүшләр.
Сүләјман дунјасындан узаглашмышдыр фәләк,
Артыг инсанлыг олмуш көз көрүнмәз мөләк.
Һәр кәсин нәфәсијлә гарышдымса дунјада,
Ондан узаг олмагы салдылар дам јада.
Һеч кимин көлҗәсиндә зәңги-сәфа көрмәдим,
Кимсәнин сөһбәтиндә зәррә вәфа көрмәдим³.

Мәһз буна көрә дә Низами зүлм, ријакарлыг, јалан вә икитүзлүк дунјасына гаршы нифрәт едир вә чәсарәтлә феодализм чәмијјәтини тәнгидә тутурду. Беләликлә, јашадыгы дөврләки ичтимаи гурулушу дәриндән тәнгид етмәк, инсанын јарадычы гүввәсинә инанмаг — Низамини интибаһ дөврү сәнәткарлары илә јахынлашдыран икинчи хүсусијјәтидир. }

¹ «Сиррләр хәзинәси», Бакы, 1947, сәһ. 65.

² Јенә орада, сәһ. 102.

³ Јенә орада, сәһ. 61.

Низаминин естетик көрүшләрини тәдгиг едиб өјрән-мәк үчүн ән е'тибарлы мәһбә, һеч шүбһәсиз ки, онун бәдни әсәрләридир. Тәсадүфи дејилдр ки, Низами јарадычылығынын бу вә ја дикәр чәһәтини изаһ етмәјә чалышан тәдгигатчыларын һамысы әсасән бөјүк шаирин бәдни әсәрләринә мүраҗиәт етмишләр. Чүнки Низаминин бәдни әсәрләри онун јарадычылығы, һәҗәта олан бахышы, ичтимаи вә фәлсәфи фикирләри һаггында мүлаһизә јүрүтмәк үчүн бу күн әлимиздә олан јекәнә е'тибарлы мәһбәдир.

Мә'лумдр ки, кечмиш әсрләрдә бир чох јазычылар өз дидактик әсәрләрини вә поетикаларыны, әлимләр вә философлар һәтта өз елми вә фәлсәфи әсәрләрини ше'рлә јазмышлар. Мәсәлән, гәдим јуан шаири Һезиод өз гардашы Терентә итһаф етдији «Зәһмәтләр вә күнләр» адлы дидактик әсәрини, гәдим Рома шаирләриндән Овиди Назон «Севки елми», «Севки дәрманы» әсәрләрини, Лукретсий Кар «Тәбиәт һаггында» фәлсәфи әсәрини, Һоратсий Флак исә «Поезија елми» адлы әсәрини ше'рлә јазмышлар. Франсада классицизм дөврү әдәбијјатынын мәшһүр нүмајәндәләриндән олан Буало өз поетикасыны ше'рлә јазмышдыр. Ејни вәзијјәти биз Низаминин јарадычылығында да мүәјјән дәрәчәдә көрүрүк. «Сиррләр хәзинәси» бунун мисалдыр. Лакин Низаминин истәр бу вә истәрсә дә дикәр бәдни әсәрләри јалһыз онун поетик дүһасынын тәзаһүрү дејил, һәмчинин бөјүк шаирин фәлсәфи көрүш даирәсинин кенишлијини сүбүт едән сәнәдләрдир. Низаминин бәдни әсәрләри мәзмунча чох дәрин, кениш, раңкарәнк вә зәңкиндир. Демәк олар ки, фәлсәфи, естетик, һәмчинин сийәси мәсәләләрин изаһында Низами өз заманасынын һеч бир философундан керә галмамышдыр. Бу исә, шаирин поетик истә'дадынын бөјүк күчүнү сүбүт едир. Лакин бу о демәк дејилдр ки, Низаминин әсәрләриндә елми мәсәләләр, фәлсәфи проблемләр үстүнлүк тәшкил едир, шаирин поетик јарадычылығы бу мәсәләләрин изаһына табе едилмишидр, јахуд да шаир фәлсәфи вә елми мәсәләләрин изаһында ше'р дилиндән јалһыз бир вәситә кими истифадә етмишидр. Мәсәләни, әлбәттә, бу шәкилдә баша дүшмәк бөјүк сәһв оларды. Низаминин јарадычылығында елми вә фәлсәфи, сийәси-ичтимаи мәсәләләрин бөјүк јер тутдуғундан да-

нышаркән унутмаг олмаз ки, Низами, һәр шејдән әввәл, шаирдир. Лакин Низаминин поетик јарадычылығынын башлыча хусусијәтләри ондан ибарәтдир ки, о, өз әсәрләриндәки жүксәк бәдин образларда, јаратмыш олдуғу кениш бәдин ләвһәләрдә өз заманәсинин актуал ичтимаи-сијаси мәсәләләринә тохунмағы бачармыш, о заманкы елмин вә фәлсәфәнин бир сыра суалларына өзүнә мәхсус бир шәкилдә чаваб вермишдир.

«Игбалнамә»дә Искәндәрин једди алимлә мүшавирә-сини тәсвир едәркән Низами дејир:

О мәчлис ишыгды, күнәш тәк парлаг,
Шарабдан, һәвәсдән, гүрурдан узаг.
Бу хәсә мәчлисдә шаһ, алы ачыг,
Гүрүрсүз башлады сөһбәтә артыг; —
Деди алимләрә сирри ачараг:
— Сирримиз нә гәдәр кизли галачаг?
Чох кечә кечирдик биз кејф едәрәк,
Калин бир кечә дә елмә сәрф еләк!
Бирчә күн бахараг күнәш, аја,
Фәләјин сиррини гојаг ортаја.
Биләк ки, бу өкүз бели так чадыр
Агыр јер үстүндә нечә дајаныр.
Әввәли нечәјмиш бу көјүн, јерин. —
Бу һагда фикрини һамы сөјләсин.
Агил бир инсанчын бир вәзифәдир
Билсин ки, дунјада илк тәркиб нәдир.
Бу јени әскилтмә вә артырмалар,
Әввәлдән јохлугда нечә олмуш вар.
Бу әсас бунәвра јаранмыш нәдән,
Өјрәнәк көјләрин күррәләриндән.
Белә елми мәчлис јығылар чох аз,
Рүзкар белә мәчлис бир даһа јығмаз.
Көрәк бу зор јолда ким өндә келәр?
Көрәк хәзинәни ким тез кашф едәр?¹

Көрүндүјү ки, шаирин гәһрәманы бурада чох ва-чиб елми суаллара чаваб верилмәсини тәләб едир. Ај-дындыр ки, Низаминин јашадығы дөврдә елм елә бир жүксәк инкишаф мәрһәләсинә һәлә чатмамышды ки, бу суаллара тамамилә дүзкүн чаваб верә билсин. Һәтта Низами өзү дә бу суаллары орталыға атаркән гәтијјән Искәндәрин дөврүнүн тәсвирини күчләндирмәк мејлин-дә олмамышдыр. Чүнки Низаминин бу суаллара өзүнүн дә мүәјјән чавабы, һәмин мәсәләләрә мүәјјән бахышы вардыр. Низами алимләрин Искәндәрлә сөһбәтиндән

сонракы «Низаминин дедикләри» адлы кичик бир фәсил-дә өзүнүн һәмин суаллара мүнәсбәтини билдирмишдир. Низамини мәшғул едән елми вә фәлсәфи фикирлар дә алимләри вә Искәндәри мәшғул едән фикирләрдир:

Һәрә өз фикрини атсын ортаја,
Нечә јаранмышдыр, десин, бу дунја?
Уча јараданын әмри-һөкмүчә
Көјләрми јаранмыш, јерми илк өнчә?
Калин биз бу сирри едәк ашкар —
Нечә гөнчәләнмиш әрдә илк баһар?
Нечә бина гојмуш әввәл јарадан,
Һансы нәғмә гојмуш илк әввәл сәздән?¹

Бу парча көстәрин ки, Низами шәхсән өзү ирәли сүрмүш олдуғу һәмин елми-фәлсәфи мәсәләләрин үзәриндә узун мүддәт дүшүнмүшдүр. Бир чәһәт дә ајдын-дыр ки, «Игбалнамә» Низаминин ахырынчы бөјүк бәдин әсәри олдуғу үчүн һәмин әсәрдә ирәли сүрүлән мәсәлә-ләр, көрүнүр, Низаминин бүтүн өмрү боју дүшүндүјү вә ән нәһәјәт, сон нәтичә ки, гөләмә алдығы әсас фикирләрдир. Шүбһәсиз, Низаминин јарадычылығы чох дәрин вә мүрәккәб бир инкишаф јолу кечмишдир. Һәтта гејд етмәк олар ки, Низаминин кечирмиш олдуғу бәдин-фикри инкишаф о заманкы шаирләрин бир чохунда олмамышдыр. Буна көрә дә Низаминин јарадычылығы-ны мүстәгим бир хәтлә инкишаф едән, һәр чүр зиддиј-јәтләрдән азад, асанлыгла башланып асанлыгла гурта-ран бир јарадычылыг һесаб етмәк олмаз. Бөјүк сәнәткарларын бир чоху ки, Низаминин дә јарады-чылығы өз дөврүнүн зиддијәтләриндән азад дејилдир. Низаминин фәлсәфи көрүшләри өз дөврүнүн елми зем-инәси әсасында јаранмыш вә инкишаф едәрәк мүәјјән системә дүшүмүшдүр. Буну Низаминин өз әсәриндә ирәли сүрдүјү мәсәләләрә вердији чавабдан да ајдын көрмәк олар. Низами јухарыда гејд етдијимиз елми-фәлсәфи суаллара чаваб вериб дејир:

Бөјүк јарадычы, нә олса анчаг,
Һәр нә јаратдыса һүндүр ја алчаг.
Ән әввәл, шүбһәсиз, әгли јаратды,
Ону өз нурилә о ајдынлатды.
Гүдрәтлә чәкдији о нәшләрдән
Бир шеј кизләтмәди әсла нәзәрдән.
Јалныз илк нәғшәни кизли сахлады.

¹ «Игбалнамә», Баки, 1941, сәһ. 86

¹ «Игбалнамә», Баки, 941, сәһ. 86.

Эглин дә көзүнә она бағлады.
Илк хилгәт нәғшини гуртарыб, гәсдән
Ачды о сарғыны эглин көзүндән.
Соңра нә хәзинә олдуса ашкар,
Верди эгл элине ондан бир ачар¹.

Һәр шејдән әввәл ону демәлијик ки, мисал кәтирилән бу парчадакы «бөјүк јарадан» ифадәси алтында Низами аллаһи нәзәрдә тутмушдыр. Низаминин фикринчә, бүтүн кәинаты јаратмыш олан әсас вә биринчи гүввә аллаһдыр, јәни аллаһ бүтүн сәбәбләрин сәбәбидир. Лакин бу да мәлүмдүр ки, Низами «аллаһ» мәфһумуну ислам дининин изаһ етдији шәкилдә гәбул етмәмиш вә бу мәфһуму өзүнә мәхсус бир шәкилдә мәналандырмышдыр. Низаминин фикринчә, дүнјаны вә кәинаты һансы гүввә јарадыр јаратсын, һәр һалда ајдын олан биринчи һәгигәт будур ки, һәмни гүввә, һәр шејдән әввәл, эгли, дүшүнчәни јаратмышдыр; эгл исә өз нөвбәсиндә тәбиәтин бир чох башга сирләрини ачмаг үчүн бир ачар ролуну ојнамышдыр. Ајдындыр ки, мәсәләнин бу шәкилдә изаһи идеалист сәчијјә дашыјыр вә бунун да әсас сәбәби јенә Низаминин јашамыш олдуғу дөврүн өзүндә ахтарыла биләр. Лакин Низаминин бөјүклүјү ондадыр ки, о өз зәманәсинин дини-фәлсәфи көрүшләриндә олдуғу кими, кәинатын илк гүввә тәрәфиндән јаранмасы мәсәләсини изаһ едәркән јенә дә мөвчуд олан объектив аләмин өзүнү нәзәрдән гачырмыр. Низами объектив варлығын вә материјанын мөвчудийјәтини гәбул едир, бу аләмин өзүнү исә арасы кәсилмәз бир процес сәјыр. Низами дејир:

Торпагда чүрүјән бәдәләримиз
Дағылыр, дәјишир, јох олмур тәмиз...
Торпаға төкүлән шејләр тамаман
Торпагдан дирчәлиб галхыр јенидән².

Бу сәтирләр тәсдиг едир ки, Низами объектив аләмдәки инкишафын диалектикасыны мүйәјјән дәрәчәдә дәрк едир вә маддәнин тамамилә мәнв олмадығыны, онун јалпыз шәклини дәјишдијини өз охучуларына чатдырмаг истәјир. Беләликлә, ајдын олур ки, елм вә фәлсәфә сәһәсиндә јетишмиш ән бөјүк алим вә философлары дүшүндүрән мәсәләләр бөјүк шаир Низамини дә мәшғул етмишдир.

¹ «Игбалнамә», Бақы, 1941, сәһ. 94.

² Јенә орада, сәһ. 95.

Әлбәттә, Низами бүтүн бу елми-фәлсәфи проблемләри изаһ едәркән һәмниә ејни дәрәчәдә узақкөрәнлик вә объективлик кәстәрә билмир, онун изаһатында вә чыхардығы нәтичәләрдә диалектика елементләри вә материализм гығылчымылары илә бәрәбәр бир сыра зиддијјәтләр дә вардыр. Марксдан әввәлки бүтүн философларда олдуғу кими, Низаминин јарадычылығында да елми-фәлсәфи фикирләрини изаһи, шаирин јашамыш олдуғу дөврүн шәранти илә әлағәдар олараг, мүйәјјән бир мәһдудийјәтә маликдир. Бу чәһәтдән хүсусилә диггәти чәлбәдән одур ки, Низаминин елми-фәлсәфи фикирләриндә, чох заман «илк гүввә», адәтән, фәал бир гүввә кими көтүрүлсә дә, јенә дә инсанын эглинә, инсан фикринин ролуна бөјүк әһәмијјәт верилир. Низами дејир:

Эгилли адамдыр дүнјада о кәс:
Көзү көрмәјәни һеч гәбул етмәз¹.

Низаминин фикринчә, инсанын эгли бәшәријјәт үчүн бөјүк гүввәләрдән биридир. Низаминин бу мұлаһизәси, ајдындыр ки, бир шаир кими онун гуманизми илә јахындан әлағәдардыр. Низаминин инсанын јарадычылығы күүчүнә инанмасынын, инсанын фәрди габиліјјәтинә етибар етмәсинин фәлсәфи әсасы бу гуманизмдән башланыр. Низами белә һесаб едирди ки, инсанын эгли вә дүшүнчәси, фәрди габиліјјәти вә бачарығы инсаны севән һәр бир сәнәткары мәшғул етмәлидир. Низаминин бүтүн поемаларынын әввәлиндә верилән вә аллаһын, пејғәмбәрин вәсфинә һәср олунан хүсуси фәсилләр онун фәлсәфи вә естетик бахышларынын үмуми системиндә һәлледици әһәмијјәтә малик дејилдир. Низаминин естетик, фәлсәфи вә гуманист бахышларынын әсасы бөјүк шаирин инсана бәсләдији мәһәббәтдә, инсанын јарадычы гүввәсинә дәрин инамындадыр. Низаминин бүтүн әсас романтик образларынын вә лөвһәләринин јаранмасында һәлледици рол ојнајан чәһәт дә булур. Бөјүк шаири илһама кәтириб јаратмаға чағыран амил—инсандыр, инсана олан мәһәббәт вә инамдыр.

Низами «өлүләри чанлылардан јүксәк тутан» адамләра мүрациәт едәрәк дејир:

Дөврүн кишиләри накишидиләр,
Елмә јох, нүчума һәвәс едиләр.

¹ «Игбалнамә», Бақы, 1941, сәһ. 95.

Дирикән севәрләр чүрүмүш торпаг,
Торпагдан саг инсан јахшыдыр анчаг¹.

Низаминин фәлсәфи бахышларында, көрүндүжү кими, чох дәрин бир никбинлик вардыр. Бу никбинлик Низаминин бүтүн поемаларында габагыр шәкилдә ифадә олунмушдур. Бу никбинлижин маһижәти Низаминин инсана олан дәрин мәнәббәти вә инамыдыр ки, онун бәдин әсәрләриндә ән әсас бир мотив кими сәсләнир. Дүнја әдәбијјатында инсан шәхсијјәтини, инсанын јарадычы гүввәсинин көзәллијини Низами гәдәр мәнһарәтлә тәрәннүм едиб жүксәлдән сәнәткар чох аздыр. Бу, Низаминин јарадычылығынын ән гижәтли хүсусијјәтләриндән биридир ки, онун әсәрләрини бизә, совет дөврүнүн адамларына даһа да јахынлашдырыр. Бу чәһәт бизи сәккиз јүз ил бундан әввәл јашамыш сәнәткарла бирләшидирир, бу чәһәт, ејни заманда, она кечмишин ән бөјүк сәнәткарларынын чәркәсиндә фәхри бир јер верир.

Профессор М. Ариф, Низами јарадычылығынын бу чәһәтини нәзәрә алараг шаирин инсан зәкасынын фәал ролуну жүксәк тутмасыны хүсусилә гижмәтләндирир вә Низаминин бу нөгтеји-нәзәрдән дүнја әдәбијјатындакы мөвгејини гејд едәрәк јазыр: «Һәјәтын дәјишмәси үчүн Низами инсан зәкасыны, инсанын жүксәк мәнәви кејфијјәтләрә малик олмасыны зәрури һесаб едир. Низаминин ичтимаи-фәлсәфи көрүшләри өз дөврүнүн тарихи шәраити, елми-нәзәри сәвијјәси илә мәнһуд иди, ләкин буна бахмајараг, Гәрбдә вә Шәрпдә дини еһкамлар, метафизик көрүшләр һөкм сүрдүјү бир заманда Низаминин көрүшләриндәки материализм гығылчымлары, шүүра вә әглә үстүнлүк вермәк һаллары чох мүтәрәгги вә диггәтәлајиг иди»².

Низами өз әсәрләриндә инсан шәхсијјәти һаггында, шәхсијјәтин һәјәтдакы мөвгеји вә ролу һаггында данышанда һәмишә романтик ифадә формасындан истифадә етмишдир. Мәлүмдур ки, романтизм әдәбијјатда мүхтәлифи шәкилләрдә тәзаһур етмишдир. Ләкин һансы шәкилдә олур-олсун, романтизмин бүтүн формалары әсас етибарилә ики истигамәтгә мејдана чыхмышдыр. Романтизм ја мүртәчә характер дашымыш, чәмијјәтин

инкишафында ирәлијә доғру апаран мејлләрдән узаг-лашараг сәнәт вә әдәбијјатда, ичтимаи һәјәтда тәнһалығы, бәдбинлији тәблиғ етмиш, инсанын реал һәјәт вә мүбаризәсиндән мүмкүн гәдәр кәнарда дајанмышдыр. Романтизмин бу ганадына мәнсуб оланларын јарадычылығы да адәтән дини мистика илә долу олмушдур. Белә романтикларин нәзәрләри бәшәријјәтин кәләчәјинә тәрәп јох, бәлкә тарихи кечмишин ән узаг, ән ибтидан дөврләринә дикилмишдир.

Ләкин романтизмин мүтәрәгги, инсан һәјәтына көзәллик кәтирән, инсаны јашајыб јаратмаға чағыран шәкли дә әдәбијјат вә инчәсәнәт тарихиндә олмушдур вә јенә дә вардыр. Романтизмин бу мүтәрәгги ганадына мәнсуб олан сәнәткарлар һәмишә демократик идејалары вә инсанын јарадычы гүввәсини тәрәннүм етмишләр. Белә мүтәрәгги романтиклар һәмишә бәшәријјәтин ән нәчиб идеалларына садиг галмыш, инсанын кәләчәкдә ән көзәл бир һәјәта говушмасыны арзуламыш вә буну тәрәннүм етмишләр. Мүтәрәгги романтиклар һеч бир заман нәзәрләрини јашадыглары мүасир һәјәтдан, мүасир инсанын һәјәт вә мүбаризәсиндән ајырыб тарихин кечмиш дөврләринә алудәчилик кестәрмәмишләр, олар һәмишә кәләчәјә бахмыш вә јер үзәриндә инсан һәјәтынын јахшылашмасы урунда мүбаризәдән бир ан белә керә чәкилмәмишләр.

Әкәр биз бөјүк Низамини бу мүтәрәгги романтикларин чәркәсиндә фәхри јер тутан сәнәткарлардан бири аңландырсаг, сәнв етмәрик. Низами өз әсәрләриндәки романтик гәһрәманлары мәнз она керә бөјүк бир илһамла тәрәннүм етмишдир ки, бу гәһрәманлар Низаминин өзүнүн жүксәк демократик идеалларыны тәчәссүм етдиришләр.

Ола биләр ки, Низаминин гәләмә алдығы ажры-ажры романтик гәһрәманлар һәгиги һәјәтда бир о гәдәр дә. Низаминин әсәрләриндә кестәрилдији сәвијјәдә, романтик һәјәт тәрзи кечирмәмишләр. Ләкин бир шеј тамамлә ајдындыр ки, Низами өз романтик гәһрәманларынын симасында зәманәсинин габагчыл адамларынын кејфијјәтләрини үмүмләшдириш, бу гәһрәманлара өз поетик истедадынын күчү илә ән көзәл вә нәчиб сифәтләр вермишдир. Дүнја әдәбијјатынын тәчрүбәси кестәрир ки, бир сыра гүдрәтли јазычылар ва шаирләр өз романтик гәһрәманларыны јарадаркән мәнз бу јолла

¹ «Игбалнамә», Бакы, 1941, сәһ. 95.

² М. Ариф. «Азәрбајҗан халгынын әдәбијјаты», Бакы, 1958, сәһ. 17.

кетмишләр. Пролетариатын бөжүк мұэллими К. Маркс гэдим јуан јазычысы Есхилин јаратмыш олдуғу Прометей образыны мәнз она көрә себирди ки, бу образда јазычы өз дөврүнүн ән габагчыл адамларынын демократик идеалларыны романтик бојаларла ифаде етмишдир. Мәшһур совет әдәбијатшүнасы А. В. Луначарски пролетариатын кечмиш бәди ирәсә вә мәдәнијјәтә мүнәсибәти һаггында данышаркән кечмиш дөврләрдә јашамыш вә өз јаратдығлары сәнәт абидәләриндә романтик бојалардан истифаде етмиш сәнәткарларын фәалијјәтиндән вә дөврүн мүтәрәгги мејләрини ифаде етмәк үчүн романтикадан истифаде етмиш јазычылардан хүсуси бәһс етмишдир. Чүнки романтизмин мүтәрәгги ганадына мәнәуб олан јазычыларла онларын јашадығы дөврүн демократик идејалары арасында јахын олағи вардыр. Низаминин јарадычылығында да вәзијјәт беләдир. Онын әсәрләриндәки јүксәк романтика өз зәманәсинин габагчы мејләри илә бағлыдыр.

Низаминин романтик хәјәлынын ән көзәл нүмунәләри онун «Јейли вә Мәчһун», «Хосров вә Ширин» поемаларыдыр. Бу әсәрләр узун мүддәт Низамидән сонра јетишмиш сәнәткарларын диггәтини чәлб етмиш, онлар илһамландырмыш вә мәнәубәт һаггында романтик әсәрләрин јаранмасы үчүн бир мәнбә олмушдур. Һәлә классик поезијанын нүмәјидәләри бир јана галсын, лап сон дөврләрдә, Совет һакимийјәти илләриндә јетишмиш бир чох шайрләр, бәстөкарлар, драматурглар Низаминин һәр ики әсәринә дәфәләрлә мүрачиәт етмиш вә өз јени әсәрләрини јарадаркән һөмин поемаларын сүжәт вә мотивләриндән истифаде етмишләр.

Әкәр биз Низаминин һәр ики поемасынын Шәргдә кениш јайылдығыны, һәмчинин шайрин мүасири олан башга јазычыларын јарадычылығыны, XI әср илә XV әсрләр арасындакы дөврдә Шәрг өлкәләриндә поезија вә әдәбијјатын үмуми сәвијјәсини нәзәр алсағ, демәк олар ки, поезијада романтик үслубун јаранмасында мүнһун рол ојнајан сәнәткарлардан бири Низами олмушдур. Мәлүмдур ки, индијә гәдәр романтизм һаггында сәнәт дүшәнәдә, һәмишә Гәрби Авропа өлкәләрини романтизм үслубунун әсәс вәтәни һесаб етмишләр. Буржуа әдәбијјатшүнаслары романтизм чәрәјанынын тарихини јалһыз XIX әсрин әввәлләриндән башлајарағ Гәрби Авропа өлкәләриндә ахтармыш вә дүнја әдәбијјатында бу чәрәја-

нын ишкисафында мүнһун рол ојнамыш олан әввәлки дөврләрин сәнәткарларыны, хүсусилә Шәрг өлкәләринин јазычыларыны гәтијјән нәзәрә алмамышлар. Инди совет әдәбијјатшүнаслығынын олдә етдији јени һаилијјәтләр әсасында, кечмиш әдәби ирсин дәриндән өјрәнилмәси сәјәсиндә белә бир һөкм вермәјә бүтүн әсәсләр вардыр ки, поезијада романтизм үслубунун јаранмасы јалһыз Гәрби Авропа өлкәләринә мәнәуб бир тарихи вә әдәби һадисә дејилдир. Романтизмин әдәбијјатда ишкисағы бу чәрәјанын хүсуси бир әдәби мәктәб кими Авропа өлкәләриндә төшәккүл етдији замандан хејли әввәл башланмыш, онун илк тәмәл дашларыны гојан сәнәткарлар вә о чүмләдән бөјүк Азәрбајҗан шайри Низами дә Шәргдә јетишмишләр.

Низаминин әсәрләриндәки романтик форманын хүсусијјәтләрини дәрк етмәк үчүн шайрин инсан мәнәубәтинә вердији фәлсәфи тәһлили, онун мәнәубәт дастанларыны нәзәрән кечирмәк ләзымдир.

Низаминин севки фәлсәфәси, инсана олан бөјүк һөрмәти вә нәчиб мүнәсибәти дүнја әдәбијјатында тәсадүфи бир һадисә дејилдир. Һәлә гэдим јуан әдәбијјатында инсана мәнәубәт, инан һисләринин ифадәси антик әдәбијјатын бир сыра ән мәшһур әсәрләрини көзәлләшдирмишдир. Бөјүк јуан шайри һомери хатырлајағ. Онын мәшһур «Илиада» әсәриндә белә бир сөннә вардыр: Поеманын гәһрәманы Ахиллес, өзүнүн ән јахын досту Патроклун өлүм хәбәрини ешидәр-ешитмәз мүнәрибә мејданына кедир вә өз достуна олан сәдагәтини бу сөзләрлә ифаде едир: «Каш онун јеринә мән өләјјим! Чүнки мән өлүм әрәфәсиндә өз достуна көмәк әлими узда билмәдим, о исә вәтәндән узағ бир јердә — гүрбәтдә мәнв олду»¹.

Һомерин гәһрәманы бу сөзләри она көрә дејир ки, Троя мүнәрибәсинин ән бөһрайлы дәгигләриндән бириндә Патрокл Ахиллесә мүрачиәт едиб ондан Ахејяләрә көмәк истәмишдир. Лакин бу заман Ахиллес о гәдәр гәзәбли иди ки, өз достунун тәклифинә разы олмамыш вә она көмәк етмәмишдир. Патрокл Ахиллесин гаршысында дајаныб она хејли јалварыр, «тәһлүкә бөјүккүл дејә ондан көмәк истәјир, лакин һеч бир нәтичә һасил олмур. Патрокл цобһәјә гајыдыр вә Парисин

¹ Гомер, «Илиада», Москва, 1935, сәһ. 261.

гардашы Гекторла тэкбэтэк вурешмада гәһрәманлыгла һалак олур.

Бу оһһәдән сонра «Илиада»да әсәс гәһрәман Ахиллесин өз достунун өлүмүндән сонракы кәдәрли вәзижәти тәсвир олунмушдур. Ахиллесин кәдәри она көрә бөжүкдүр ки, о өзүнүн ән јахын достунун өлүмүндә мүәјјән гәдәр күнаһкардыр. «Илиада» әсәриндә достлуг, сәдагәт, өзүнүн ән јахын адамына, өз халгына мәнәббәт һисси бөјүк бир сәнәткарлыгла тәрәннүм едилмишдир. «Илиада»ның, демәк олар ки, бүтүн нәғмәләриндә вәтәнпәрвәрлик һаггында, халга мәнәббәт вә сәдагәт бәсләјән гәһрәманларла өзүнү халга гаршы гојан гәһрәманлар арасындакы фәргдән данышылыр. «Илиада» гәдим јуһан әдәбијјатында илк бөјүк бәдин әсәрдир ки, орада инсан мәнәббәтинин вә еһтирасынын бөјүк күчү, мәнәббәтин вәтәнпәрвәрлик һиссинә, һәр бир кәси өз вәтәни үғрунда гәһрәманлыгла фәдакарлык көстәрмәјә илһамландыран бир гүввәјә чеврилмәси јүксәк поетик диллә тәрәннүм олунмушдур.

Һомердән сонра дүнја әдәбијјатында бу һиссләрин тәрәннүмү—достлуг, мәнәббәт вә вәтәнпәрвәрлик һиссләринин гүввәтли тәсвири — үч бөјүк шаирин јарадычылығында јенидән сәнәткарлыгла верилмишдир ки, онларын да ән биринчиси Низамидир. Әкәр биз хроноложи нөгтеји-нәзәрдән јанашсаг, көрәрик ки, әввәлчә Низами, онун ардынча мәшһур күрчү шаири Шота Руставели вә нәһәјәт бөјүк Шекспир һәмин һиссләрин ечәзкар тәрәннүмчүләрдир.

Низаминин фәлсәфи фикирләрини диггәтлә изләјәндә ајдын олур ки, мәнәббәт, вәтәнпәрвәрлик вә достлуг мәнәфһумлары бу бөјүк шаирин јарадычылығында дәрип ичтимай мәна кәсб етмишдир.

Низами мәнәббәти нечә изаһ едир? Мәнәббәт мәсәләси Низаминин јарадычылығында ичтимай вә фәлсәфи мәнасы олан бир анлајышдыр. Низаминин фикринчә, мәнәббәт — гәһрәманлык мәнбәјидир. Мәнәббәт инсанда тәшәббускарлык һиссини ојадан, инсаны һәрәкәтә кәтирән вә мүбаризәјә истигамәтләндирән бир гүввәдир. Мәнәббәт — тәбиәтин бөјүк ганундур, мәнәббәтсиз инсан — өлүдүр. Низами дејир ки, «мәнәббәтсиз инсанын јүз чаны олса белә, о јенә дә өлүдүр».)

Низами бу фикрини инкишаф етдирәрәк белә бир нәтичәјә кәлир ки, ичтимай һәјәтда, һәтта тәбиәтин өзүндә

дә елә бир һадисә јохдур ки, бу вә ја дикәр дәрәчәдә мәнәббәтлә бағлы олмасын. Бу чәһәтдән Низаминин «Хосров вә Шири» поемасынын әввәлиндә мәнәббәтин изаһына һәср олунмуш «Мәнәббәт һаггында бир нечә өзә» адлы кичик фәсилдә дејилән фикирләр хүсусилә диггәти чәлб едир. һәмин фәсилдә Низами мәнәббәти өзүнә мәнәсүс бир шәкилдә изаһ едәрәк јазыр:

Ешгдән башга сөз көндүмә јаддыр.
Өмрүмүн гушуна бу бир ганадыр.
Ешгдир мәнәрабы уча көјләрини,
Ешгсиз, еј дүнја, нәдир дәјәрини?
Ешгин гулу ол ки, доғру јол будур,
Арифләр јанында бил, ешг улудур.
Бу дүнја ешгдир, галан фырылдаг,
Ешглән башга шеј бүтүн ојунчаг.
Ешгсиз олсајды хиләттин чаны,
Дирилик сармазды бөјүк чаны.
Ешгсиз бир алам бир нејдир гурыг,
Јүз чаны олса да, өлүдүр артыг.
Севки һијлә билмәз, о гурмаз дузаг,
Сәни севласындан бурхамаз анчаг.
Ешшәк кими јемәк-ичмәк нә шејдир,
Бир пишик олса да, мәнәббәт јетир
Пишини ешгинә тутулмаг, инан,
Јахшыдыр шир олуб, јалныз галамагдан.
Әкәр олмасајды ешгин данәси,
Кәдмәзди дүнјадан дирилик сәси.
Ешг евиндән көзәл бир мәкан һаны?
Ашигдән асула јашаған һаны?
Ешгин сузишиндән кәзәл шеј нә лар?
Онесүз нә күл күләр, нә булуд ағлар,
Од ичиндә дуран атошпәрәсләр
Күнү севиб ода ситәјин ејләр.
Бахма ки, бу үрәк чан султаныдыр,
Ешгә көнүл вер ки, чанлар чаныдыр.
Бәзән сөзү гиблә, бәзән дә латдыр,
Хәзинәси Кәба, һәм хәрәбатдыр.
Ешг дүсәс дашын голбинә әкәр,
Көһәр тәк бир мәшүг о элдә едәр.
Магнит олмасајды ешгин әсири,
Өзүнә чәкмәзди дәмир зинчир.
Кәһрәбанын ешгә дүшмәсә чаны,
Өјлә ахтармазды гуру сәманы.
Дүнјада көһәр вар, даш вар нә гәдәр,
Онлар нә бир сәман, нә дәмир чәкәр.
Бу сәјсәз-һесабыз маддаләр јенә,
Бахсан, мейл едирләр мәркәзләринә,
Од бир кичик дәлик тапмаса һөкман.
Јарыб чыхар чәлә јерин тәкнәндән,
Әкәр галхарса чох көјә доғру су,
Јенә дә торпагыр ән сон арзусу.

Һәр шеј кинатда чәзбә баглылар.
Философлар буну енг алландырар.
Ибраки диләсәк, сөйләйр о да:
— Һәр шеј енг үстүндә дурур дүңјада
Даравсајды көләр енгдан азда.
Дүшүн, олардымы јер үзү аблад?
Гүнген тәндә чан көрмәдјиндән,
Урајым сатыб чан алманам мән.
Енгдан јарманам үфүсә думандар.
Әглин көзләрини етминәм хумар!

Низами өз әсәрләриндә мәнһәббәт мәсәләсинә дан, сөјләдији бу үмуми фикирләрлә кифәјәтләнмир. О, инсан мәнһәббәтинин конкрет тәзәһүр формаларына әкс етдирир, мәнһәббәтин психологјасынын иңчә тәһлилин верир. Әкәр биз мәнһәббәт мәсәләсини Низаминин әсәрләриндә һансы шәкилдә гојулдуғуну һәмий дөврүн Гәрби Европа јазычыларындакы мәнһәббәт проблеминә мүнәсибәтләри илә мүгајисә етсәк, о заман Низаминин бу мүрәккәб вә иңчә мәсәләнин изаһында чох оригинал бир јолла кетдијини көрәрик. Мәсәлән, бу чәһәтдән Низами илә мәнһүр италјан шаири Дантени мүгајисә едә биләрик. Мә'лумдур ки, Данте узун мүддәт әдәбијјат тарихиндә инсана јени һуманист бахышлары поезијаја кәтирән илк шаирләрдән һесаб олунамүшдур. Үмумијјәтлә Италија бир нечә чәһәтдән Европа өлкәләриндә интибахын вәтәни һесаб олуноур. Дантенин мәнһүр «Vita Nuova» («Јени һәјәт») әсәриндә топланмыш сонетләр Авропа әдәбијјаты тарихиндәнин, демәк олар ки, бөјүк бир әксәријјәти тәрәфиндән һәмийшә тә'рифләниш, бу сонетләр инсан шәхсијјәтинә орта әср бахышларына рәдд едән, христиан дини тәрәфиндән гадаган олунамүш инсан һүгүгларына бәрнаја чагыран илк ше'рләр һесаб олунамүшдур. Әлбәттә, Дантенин сонетләриндә һуманист бахышларын ифадәси вардыр. Лакин, әслинә бахсан Дантенин сонетләриндә, һабелә онун «Илаһи комедија» әсәриндә реал инсани мәнһәббәт вә онунла әлағәдар олан психологји һиссләрин тәсвири бир гәдәр башга вәзијәтләдир. Мәнһәббәт мәсәләси Дантенин сонетләриндә вә «Илаһи комедија»сында платоник сәчијјә дашыыр, рәмзи мә'на кәсб едир. Дантенин «Илаһи комедија»да образыны јаратдыгы Беатрича шаирин өз һәјәтиндә конкрет бир инсан кими мүәјјән рол ојнамышдыр. Ла-

кин «Илаһи комедија»нын һәр үч һиссәсиндә («Чәнһәпәм», «Тәмизлик», «Чәнһәт») Беатрича образы реал инсандан даһа чох платоник ешгин символу, әлчәтмә бир илаһи варлыг кими гәләмә алынмышдыр. Беатричада үлвијјәт вар, лакин бу үлвијјәт мистика илә бирләшмишдир; Беатричада тәмиз мәнһәббәтин алову, ишәги вар, лакин бу алов, бу ишәг инсанлары бу дүңјада, реал һәјәтә тәрәф јох, көјләрә, дини тәсәвүрләр әләмјә тәрәф истигамәтләндирир. Низаминин әсәрләриндә исе вәзијјәт башгадыр.

Бу нөгтеји-нәзәрән профессор М. Арифин «Лејли вә Мәчнун» вә «Хосров вә Ширин» поемаларына вердији характеристикадакы ики иңчә чәһәт диггәти чәлб едир. М. Ариф Лејли вә Мәчнунун мәнһәббәтинин «көһнә адәт вә ән'әләрин сәрт гајаларына чарылымыш тәмиз вә үлви бир мәнһәббәтин фачиәси» адландырыр¹. Низаминин Ширин сурәтинин исе «бүтүн дүңја әдәбијјатында илк долгун гадын сурәти», бу сурәтин јарадылмасына да «бәдин чәһәтдән бир новаторлуғ, ичтимаи чәһәтдән бөјүк мүтәрәгги вә чәсарәтли аддым» һесаб едир².

Доғрудан да «Лејли вә Мәчнун» орта әсрин көһнә адәт вә ән'әләри илә үз-үзә кәлмиш вә фачиә илә гуртармыш үлви бир мәнһәббәт дастаны кими өз дәрин ичтимаи мә'насы илә охучуну һејран едир. Бу нөгтеји-нәзәрән «Лејли вә Мәчнун» ејни дәрәчәдә мә'налы олан «Ромео вә Чулјетта» илә сәсләшир. «Илаһи комедија»да ешг дини тәсәвүрләрә, мистик христиан бахышларына табе вәзијјәтләдир; «Лејли вә Мәчнун»да, «Ромео вә Чулјетта»да исе ешг һәјәтлә бағлыдыр, һәјәтдан доғур, һәр чүрә дини тәсәвүрләр исе ешгә табе вәзијјәтләдир.

Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасында исе диггәти чәлб едән будур ки, реал инсани мәнһәббәт бу әсәрдә өз кәдәрли вәзијјәтиндән мүәјјән дәрәчәдә ајрыларағ фәал планда тәрәннүм едилмишдир. Доғрудур, бу әсәрдә дә фачиә вардыр, лакин бу әсәрдә мәнһәббәтин гадир күчү тәрәннүм олуноур. Буна көрә дә Ширин образыны бүтүн дүңја әдәбијјатында илк долгун, мүсбәт гадын сурәти, онун јарадылмасынын өзүнү исе бәдин чәһәтдән новаторлуғ һесаб едән М. Ариф һағлыдыр. Ширин сурә-

¹ М. Ариф, «Азәрбајчан халғынын әдәбијјаты», Баки, 1958, сәһ. 14.

² Јенә орада, сәһ. 13. М. Ариф һәмий мәсәләјә китабынын дикәв сәһифәләриндә дә тохунур (16—17).

¹ «Хосров вә Ширин», Баки, 1947, сәһ. 28—30.

тиндеки сифәтләр сонралар дүңя әдәбијјатында инкишаф едиб дәринләшмишир, бу сурәт Шекспирин вә бир чох башга сәнәткарларын әсәрләриндеки севән мүсбәт вә фәал гадын сурәтләринин сәләфи олмушдур.

Буржуа тәдгигатчылары Низаминин әсәрләриндә нә гәдәр суфизм вә мәнәббәтин платоник тәсвириин ахтармыш олсалар да, онларын јенә дә чохусу Низаминин әсәрләриндә реал инсан мәнәббәтинин вә һиссләринин сәнәткарлыгла тәсвир олундуғуну, Низаминин һәр чүрә мистикадан даһа чох реал инсан һәјәтына, һәгиги реал мәнәббәтә јахынлашдығыны тәсдиг етмәли олмушлар. Шәрг поезијасынын бүтүн формал хүсусијјәтләринә вә ән'әнәләринә бахмајараг, Низами мәнәббәтдән јазаркән өз заманындакы реал инчима һәјәта вә инсана даһа чох дигәт етмишир, инсанын һәгиги мәнәббәт һиссини гәләмә алмышдыр. Шаирин «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун», «Једди көзәл» кими әсәрләриндә әсил инсани мәнәббәтдән кениш бир үрәклә данышылмышдыр.

Низами өз поемаларында мәнәббәтдән данышаркән мүхтәлиф характерли инсанларын һиссијјатыны дәриндән тәһлил етмишир. Бу ондан ирәли кәлирди ки, Низами заманынын габагчыл бир шаири кими өз јарадычылығында инсан һиссләринин мүчәррәд вә үмуми чәһәтләри илә дејил, конкрет тәһһүр формалары вә шәкилләри илә даһа чох марагланмыш вә бунлары тәдгиг едиб өјрәнмишир. Мәнз буна көрәдир ки, Низаминин әсәрләрини охујаркән шаирин мәнәббәт һаггында, һәтта бу мәсәлә илә јахындан бағлы олан әилә һаггында конкрет фикирләрини ардычыл сурәтдә изләјиб өјрәнә билirik.

Мәсәлән, Низаминин мәнәббәт һаггындакы бә'зи фикирләрини ардычыл сурәтдә изләјәк. Низаминин әсәрләринә әсасән демәк олар ки, о, мәнәббәт һиссини о заман төгдир едир ки, бу һисс ики инсаны бир-биринә бағлајыр, бу һисс мәнкәмдир, һәгигидир, сәмиמידир. Низами мәнәббәтдән данышаркән бу һисс дикәр инсани һиссләрдән тәчрид едиб ајырмыр. Низами мәнәббәт һиссини инсандакы башга кејфијјәтләрдә, мәсәлән, намус, һүгүг вә ирадә илә әлагәләндирир. Низами мәнәббәт һиссинин инсандакы вәтәнпәрворлик, гәһрәмәнлик вә сәдагәт һисси илә ајрылмаз сурәтдә бағлы олдуғуну гејд едир.

Мәнәббәт һиссинә олан бу бахыша биз XII—XIII әсрләрдә јашамыш дикәр бөјүк шаирләрдә дә тәсәдүф едирик. XII вә XIII әсрләрдә күрүч әдәбијјатындакы интибаһын ән бөјүк нүмәјәндәси һесаб олунан Шота Руставелинин јарадычылығында да мәнәббәтә бахыш әсасән беләдир. Шота Руставелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәнһәван» адлы мәнһүр поемасында дејилir:

Мәнәббәт ки, зәриф шејдир дәрк олунмаз ешг илә јар.
Мәнәббәт ки, бамбашгадыр зиналыгдан јашар кәнар.
Мәнәббәтлә зиналығын арасында учурум вар,
Сөзләримә гулаг верин, гарышмасын бу аилаглар.
Ашиг кәрәк сәдиг олсун, позумлушдан ашиг олмаз!
Она һичран үз верәндә гој илләсин көндүндә јас.
Дәусун бүтүн фәләкәтә көзләриндә мин бир нијаз.
Рухсуз ешгә нифрәтин вар, нә өлүшмәк, нә ишвә нә!
Бу мәнәббәт алланмасын, башга шејдир ешгин јери!
Бөјләсинә ләзым олур бу күн бири, сабаһ бири.
Бөјдә бир ешг ојун кими әләндирир көрпәләри,
Ашиг кәрәк бу дүңјадан әл көтүрүб атсын јери...
Али бир ешг һәр дәрдин, мөнһәтин кизли тутар.
О даима тәклик севәр, гәмләрини јалһыз узар,
Узаг көзәр, узаг дурар, узаг ағлар, узаг јанар.
Севәр чанан чәфасыны үрәјиндә мин аһ-зар.
Өз ешгини фаш едәнә ағил олан инанармы?
Бундан онун мәншугуна да өзүнә кејир вармы?
Јары сөзлә вуран ашиг! Бу да ешгә е'тибармы?
Јар гәлбини јаралајан, дејин, ашиг алланармы?
Мән һејранам, нечин инсан өз ешгини салыр дилә.
Ону дәрдә гәрг едәни дөкәләјир билә-билә,
Севмәјибсә, нечин ону, јад етмәјир нифрәт илә.
Үрәкдән дә гижмәтлиндир һәр фәна сөз һәр сәфилә.
Ејиб дејил һәр ашигә ахытса да көз јашлары,
Мәчнун олув јува сәлса сачларында чөл гушлары.
Һичран вәхты чыхармасын чәхәлиндан назлы јары,
Гој дүјмасын севкисини јер үзүнүн инсанлары!

Бу парчада мүчәррәд көрүнән бә'зи ифадәләри («Ашиг кәрәк бу дүңјадан әл көтүрүб атсын јери...», «Мәнәббәт ки, зәриф шејдир дәрк олунмаз ешг илә јар») нәзәр алмасаг, демәк олар ки, Шота Руставелинин мәнәббәтә вердији бу изаһат да Низаминин мәнәббәт һаггындакы фикирләринә ујғундур. Дантеин әсәрләриндә инсан һиссләринин бу гәдәр реал тәсвириин верән мисралар чох аздыр. Мәнәббәтин конкрет формалары-

1 Шота Руставели, «Пәләнк дәриси кејмиш пәнһәван», тәрчүмә едәнләри С. Вурғун, М. Раһим, С. Рүстәмдир. Азәрбајҹан Девләт Нәшријјаты, 1937, сәһ. 12—13.

нын төһлили нөгөтөи-нөзөрүндөн биз Низаминин эсэрлэриндэ тутарлы мисралар тапа билэрлик. Дикөр тэрэфдэн, Низаминин мөһөббөт һисси һаггында данышдығы эсэрлэриндэ (мәсәлән, «Једди көзөл» поемасында) тәсвирләр о гэдәр тәбиә, реал вә инандырчыдыр ки, истәр-истәмәз, Италия интибаһынын илк нүмајәндэлэриндән бири олан Боккачионун јарадычылығы јада дүшүр¹. Низами өзүнүн бүтүн эсэрлэриндә орта эср адамынын характериндәки зиддијәтлэри, онун гәлбинин ән инчә сирлэрини ачыб көстөрмәјә мејл едир. Гәрби Авропа өлкәлэриндәки интибаһын ән бөјүк вә гүдрәтли нүмајәндәси олан Шекспириң ашағыдакы сөзлэрини ејнилә Низамијә дә аид етмәк олар. Шекспир демишди: «Инсан! Сән өз маһијәтиндәки бүтүн кизли сирлэри ачыб көстөрмәјинчә, мәнин әлимдән гуртара билмәјәчәксән!»

Низами дә белә етмишди: о, инсан гәлбинин ән кизли кушәлэринә нүфуз етмәјә, инсанын бөјүк тәбиәтиндәки сирлэри ачыб көстөрмәјә, инсанын маһијәтини дәрк етмәјә чалышмыш вә буна мүвәффаг дә олмушдур.

Бунула әлагәдар олараг гејд етмәлијик ки, үмумијјәтлә Низаминин мөһөббөт һаггындакы фәлсәфи мүлаһизәлэри шаирин инсан һаггындакы мүлаһизәлэри илә бағлыдыр. Низами инсанын дахили тәмизлијинә, онун достлугда сәдагәтинә вә башгаларында да һәмин кејфијјәтлэри гимәтләндирә билмәк бачарығына бөјүк әһәмијјәт верир. Низами мөһөббөт мәсәләсинә һәср

¹ Гејд етмәк лазымдыр ки, Низаминин «Једди көзөл» эсэринин Гәрби Авропа әдәбијјатына тәсири мәсәләси индијә гэдәр һәлә доғи өрнәниләмишди. «Једди көзөл»дәки сүжетлэрин Гәрби Авропа әдәбијјатына тәсири, шүбһәсиз ки, олмушдур. Низамидәки «Рус ғызынын һекајәси» вә онун сүжетинин Авропа јазычылары тәрәфиндән истифада олундуғу һагда ирәлидә («Низами — Көтә вә Шиллер» фәслиндә) ајрыча сөһбәт кедир. Бурада ону дөјөк ки, «Једди көзөл»ин үмуми сүжет гурулушу да Авропа әдәбијјатында истифада олунмушдур. Бу чәһәтдән Боккачионун машһур «Амето» эсэри диггәти чәлб едир. 1341-чи илдә јазылмыш бу эсәрдә тәсвир олунан кәч чобан Амето ов заманы әфсанәви су пәриләри (нимфаларла) таныш олур вә онларла мәчлис гурур. Пәрилэрин једдиси Аметоја једди новелла данышир. Бу новеллаларын тәсири алтында Амето мәнәви чәһәтдән дөјишир, онун тәбиәтиндәки әввәлкә мәңфи һиссләр нәчиб һиссләрдә әвәз олунур. Гәрби Авропа әдәбијјат-шунаслары Боккачионун бу эсэринин сүжетинин антик әдәбијјатдан көтүрүлдүјүнү зәни етмишләр. Һалбуки һәмин сүжет, һеч шүбһәсиз Шәрг әдәбијјатындан алынмышдыр. Шәргдә исә бу сүжетин ән мүкәмәл варианты Низаминин «Једди көзөл» эсэриндә ишләнишиди.

олунмуш эсэрлэриндә һәгиги вә бөјүк мөһөббәт һиссинин, сәдагәтин төһлилинә вә бәдиин ин'икасына хүсусилә бөјүк диггәт јетирмишди. Бу чәһәтдән Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасы тәдғигат үчүн хејли материал верир. Мөһөббәтә һәср олунмуш бу эсәрдә гөләмә алынмыш һадисәләр о гэдәр кенишдир ки, бүтүнлүкдә бу поема бөјүк бир романын сәвијјәсинә јүксәлмишди. Низаминин тәмиз вә идеал мөһөббәт һиссинә бу эсәрдә нечә јанашдығыны изаһ етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, онун Хосров образы үзәриндә дајанмаг лазымдыр.

Хосров Низаминин јаратмыш олдуғу ән мүрәккәб образлардан бириди. Илк бахышда адама елә кәлир ки, мүәллиф бу образы јарадаркән она, хүсусилә Хосровун ајры-ајры һәрәкәтлэринә өз мүнасибәтини бир о гэдәр дә ачыг ифада етмәмишди. Хосров, мә'лумдур ки, Ширини сеvir, онун көзәллијини гимәтләндирир, Шириндән ајрылмаг үмумијјәтлә онун үчүн чох чәтинди. Хосров чалышар ки, нәјин баһасына олур-олсун Ширин онун әлиндән чыхмасын. Лакин буна биринчи нөвбәдә мане олан Ширин өзүдүр, Хосрову севмәсинә баһмајараг Ширин өз мөһөббәтиндә, нә исә, чох еһтијатлы һәркәт етмәји гәрара алмышдыр. Ширин өз севкилисини имтаһан едиб јохламаг үчүн она мәсләһәт көрүр ки, дөвләт һакимијјәтинин Хосров мүтләг өз әлине алмалыдыр. Хосров Рум мәмләкәтинә сәфәр едир вә орадан һәрби көмәк алдыгдан сонра гајдыб Бәһрама галиб кәлир, һакимијјәтә кечиб пәдшаһ олур. Лакин Хосров Рум мәмләкәтиндә оларкән һәмин өлкөнин пәдшаһынын ғызы Мәрјәмлә дә евләнмишди. Марағлы чәһәт будур ки, Мәрјәмлә евләнмәјинә баһмајараг Хосровун Ширинә олан мөһөббәти гәтијјән сөнмүр, әксинә, бу мөһөббәт онун гәлбиндә даһа бөјүк бир гүввә илә аловланыр.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, Низами Хосровун Мәрјәмлә евләнмәсини тәсвир едәркән үмумијјәтлә өз гәһрәманынын бу һәрәкәтини бир нөв објектив шәкилдә гөләмә алыр вә Хосрову бу ишдә, елә бил ки, тағсырландырмыр. Чүнки бурада шаир јарадычылығы, Низаминин һадисәләрә мүтәфәккир бахышы һәлледици рол ојнајыр. Кетдикчә поеманын сүжет хәтти мүрәккәбләшир, мүәллиф зиддијјәтлэри кәскинләшидирир вә эсәрдә икинчи бир мөһөббәт хәттини өн плана чәкиб кәтирир ки, бу да поеманын дикәр бир гәһрәманы — Фәрһадла әлагәдар олан чох инчә мөһөббәт хәттиди.

Фәрһад, Ширинин мәнһәббәти наминә дағы жарыб аҗкәркән Хосров онун Ширинә олан мәнһәббәтини өҗрәнир вә тәчили сурәтдә Фәрһады өз јанына чағыртдыр. Хосровун Фәрһадла көрүш сәнһәси һәмин поеманын ән марағлы вә кәркин сәнһәләриндән бириди. Чүнки, маһијјәт етибары илә бурада үз-үзә дајанмыш вә бир-бирилә мүбаризә апаран ики гәлб, ејни бир көзәлдән чаваб көзләјән ики мәнһәббәт, гаршы-гаршыја дурмуш ики инсан характери тәсвир олуимушдур.

Низаминин мәнһәббәт һагғындакы фәлсәфи мүнәкимәләринә диггәт едәндә ајдын олур ки, бөјүк шаир мәнһәббәти һеч бир заман еротик һиссләрлә ејниләшдирәммишдир. Низаминин тәсвириндә вә изаһында мәнһәббәт бөјүк әхлаги мәзмуна малик олан дәрин мәнһәви бир һадисәдир. Шаирин тәсвир етдији Фәрһад мәнһә вәлә бир мәнһәббәтин наминә бөјүк гәһрәмәнлыг көстәрир. Фәрһад өз мәнһәббәтинин күчү илә дағы чапыр. Бу мәнһәббәт— онун фәхриди. Бу мәнһәббәт һамыны һејрәтә кәтирир.

Фәрһадла Хосровун көрүш сәнһәсинин тәсвириндән әввәл поемада бу һәр ики гәһрәмәнин характери гысача тәсвир олуимушдур. Фәрһад өз заһири әләмәтләринә көрә чох романтик бир гәһрәмәндир. Онун мәнһәви вәзијјәти вә гәлбиндәки бөјүк мәнһәббәт һисси дә гәһрәмәнин бу заһири көрүшүнә ујғундур. Фәрһад Ширинә мәфтун олмушдур:

Ешидинчә Фәрһад онун сәсини,
Дујду ки, итирир өз гүвәсини.
Дәриндән аһ чәкди о дәм бир кәрә,
Хәстә адам кими јыхылды јерә.
Торпаг үзәриндә чох јуварланды,
Илан тәк гыврылды, алышды, јанды...¹

Низами Ширинин сөнһәтләринин Фәрһада нечә тәтир етдијини нәзәрдә тутараг сонра дејир:

Ширинин о ширин сөнһәтләриндән,
Фәрһад мәст олмушду ону динләркән,
Ешидирир Ширин дејији сөзү,
Анчаг анламагдан ачизди өзү².

Чох марағлыдыр ки, әслиндә Фәрһадын рәгиби олан Хосров, һабелә Фәрһадын севдији Ширин Фәрһадын гәһрәмәнлығына вә фәдакарлығына јүксәк гиймәт верир-

ләр. Ширин Фәрһадын мәнһәви тәмизлијини һејли јүксәк бир кејфијјәт һесаб едир вә бу кејфијјәти Хосрова да бир нүмунә кими көстәрир. Поеманын сүјет хәттиндәки кәркин һадисәләр көстәрир ки, Низами Фәрһадын бир сыра кејфијјәтләрини ачыгдан ачыга Хосрова гаршы гојмушдур. Ширинин бир гејди бу фикри тәсдиг едир. Ширин Хосрова дејир ки, бир гәлбдә ики мәнһәббәт јерләш билмәз, белә һәрәкәт едән адамларын дили дә һөигәти сөјләмәкдән ачиздир. Ширинин бу мүнәһизәси, диггәт едилсә, Фәрһады Хосровун гаршысында бир даһа јүксәлдир. Беләликлә, ајдын олур ки, Фәрһад кими тәмиз, сәмими, фәдакар, өз мәнһәббәтиндә садиг гәһрәмәнлар нәинки о заманкы ичтимаи мүнһитин габагчыл мејлләрини ифадә едән мүтәрәгги инсанларын, нәинки Ширинин, һабелә мүүәллифин өзүнүн дә арзу етдији идеал бир гәһрәмәндир. Хосровла Фәрһадын көрүш сәнһәси башдан-баша романтик бојаларла верилмиш бир көзәллијин ифадәсидир. Низами бу сәнһәни мәнһәрәтлә тәсвир едәркән өз охучусуна ајдын етмәјә чалышыр ки, Фәрһад Хосров үчүн бир дүшмән дејил, балкә онун мәнһәббәтдәки рәгибинди. Хосров мәнһәббәт әләминдә өз рәгибинин алчалтмаг, јахуд ону чәзаландырыб мәнһә етмәк фикриндә дејилдир, әксинә, Хосров Фәрһады хүсуси бир һөрмәтлә гәбул едир. Фәрһадын Хосровун һүзуруна нечә кәлдијини тәсвир едәркәк Низами јазыр:

Нә Хосрова бахды, нә дә ки, тахта,
Шир тәк пәнчә гојуб дурду габагда.
Өјлә мәст олмушду Ширин гәминдән,
Әсла хоф етириди шаһ көркәминдән.
Шаһ әмр етди, ону әзиләсинләр,
Сәпсинләр башына мирвары, көвһәр,
О фил көвдәлијә әјләш, дејәрәк,
Шабашлар сәпдиләр һеј әтәк-әтәк¹.

Хосров өзү Фәрһадын икидлијини вә онун мәнһәббәтинин бөјүккүјүнү етираф едир. Лакин нә Фәрһады гәбул едәркән она көстәрилән һөрмәт, нә онун ајағлары алтына сәпилән чаваһират, нә дә бу көрүш заманы баш верән сөнһәтләр Фәрһадын гәлбиндәки бөјүк мәнһәббәтин шәләләнән аловуну сөндүрә билмир. Чүнки:

Фәрһадын көнлүндә бир көвһәр варды,
Онунчун гызылла даш барабарды².

¹ «Хосров вә Ширин», Баки, 1941, сәһ. 182.

² Јенә орада, сәһ. 183.

¹ «Хосров вә Ширин», Баки, 1941, сәһ. 191.

² Јенә орада.

Низаминин сәнәткарлыгы бунда өзүнү көстөрүп ки, үмүмийәтлө о, өз эсәрләриндә инсан һиссләри вә о чүм-ләдән мәнәббәт һаггында фикир жүрүдәркөн һиссләрин заһири тәсвири илә кифајәтләнмир, инсан гәлбиндә баш галдыран һәр бир һиссин дәрин һәјати мәнәһасыны ахтарыб үзә чыхармаға чалышыр. Хосровла Фәрһадын сөнбәтиндә ифадә олунап фикирләр жалныз мәнәббәтнин заһири тәһәһүр шәклини анламағ үчүн дејил, һабелә онун жүксәк мәнәһви күчүнү анламағ үчүн дә охучуја јол көстәрир. Һәмнин сөнбәтдә мәнәббәт мөвзусу жүксәк фәлсәфи мәнәһа кәсб едир вә үмүмиләшир. Һәмнин сөнбәтдә мәнәббәт һисси инсанын тәбиәтиндәки вә ичтимап варлығындакы башға һиссләрдән тәчрид олунамуш шәкилдә изаһ едилмир, бәлкә һәмнин һиссләрдә әлағәли шәкилдә көстәрилир. Хосровла Фәрһадын сөнбәтиндә мәнәббәт һиссинин үмүми фәлсәфи мәнәһасы илә бирликдә, сәдагәт вә мәнәббәтдә мөнкәмлик мәсәләси дә өз жүксәк ифадәсини тапмышдыр:

Хосров сорду: «Сөјлә һардансан, чаван?»
 Фәрһад чаваб верди: «Дост дијарындан».
 Деди: «О дијарда һансы сәнәт вар?»
 Деди: «Гәми алыб, чаны сатырлар».
 Деди: «Чан сатмагда нә фәјда вардыр?»
 Деди: «Ашигларлә бу фәјда вардыр».
 Деди: «Гәлбәндирми чәкдијин бу гәм?»
 Деди: «Гәлб нәдир ки, чандан ашигәм».
 Деди: «Әвиздирми ешиг Ширинин?»
 Деди: «Ону чандан билирәм ширин».
 Деди: «Ај тәк ону кечә көрүрсән?»
 Деди: «Јухум кәлсә; јатырамы мән?»
 Деди: «Гәлбин ону унудар һачан?»
 Деди: «Торпагларда јатдығым заман»¹.

Фәрһадла Хосров арасындакы сөнбәтнин тәсвириини верән бу парчадан ајдын олуp ки, Фәрһадын нәзәриндә севки вә мәнәббәт инсан үчүн жүксәк вә идеал бир мәнәһәви һалдыр ки, онун күчүнә инсан, ихтијарында олан һәр шејдән, о чүмләдән өз чанындан да кечә биләр. Низаминин тәблиғ етдији белә жүксәк мәнәббәт, ајдындыр ки, мәнәббәтнин һәр чүр сәтһи анлајышындан дәфәләрлә жүксәкдә дајаныр. Низаминин тәсвириндә инсан үчүн бөјүк неһәт олан мәнәббәт реал бир һиссидир, һәм дә сон дәрәчәдә романтик вә үлви бир вәзијјәтдир. «Хосров вә

Ширин» поемасы көстөрүп ки, Низами өз дөврүнүн даһи бир сәнәткәры олмағ етибары илә инсан үчүн эн нәчиб, эн кәзәл, эн малаһәтли сәјылән һиссләрин мәнбәјини о заманкы реал һәјатин өзүндә, халгда тапырды. Бөјүк шаир һәгиғи мәнәббәт һиссинин дә мәнбәјини халғ һәјатында тапмышдыр. Низами сәнәткар гәлбинин узагкәрәнлији илә дәрк едиб инанмышды ки, халғин ичәрисиндән чыхан тәмиз инсанларын, гәһрәмәнларын гәлби дә, һиссләри дә, мәнәббәти дә тәмиздир, онларын ирадәси мөнкәмдир, онларын мәнәһви күчү түкәнмәздир.

Низаминин фикринчә, мәнәббәт инсаны көзәлләндирир, мәнәббәт инсан һәјатында тәканверичи гүдрәтли бир амилдир, мәнәббәт инсанын ләјагәтини дәрк етмәк ишиндә эн етибарлы мејарлардан биридир. Мәнәббәт инсанын бүтүн варлығына тәсир едиб онун тәбиәтинин сафлашдыра биләр, инсанын ичтимап варлығына бир ајдынлығ вә көзәллик кәтирәр, инсанын һәрәкәтләринин истиғамәтини дәјишдирә биләр, инсаны јенидән тәрбијә едә биләр. Тәсадуғи дејилдир ки, «Хосров вә Ширин» поемасынын өзүндә Ширинин билаваситә тәсвири алтын-да һәтта Хосров өзү дә мүәјјән дәрәчәдә дәјишир.

Низаминин изаһында мәнәббәт инсанын дикәр еһтирасларыны да әһәтә едән бир сыра жүксәк кејфијјәтләрә маликдир. Низами белә һесап едир ки, мәнәббәт жүксәк мәнәһви һал олдуғу үчүн ону јалныз тәфәккүрүн күчү илә дәрк етмәк, ону диллә тәсвир етмәк мүмкүн дејилдир. Мәнәббәт о гәдәр көзәлдир вә үлвидир ки, онун һаггында ади сөзләрлә данышмағ да олмаз. Мәнәббәт — инсан үчүн жүксәк неһәтдир, инсанын бүтүн ичтимап һәјат вә фәалијјәтиндә она илһам верән бир гүввәдир. Мәнәббәт кими жүксәк бир неһәти дадан, бу гәдәр көзәл бир һиссин гүдрәтини дәрк едән һәр бир кәс кәрәк инсан үчүн зәрури олан дикәр жүксәк кејфијјәтләрә дә малик олсун. Гәлбиндә мәнәббәт одуну кәздирән инсан кәрәк мүдрик, сәхавәтли, ағыллы олсун, онун кәнчлији дә, көзәл иштг габилјијјәти дә бүтүн бу кејфијјәтләрә бирләшсин, јалныз белә олдугда, Низаминин фикринчә, инсан гаршысына чыхан бүтүн манеәләри өз мәнәббәтнинин күчү илә арадан галдырмаға һазыр бир вәзијјәтдә ола биләр. Низаминин мәнәббәтә даир фикирләриндән чыхан нәтичәләрдән бири дә будур ки, сөзүн кениш мәнәһасында һәгиғи вә бөјүк мәнәббәтә јалныз о адамлар ләјнгдир ки, онлар бүтүн һәјат вә фәалијјәтләрини бу бөјүк мәнәббәтә һәср

¹ «Хосров вә Ширин». Баки, 1941, сәһ. 192.

едир, онун күчү илэ иш көрүр, жарадыр, өз һајатыны бу мәнһәббәтин уғрунда фәда етмәји бачарырлар. Буна көрә дә Низами «Хосров вә Ширин» поемасында дејир ки, «мәнһәббәт инсаны жүксәлдир».

Низаминин мәнһәббәтә даир мүлаһизәләриндән белә бир нәтичә чыхармаг тамамилә жанлыш оларды ки, шаир, куја, мәнһәббәтин фөвгәл'адә күчүнү инсандақы бүтүн башга һиссләрин ролундан, инсан һајатындақы бүтүн башга амилләрдән жүксәкдә тутур. Доғрудур, Низами мәнһәббәт һиссинә жүксәк гүјмәт верир, ләкин һеч бир заман о, мүрәккәб бир варлыг олан инсанын тәбиәтин-дәки башга чәһәтләри, башга һисс вә еһтираслары, ичтиман һајатдақы дикәр һәлледичи амилләри нәзәрдән гачырмыр. Низами сәнәтинин бөјүклүјү вә күчү дә бундадыр. Низами мәнһәббәт һаггында данышаркән ону һеч бир заман доста, халга дәрин сәдагәт һиссиндән ајырмыр, халга сәдагатлә хидмәтин инсан үчүн дә шәхсн сәадәт кәтирдийин һәмшиш нәзәрә алыр.

Марағлыдыр ки, Загафгазија өлкәләриндә XII әсрдән башланан интибаһын бир сыра дикәр нүмәјәндәләриндә, о чүмләдән, күрчү шаири Шота Руставелинин јарадычылыгында да мәнһәббәтә олан бахыш халга, вәтәнә, доста дәрин сәдагәт һисси илэ әлағәдар тәсвир олунмушдур. Шота Руставели «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасынын бир јериндә гәһрәманларыннан биринин дили илэ дејир: «Дост кәрәк өз достунун јолунда бүтүн әзиј-јәтләрә дөзсүн вә өз гәлбини онун гәлби илэ бирләшдирсин, мәнһәббәт кәрәк бу ики гәлбин арасында јекәнә бирләшдирйчи јол олсун»¹.

Көрүндүјү ки, мәнһәббәтә вә достлуға олан бу бахыш Низаминин ејни мәсәләјә олан бахышларына чох јахындыр. Низами белә һесап едир ки, әсил мәнһәббәт һисси һеч бир заман инсанлар арасындақы дүшмәнчилик вә кин-күдурәтлә барыша билмәз, чүнки инсанлар арасындақы дүшмәнчилик, кин, пахыллыг вә ријакарлыг ки ми алчаг һиссләр бөјүк мәнһәббәт һиссинин гаршысында һәмшишә мәғлуб олмуш вә бундан сонра да мәғлуб олачагдыр. Низами өзүнүн бу мүлаһизәсини әсәрләриндә, хусусилә, «Лејли вә Мәчнун» поемасында бәдии чәһәт-дән әсасландырмышдыр.

Низами өз романтик поемаларында јалныз һәгиги вә бөјүк мәнһәббәтин гүдрәтини бәдии сурәтдә көстәрмәклә талмыр, о, ејни заманда, бу бөјүк мәнһәббәти жүксәк бир шаир еһтирасы илэ тәблиг едир, чүнки шаир, мәнһәббәти инсан һајатыны дәјишдирмәк вә көзәлләшдирмәк үчүн ән фәал бир амил сајырды. Онун әсәрләриндә мәнһәббәтин рәнкарәнк тәзаһур формалары, һәгиги ешгин ән инчә хусусијәтләри көстәрилмиш вә тәрәннүм олунмушдур. Низаминин поемаларыны биз мәнһәббәт һиссинин жүксәк тәрәннүмүнү верән әсәрләр ки ми охујур вә бөјүк шаирин мәнһәббәтә даир мүлаһизәларини инди дә һејрәтлә вә ифтихар һисси илэ тәдгиг едирик.

Интибаһ дөврүнүн бүтүн бөјүк сәнәткарлары ки ми, Низами дә өз әсәрләриндә инсана, инсанын жүксәк һиссләринә, һәгиги мәнһәббәтин тәрәннүмүнә бөјүк јер вермишдир. Низами бүтүн өмрү боју инсанын мә'нәви аламини өјрәнмиш вә өз јарадычылығыны бу мәсәләјә һәср етмишдир. О, өзү дә бир шаир ки ми бүтүн поемаларыны бөјүк бир мәнһәббәтин күчү илэ јазыб јаратмыш, бөјүк бир ешгин гануни тәләбини јеринә јетирмишдир. «Хосров вә Ширин» поемасынын әввәлиндә шаир буну чох көзәл ифадә етмишдир:

Ешгилә дүзәлтдим мән бу дастаны,
Долдурдум сәсијлә ешгин дуйяны¹.

Көрүндүјү ки, Низами өзү дә јарадычылыг ишиндә бөјүк бир илһамла вә мәнһәббәтлә чалышмағын мислән сиз зөвгүнү дүјүш, бүтүн өмрүнү јазыб јаратмаға сәрф етмәклә өз халгына вә бүтүн инсанлыға ән јахшы вә дәјәрли бир һәдијјә верәчәјинә үрәкдән инанмышдыр.

НИЗАМИ ЈАРАДЫЧЫЛЫГЫНЫН ҺӘРТӘРӘФЛИЛИГИ ВӘ ШАИРИН ЕЛМИ БАХЫШЛАРЫ

Низаминин јарадычылығыны интибаһ дөврүндә јетишмиш сәнәткарларын јарадычылығы илэ јахышлашдыран әсас хусусијәтләрдән бири дә бөјүк шаирин јарадычылығынын һәртәрәфлилиги, елми бахышларынын кенишлијидир. Демәк олар ки, Низаминин әсәрләрини һәтта ән ади бир тәдгигатдан кеңирдикдә шаирин јарадычылығынын һәртәрәфлилиги, елми бахышларынын ке-

¹ Шота Руставели, «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван». Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријаты, 1937, башланғыч фәсли.

¹ «Хосров вә Ширин», Баки, 1941, сәһ. 30.

мишлији бүтүн ајдынлыгы илэ мејдана чыхыр. Биз дејэ биларик ки, Низами нэнки өз дөврүнүн ән бөјүк шаирләриндән биридир, о ејни заманда өз зөманәсинин жүксәк мәдәнијјәтли вә габагчыл алимләриндәндир.

Фридрих Енкелс интибах дөврүнүн бөјүк нүмәјәндәләри һаггында данышаркән бәлә бир чәһәти хуәсусилә гејд етмишдир ки, интибах дөврүнүн көркәмли адамлары өз дөврләринин мөһдуд чөрчивәси дахилиндә галмамышлар. Онларын көрүш даирәси чох кениш олмушдур вә бу чәһәт онлары Гәрби Авропада сонралар сур'әтлә инкишаф етмиш буржуа чәмијјәтинин мөһдуд адамларындан фәргләндирмишдир. Ф. Енкелс јазыр:

«Мүәсир буржуа һөкмранлыгынын әсасыны гојан адамлар һәр нә олсалар да, буржуачасына мөһдуд адам дејилдиләр. Әксинә, онлар о заман үчүн характерик олуб мәчәра ахтаран чәсарәтли инсанларын руһундан бу вә ја башга бир дәрәчәдә илһам алырдылар. О заман, демәк олар, һеч елә бир бөјүк адам јох иди ки, узаг сәјаһәтләрә чыхмамыш олсун, дөрд вә ја беш дилдә данышмасын, бир нечә јарадычылыг сәһәсиндә парламасын!»

Бу чәһәтдән интибах дөврүнүн бә'зи бөјүк јазычылары өз елми бахышларынын һәртәрәфлији вә кенишлији илэ диггәти чәлб едилрәләр. Интибах дөврүндә јетишмиш бөјүк јазычыларын бир чохунун әсәрләриндә гојулан елми мәсәләләр, бу мәсәләләрин һәлли көстәрер ки, һәмнин јазычылар өз зөманләринин елми фикринә дәриндән бәләд олмуш, һәтта бә'зән һәмнин елми фикрин о заманки сәвијјәсиндән жүксәкдә дајанмағы да бачармышлар. Бу јазычыларын әсәрләриндә бә'зән тәбиәт вә ја ичтимаи һәјат һадисәләринин изаһында елә фикирләрә раст кәлирик ки, һәмнин һадисәләрин елми изаһы бу јазычылардан чох-чох сонралар верилмиш вә ја кәшф олунмушдур. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн ән јахшы мисал бөјүк драматург В. Шекспириң јарадычылыгыдыр.

В. Шекспириң әсәрләринин узун мүддәт тәдгиг етмиш мүтәхәссисләрин бир чоху тәсјид едир ки, дүнја әдәбијјәтинин бу нәһәнк нүмәјәндәсинин әсәрләриндә физика, кимја, зоолокија, кеолокија, психолокија, археолокија,

¹ К. Маркс вә Ф. Енкелс, Икичилдик сечилмиш әсәрләри, II чилд, Баки, 1953, сәһ. 55.

һугуг, фәлсәфә, инчәсәнәт, тарих вә санрә елм сәһәләринин мүхтәлиф вә марағлы мәсәләләри һаггында кениш данышылар. Мөһшүр тәңгидчи, Шекспириң јарадычылыгына дәриндән бәләд олан тәдгигатчылардан Кеорг Брандес (1842—1927) Шекспириң һаггында јазмыш олдуғу монографijasында бу мәсәләјә кеир бир сыра марағлы фактлары мугәјисәли шәкилдә көстәрмишдир.

Мәсәлән, мә'лумдур ки, мөһшүр алим Уилјам Гарвеј (1578—1657) инсанын организминдә ган дөврәни гануну 1619-чу илдә, јә'ни Шекспириң вәфатындан бир нечә ил сонра кәшф етмиш, онун һәмнин бу елми мәсәләјә һәср олунмуш «Һејванларда үрәјин вә ганын һәрәкәти һаггында анатомик тәдгигат» адлы мөһшүр әсәри исә илк дөфә 1628-чи илдә, јә'ни Шекспириң вәфатындан 12 ил сонра нәшр олунмушдур. Һалбуки Шекспириң бир нечә әсәриндә һәмнин мәсәлә һаггында һәлә Гарвејдән әввәл мұлаһизә јүрүдүлдүјүнә тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Шекспир тәбиәт елмләринә дәриндән бәләд олдуғу үчүн өз сәнәткар вә алим узагкөрәңлији илэ бу мәсәләни Гарвејин кәшфиндән әввәл дујуб һисс етмиш вә өз әсәрләриндә ган дөврәни һаггында данышмышдыр. Шекспириң «Јули Сезар», «Кориолон» вә башга әсәрләриндә инсан организминдәки ган дөврәни вә үрәјин фәалијјәти һаггында сөһбәт кедир.

Мөһшүр ријазиијатчы, јерин чәзибә гүввәсини кәшф етмиш Исаак Нјутон (1642—1727) Шекспириң вәфатындан 26 ил сонра анадан олмушдур, механика елминин үчүнчү әсас гануну (планетләр арасындакы чәзибә гүввәсини) кәшф етмиш алим Иоһан Кеpler (1571—1630) 1618-чи илдә, јә'ни Шекспириң өлүмүндән 2 ил сонра өз елми кәшфини изаһ етмишдир. Лакин марағлыдыр ки, Шекспириң әсәрләриндә һәм јерин, һәм дә планетләрарасы чәзибә гүввәси һаггында бир нечә јердә данышылмышдыр.

Мә'лумдур ки, кеолокијаның бир елм кими әсасландырылмасы мөһшүр алим Нилс Стенонун ады илэ бағлыдыр ки, о да 1638-чи илдә, јә'ни Шекспириң вәфатындан 22 ил сонра анадан олмушдур. Һалбуки Шекспириң «Крал IV Генрих» адлы хроникасынын икинчи һиссәсиндә (III пәрдә, I сәһнә) кеолокија һаггында бир елм кими данышылар. Шекспир һәмчинин фәлсәфәни, һугуг елмләрини дәриндән билирди. Мүтәхәссисләр гејд едилрә ки, һәлә индијә гәдәр Шекспириң әсәрләриндә һү-

гуг вә һүгүгшүнаслыга даир бир дәнә дә олсун сәһв изаһ едилән мәсәләжә тәсадуф едилмәмишдир.

Шекспириң ичтимаи мәсәләләрә нә дәрәчәдә дәриндән бәләд олдуғуна кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, онун әсәрләриндә өз зәманәсиниң ичтимаи һәјат ләвһәләри, о заманкы чәмијјәттә мүхтәлиф синифләр вә тәбәгәләр арасындакы мүнәсибәт вә фәргләр, феодализм чәмијјәтинин вә јени инкишаф етмәјә башлајан буржуа чәмијјәтинин тәбиәтиндән доған ичтимаи һагсызлыг, зүлм, бәрәбәрсизлик вә истисмарын тәсвири чох инандырычы вә тәбиәи верилмишдир. Һәтта ајры-ајры ичтимаи мәсәләләрни изаһы Шекспириң әсәрләриндә о гәдәр дәрин вә узақкөрәнликлә верилмишдир ки, Шекспир бу мәсәләләрдә өз мүәсирләриндән дәфәләрлә јүксәјә галхмышдыр. Шекспир өз әсәрләриндә бә'зән тамашачыны вә охучулары һејрәтә кәтирән фикирләр сөйләјир. «IV Генрих» хроникасында иштирак едән гәһрәманлардан бири — Гарри Хотспер вурушма мејданында өләркән дејир: «Фикир — һәјатың кәләсидир, һәјат исә — заманың тәлхәјидир»¹.

Тәсадуфи дејилдир ки, Шекспир пролетариатың бөјүк мүәллими Карл Марксын ән чох севдији јазычылардан бири олмушдур. Диггәт едилсә, бүтүн ајдынлыгы илә нәзәрә чарпыр ки, «фикир — һәјатың кәләсидир» сөзләри «варлыг шүүру тәјин едир» тезисиниң мәнәсыны, санки, образлы шәкилдә ифадә едир. К. Маркс синифләр чәмијјәттә пулуң ојнадығы мәнфи ролу бүтүн чылағлыгы илә көстәрмәк үчүн, мә'лумдур ки, өзүнүн «Капитал» әсәриндә Шекспириң гәһрәманы афиналы Тимонун пул һаггындакы мәшһур сөзләрини мисал чәкмишдир.

Бу нөгтеји-нәзәрдән Низаминиң јарадычылығы да тәдгигатчылар үчүн олдуғча зәнкин бир саһәдир. Низаминиң поемаларында орта әср Шәрг елми тәфәккүрү үчүн сәчијјәви олан бир сыра елми мәсәләләр вардыр ки, онлар бу күн дә мүәсир охучу үчүн марағлыдыр. Мә'лумдур ки, елмләрин группашдырылмасы нөгтеји-нәзәриндән Шәрг өлкәләри Гәрби Авропа өлкәләриндән фәргләнир. Орта әсрләрдә мүсәлман алимләри бүтүн елмләрә әсас етибары илә үч група ајырырдылар: биринчи група бүтүн шифаһи диллә ифадә олунан елмләр —

дил, әдәбијјат, риторика, етимолокија, ше'р, тарих һаггындакы елмләр вә саирә дахил иди. Икинчи група илаһијјәт, «гур'ан»ын тәфсири вә с., үчүнчү група исә мәнтиг, ријазиијјат, мусиги, чоғрафија, астрономија, тәбабәт, тәбиәт елмләри вә саирә дахил иди.

Беләликлә, ајдың олур ки, Шәрг өлкәләриндә о заман биринчи вә үчүнчү група дахил олан елмләр әсас етибары илә инсан ағлыһын дәрк етмәјә, сүбүт етмәјә гадир олдуғу елмләрдир. Икинчи группа дахил олан елмләр исә, әсасән, дини көрүшләрлә олағадардыр вә инсаның етигады илә бағлыдыр. Орта әсрләрдә Шәрг өлкәләриндәки мүсәлман алимләри белә һесаб едирдиләр ки, дүңјада елә бир елм саһәси јохдур ки, бу үч грундан биринә дахил олмасын. Орта әсрләрин Шәрг өлкәләриндә белә бир ән'әнә дә мөвчуд иди ки, бөјүк шаирләрин һамысы јалһыз о заман өз јарадычылығларында гүд-рәтли ола биләрләр ки, онлар елмин бүтүн саһәләри илә јахындан танышдырлар вә өз әсәрләриндә һәмни елм саһәләриниң әсас мүддәаларыны да тәтбиғ етмәји бачарырлар. Шәргин орта әсрләрдә јетишдирдији бүтүн бөјүк шаирләр кими Низами дә һәмни бу ән'әнәјә садиг галмыш вә өз өмрүнүн, демәк олар ки, һамысыны поезија вә елм мәсәләләринә һәср етмишдир. Әслиндә бу — чох нәчиб бир амалдыр. Биз тарихдән билirik ки, елм вә поезија чох заман бөјүк сәнәткарларың һәјатында вә јарадычылығында ејни дәрәчәдә рол ојнамаш, онларың ахтардығлары һәңгәт вә көзәллијини дәрк олунмасы ишиндә бу сәнәткарлара бөјүк көмәк етмишдир.

Низаминиң әсәрләри көстәрир ки, о да өз зәманәсиниң габагчыл сәнәткәры олмағ етибары илә дөврүндәки астрономија, фәләсәфә, ријазиијјат, тәбабәт вә саирә елмләри дәриндән өјрәнмиш, ајры-ајры мәсәләләрин илаһында бә'зән өз зәманәсиниң елми сәвијјәсиндән јүксәјә галхмағы бачармыш вә даһа дүзкүн, даһа мүтәрәғги елми көрүшләри мүдафиә вә тәблиғ етмишдир. Мәсәлән, биз «Искәндәрнамә» вә «Сиррләр хәзинәси» әсәрләринә дәриндән диггәт едәндә көрүрүк ки, Низами өз дөврүндәки астрономија елминин әсас мәсәләләрини өјрәнәркән Птоломей системини дәриндән билмишдир. «Једди көзәл» әсәриндә Низами кинһоз мәсәләси илә бағлы олан һадисәләрин бир «сирр» олдуғуну вә бунларың инсан тәрәфиндән дәрк едилә билмәјәчәји фикрини рәдд едир вә көстәрир ки, бүтүн бу һадисәләр тамамилә елми мәсәлә-

¹ В Шекспир, Әсәрләри күллијјаты, 1937, сәһ. 361.

ләрлә бағлыдыр, онлары инсан ағлы чох асанлыгга дәрк едә биләр (IV новелла).

«Искәндәрнамә», «Сиррләр хәзинәси» вә «Хосров вә Ширин» кими поемаларында Низами гәдим јуан тарихи вә фәлсәфәсинин, Шәрг өлкәләри тарихинин вә ислам дини гаһуңларынын билчиси кими чыхыш едир. Әкәр биз тарихи нөгтеји-нәзәрден јанашсаг көрәрик ки, сонралар Шекспирин әсәрләриндә тохунулмуш бир сыра елми мәсәләләрә Низами һәлә 400 ил әввәл өз әсәрләриндә тохунулуш вә Шекспири марағландыраг суаллара, өз дөврүнүн елми билдик сәвијјәсинә ујғун олараг, мүәјјән чаваблар вермишдир. Мәсәлән, Шекспирин әсәрләриндә тохунулуш јерин чазибә гүввәси, һабелә планетләр арасында чазибә гүввәси мәсәләсинә, магнитизм проблеминә Низами даһа бөјүк бир марағ көстәрмиш вә «Хосров вә Ширин» поемасынын әввәлиндә, һәмчинин «Искәндәрнамә» поемасында једди алимин мәшһур сөһбәтиндә бу мәсәләләр һаггында данышмышдыр.

Үмумијјәтлә «Хәмсә»ни диггәтлә охујанда Низаминин ајры-ајры поемаларда јери кәлдикчә астрономија, тәбәбәт, ријазийјат вә башга елмләр һаггында чох марағлы фикирләринә тәсадүф едирик.

Низами бир алим кими өз әсәрләриндә тарихә, тәбиәтти гаһуңларына, елми кәшфләрә сојугғанлы мүнәсибәт бәсләмәмишдир. Низами елми фактларин садәчә олараг сийаһысыны вермәклә дә кифајәтләнмир. Низами өз әсәрләриндә марағландыгы елми мәсәләләрә бир тәдгигатчы вә фәал шаир мүнәсибәти көстәрир, һәммин мәсәләләрән чыхыш едәрәк өз дөврү, ичиндә јашадыгы һәјат вә чәмијјәт һаггында мүәјјән фикирләр сөјләјир. Бу, Низаминин өз зәманәсиндәки ичтимаи һәјата фәал мүнәсибәтинин нәтичәси иди.

Низаминин бөјүклүјү ондадыр ки, елмин вә фәлсәфәнин һансы мәсәләсиндән данышыр данышсын, о һеч бир заман гуру, әсассыз, дәлилсиз нәзәријјәләрә архаланмамышдыр. О өзү јазыр ки, әсассыз көрүнән һәр бир мүләһизәдән һәмишә имтина етмишдир.

Низаминин әсәрләриндә тохунулуш бә'зи елми мәсәләләрин үзәриндә дајанаг. Мәсәлән, Низаминин әсәрләриндә метал күзкүнүн ичад олунамасы һаггында данышылдыгы һәр кәс тәрәфиндән тәсдиг олуан мәлум бир һәгигәтдир. Биз билирик ки, һәлә вахтилә мәшһур јуан алими Архимед Сиракуз шәһәринин мүнәсирәси заманы

өз доғма шәһәрини харичи ишғалчылардан мүдафиә етмәк мәғсәдилә јандырычы күзкүнү ичад етмишди вә һәммин күзкүнүн васитәсилә дүшмәнин һүчум едән кәмиләринин үзәринә јандырычы күнәш шүәсы чевирмишди. Низами «Искәндәрнамә» әсәриндә һәммин күзкүнүн нечә ичад олуңдуғуну бүтүн ичәликләринә гәдәр тәсвир етмишдир. «Искәндәрнамә»дә охујуруг:

Бәзәнмәк истәркән дүңә кәлини,
Күзкүјә узатды диләк элини,
Күзкүдән јох иди онадак әсар,
Күзкүнү јаратды бөјүк Искәндәр.
Башланьича күзкү тајырмаг иши,
Галыба төкдүләр гызыл, күмүшү.
Нә сәјғәл вердиләр вермәди сәмәр,
Онда үзәрини дүз көрмәдиләр.
Сонра әл атдылар һәр чүр көһләрә,
Һәр бири кестәрди башга мәһзорә.
Елә ки, тәчрүбә дәмира чатды,
Көһләр үзәриндә нахыш јаратды.
Дәмирчи сәнәткар рәссам олараг,
Сәјғәлә дәмири еләди парлағ.
Дүздүјү көһләрә о рәссам артыг,
Көрдү һәр сурәти тәби, ачыг,
Өнчә һәр шәкилдә ону гурдулар,
Олмады дүзкүн бир сурәт ашкар.
Күзкү енди олса еңдир сурәт,
Узун олса, сурәт узаныр албат.
Дәрбучаг көстәрир гарышыр хәјал,
Мүсәлдәс көстәрир бам-башга бир һал.
Дәјирми гајрыллы олмады фәјдал,
Јенә давам етди әввәлки гајдал.
Көтүр-гој етдиләр ону нә гәдәр,
Ахыр әл чәкдиләр, вермәди сәмәр.
Һәндәси јол илә гара дәмирдән,
Күзкүнү Искәндәр парлатды бирдән!

Көрүндүјү кими, Низаминин бу тәсвири башдан-баша елми характер дашыјыр, һәм дә мисал кәтирдийимиз бу парчадан ајдын олур ки, Низами һәндәсәдә чох кеңиш миғјасда тәтбиг олуан бир мәсәләни — чохбучағлыдан чеврәјә кечмәк проблемини билирмиш. Бу парча ејни заманда сүбүт едир ки, Низами чеврәнин мүкәммәллији идејасыны ирәли сүрүр вә онун һәндәси нөгтеји-нәзәрдән ән јахыш нәтичәләр вердијини мүдафиә едир. Бүтүн бунлар, әлбәттә, Низаминин өз дөврүндәки, һабелә зәманәсиндән хејли әввәл јаранмыш һәндәси нәзәријјәләрә бәләд олдуғуну сүбүт едир.

1 «Шәрафнамә», Баки, 1941, сәһ. 97—98.

Астрономија мәсәләләринә кәлдикдә, гејд етмәк лавымдыр ки, Низами өз әсәрләриндә бир сыра астрономија проблемләринә тохунмушдур. Белә марағлы мәсәләләрдән бири јерин формасы мәсәләсинә Низаминин бәсләдийи мүнәсибәтдир.

Мә'лумдур ки, һәлә бизим ерадан хејли әввәл мәшһур јунан философу Аристотел өз әсәрләриндә гејд едирди ки, Јер күрә шәклиндәдир. Аристотелин бу фикри сонралар унутулмушду, орта әсрләрдә исә тамамилә рәдд едилмишиди. Истәр Гәрби Европа өлкәләриндә һөкмранлығ едән христиан дини, истәрсә дә Шәрг өлкәләриндәки ислам дини белә бир фикри мүдафиә едирди ки, Јер һеч бир заман күрә шәклиндә ола билмәз. Дини мүлаһизәләри әсас көтүрән орта әср алимләри јерин сәтһини јалһыз мүстәви шәкилдә ола билчәһәһини тәсдиғ едирдиләр. Орта әсрләрдә јалһыз тәк-тәк габағчыл көрүшлү зијалылар вә алимләр Јерин күрә шәклиндә олдуғу идејасыны мүдафиә едирдиләр. Лакин бу адамларын сајы чоғ аз иди вә онларын гаршысында дајанан фанатик гүввәләр о гәдәр күчлү иди ки, бу гүввәләрә гаршы мүбаризәдә һәмнин габағчыл адамлар һеч бир рол ојнаја билмәзди. Мәшһур совет алими профессор С. Кунитски «Орта әсрләрдә күнәш системинә даир бахышларын инкишафы тарихи» адлы әсәриндә гејд едир ки, үмумийәтлә гәдим јунанларын Јерин күрә шәклиндә олмасы һагғындақы тә'лиминә орта әсрләрдә күлүрдүләр вә бу тә'лими «Мүгәддәс китаб»дан кәтирдикләри «дәлилләрлә» рәдд едирдиләр. Орта әсрин дини көрүшләринә әсасланан алимләр хүсусилә белә бир «дәлиллә» әсасланырдылар ки, јер үзәриндә һеч бир заман инсанларын башға бир тәрәфдә, јә'ни јерин о бири сәтһиндә јашадығларына инанмағ олмаз. Һәтта христиан дининин мәшһур мүдафиәчиләриндән олан руһани Лактинси (330-чу илә вәфат етмишдир) дејирди: «Доғрудандамы дүнјада елә бир дәли тапылар ки, ајағлары јухары, башы ашағы кәзән инсанларын мөвчуд олдуғуна инансын, отун вә ағачларын тәпәси үстә битдијинә, јағышын вә долунун јердән көјә тәрәф јағдығына е'тигад етсин?»

Јерин күрә шәклиндә олмасына инанмағ истәмәјән вә бу фикрә гаршы чыхан адамларын буна бәнзәр е'тиразлары, демәк олар ки, мин илә гәдәр һөкм сүрмүш вә Христофор Колумб Атлантик океаны кечиб Американы кәшф едәнә гәдәр бу мүбаһисәләр давам етмишдир.

Орта әсрләрдә Јер сәтһинин күрә шәклиндә дејил, мүстәви шәкилдә олдуғуну иддиә едән фанатикләр Шәрг өлкәләриндә дә олмушдур. Ислам дининин хадимләри ејни идејаны мүдафиә едирдиләр. Лакин Низами өз заманәсиндәки белә бир шәрәнтә бахмајарағ әсәрләриндә Јерин күрә шәклиндә олмасы идејасыны чәсарәтлә мүдафиә етмишдир. «Искәндәрнамә» әсәриндә Низами јазыр:

Һоғгабаз торпағда сәһрбазлығ вар,
Һәм мәһрә оғурлар, һәм дә ойнадар.
Овчунда кизләләр мәһрәни бирдән,
Сонра да ағзындан чыхар, кәрәрсән!

Бурада Јер күрәси әлиндә күрә (мәһрә) ојнадан сәһрбазла мүгајисә олунур вә бу мүгајисәдә Јерин күрә (шар) шәклиндә олмасына ишарә едилер. Низами «Искәндәрнамә» вә «Лејли вә Мәчнун» поемаларында бу мәсәләјә бир нечә дәфә гајыдыр вә белә бир фикир ирәли сүрүр ки, Јерин бир тәрәфи Шимал гүтбүндә бәнд алыр, диғәр тәрәфи чәнуб емилијиндәдир. «Лејли вә Мәчнун» поемасында Низами гејд едир ки, нәнки Јер күрә шәклиндәдир, һәтта бу күрәнин әтрафында олан бүтүн хәтләр дә кәрәк даирәви (чөврә) шәклиндә олсун. «Лејли вә Мәчнун» поемасында Низами дејир:

Бу күрә шәклиндә тәкчә Јер дејил,
Һәр хәтт ки, һәрләнир јуварлағдыр, бил?

Низаминин әсәрләриндә тәсадүф едилән мүһүм елми мәсәләләрдән бири дә Сатурн планетинин әтрафындақы һәлгә һагғында фикирдир. Тарихдән мә'лумдур ки, Сатурн планетинин әтрафындақы һәлгәни илк дәфә мәшһур алим-астроном Галилео Галилеј (1564—1642) мүшаһидә етмишдир. Низаминин әсәрләриндә исә, јә'ни Галилејин заманындан тәхминән 400 ил әввәл һәмнин мәсәлә һагғында данышылмышдыр: «Лејли вә Мәчнун» поемасында дејилер:

Күнәш дә инчәлиб олмушдур һилал,
Јолундан чәкилмиш санки бир хижал.
Мәррих гуллуғчудур јатағ евино,
Үзәнкидән тутан ушағдыр сәнә,
Мүштәри јолуна доғандан бәри
Јаныб гамашдырыр јаман көзләри.

1 «Иғбалнамә», Бақы, 1941, сәһ. 95.

2 «Лејли вә Мәчнун», Бақы, 1947, сәһ. 41.

Кејван гулағына һәлгә таһараг,
Гул кими галдырмыш бир гара байраг¹.

Әлбәттә, бурада Сатурнун этрафындакы һәлгә һаггында дежилән сөзләр вә ја она едилән бәһзәтмәләр («Кејван гулағына һәлгә таһараг, гул кими галдырмыш бир гара байраг») бир тәсадүф сајыла биләр, бир сыра әдәбијатчылар буну һәтта садәчә сөз ојнатмасы да һесап етмишләр. Лакин ејни мәсәләнин Низами әсәрләриндә ики дәфә тәкрат олунмасы вә һәмнин мүгајисәләрин мәһз Сатурн планети һаггында ишләдилмәси көстәрир ки, буһлар садәчә бир тәсадүф вә ја сөз ојнатмаг дежилдир. Низаминин әсәрләриндә һәмнин мәсәлә илә гаршылашанда истәр-истәмәз бир чох мараглы суаллар ортаја чыхыр. Мәсәлән, Низаминин Сатурн планетинин һәлгәси һаггындакы мүлаһизәләри охундан сонра истәр-истәмәз дүшүнүрсән: әкәр Низаминин һәмнин мүгајисәләри доғрудан да Сатурн планетинә анддирсә, бәс орта әсрин астрономлары о заман һәмнин планетин этрафындакы һәлгә һаггында мә'луматы һарадан алмышдылар? Бизә мә'лумдур ки, Сатурн планетинин этрафындакы һәлгәни јалныз хусуси мүшаһидә борулары илә көрмәк мүмкүндүр. Белә мүшаһидә борусу илк дәфә 1609-чу илдә һолландијада ичад едилмиш вә Галилеј дә сонралар (өзү мүстәгил олараг) Ајын мүшаһидә борусуну ичад едәрәк Сатурн планетини вә үмумијәтлә көј чисимләрини мүшаһидә етмишдир. Орта әсрләрдә исә белә бир мүшаһидә борусунун олуб-олмамасы мә'лум дежилдир. Һәләлик орта әсрләрин елми фикри вә о заманын астрономија елминдә тәтбиг олунан техники васитәләр дәриндән тәдгиг олунмадыгы үчүн бу суаллара дәгиг чаваб вермәк дә мүмкүн дежилдир. Буна бахмајараг һәгигәт өз гүввәсиндә галыр: Низаминин әсәрләриндә астрономијанын бир сыра мараглы проблемләриндән данышылдыгы кими, Сатурн планетинин этрафындакы һәлгә һаггында да мүасир елмин тәсдиг етдији һәгигәтә ујғун шәкилдә мүлаһизәләр вардыр.

Бу фикри давам етдирәрәк демәк олар ки, Низаминин «Једди көзәл» поемасында көзәлләр үчүн тикилан сарајларын гурулушу вә рәнки дә астрономија елмилә әлағдардыр. Һәмнин сарајлар елә тикилмишдир ки, онларын рәнкләри башга-башгадыр вә һәр бир сарај астрономи-

¹ «Једди вә Мәчун», Бақы, 1947, сәһ. 31.

ја елми тәрәфиндән күнләрин мүјәјән едилмиш адларына ујғун рәнкләдир.

Профессор Ј. Е. Бертелс һәмнин поемада сарајларын једди рәнклә, һәфтәнин једди күнүнүн адына мүвафиг шәкилдә тикилмәсини нәзәрдә тутараг гејд едир ки, бу бөлкү бүтүнлүклә гәдим бабилләрин астрономија тәсәвүрләринә бағланыр вә мә'лумдур ки, Авропа халқларынын тәгвимләри дә һәмнин тәсәвүрләрлә әлағдардыр...»¹

Низами өз әсәрләриндә чох заман гәһрәманларынын анадан олмасыны тәсвир едәркән планетләрин улдузлу сәмадакы мөвгеји һаггында данышыр вә ајры-ајры планетләрин сәмада һансы улдуз бүрчүнә мејл етдијини көстәрир. Мәсәлән, «Искәндәрнамә» әсәриндә дастанын башлангычы вә Искәндәрин анадан олмасы тәсвир едәркән мүнәччим хәбәр верир:

Биликли мүнәччим башлады ишә,
Бахдылар фәләкдә олан көрдишә.
Көјләри сәјр үчүн мәчлис дүзәлдә,
Үстүрләб бусаты ортаја колдә,
Тәлеји көрүндү Әсәд бүрчүндән,
Дүшмәнләр кор олду онун күчүндән.
Күнәш дә Нәмәлдән алараг шәрәф,
Мејл едәр биликдән әмәлә тәрәф,
Үтарид вә Човза гонмуш бир јерә,
Сурда маскан етмиш Ај илә Зәһра,
Гәвси дә Мүштәри бәзәмиш көзәл,
Тәразу бүрчүндә ојнарды Зүһәл.
Алтынчы ханәни тутмушду Бәһрам,
Хидмәт көстәрмәјә олмушду гулам².

«Искәндәрнамә» әсәриндә Низами једди алимин сәһбәтини тәсвир едәркән орада кайнатын јаранмасы һаггында мүлаһизәләр үзәриндә дә дајаныр. Мараглыдыр ки, Низами кайнатын јаранмасы вә ја астрономијанын бу вә ја дикәр бир мәсәләси һаггында данышаркән гәдим јунан алимләринин фикирләрини исәһ етмәклә бәрәбәр, өз хусуси мүлаһизәләрини сөјләмәкдән дә чәкинмәмишдир. Мәсәлән, кайнатын јаранмасы һаггында једди алимин сәһбәтиндән сонра мә'лум олур ки, Низами бу мәсәләдә маддәнин итмәәзлији ганунуну истәр-истәмәз мүдафиә етмишдир.

¹ Ј. Е. Бертелс, «Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низами», Бақы, 1940, сәһ. 90—91.

² «Шәрәфнамә», Бақы, 1941, сәһ. 49—50.

Лакин Низаминин елми билеклеринин даирәси жалыз астрономија сәһәси илә мөһдудлашмыр. Низаминин әсәрләриндә һәмчинин һәрби елм мәсәләләри дә бөјүк јер тутур ки, буун да шаирин елми бәхышларынын изаһы үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Низами өз әсәрләриндә мұһарибә һаггында данышаркән ајры-ајры вурушма сәһнәләрини чох бөјүк бир мөһарәтлә тәсвир едир, дөјүшчүләрин психолокијасыны ачыб көстәрир вә өз дөврүндәки һәрби елмин бу вә ја дикәр чәһәти һаггында фикир сөјләјир.

Әкәр биз Низаминин јашадығы дөврдә вә ја ондан әввәлки әсрләрдә һәрби елмин бу вә ја дикәр мәсәләсини, үмумијјәтлә һәмнин дөврдә мөвчуд олан мұһарибә аңлајышынын инчәликләрини өјрәнмәк истәсәк, бу барәдә Низаминин поемаларындан, хусусилә «Искәндәрнамә» әсәриндән хејли материал тапа биләрик. Чүнки Низами бүтүн бу мәсәләләрин һәм тарихини тәдгиг етмиш, һәм дә һәрби елмин өз дөврүндәки вәзијјәтини дәриндән өјрәнмишиди. Бу чәһәтдән Низамини дүңја әдәбијјатында гәдим јунан шаирин һомерлә мұгајисә етмәк олар. Мо'лумдур ки, Гомерин «Илиада» вә «Одиссеја» поемаларында да дөјүш сәһнәләри чох јүксәк бир сәнәткарлығла тәсвир олунмушдур.

Гомерин поемаларында дөјүш сәһнәләринин тәсвири кениш бәдиин лөвһәләрдә верилмишидр. Низамидә дә вәзијјәт беләдир. Үмумијјәтлә Низаминин тәсвир етдији дөјүшчүләр вә ја сәркәрдәләр Гомерин тәсвир етдији дөјүшчү вә сәркәрдә образларындан кери галмыр. Лакин һәрби вурушмалары тәсвир едәркән Низаминин јарадычылығ фантазијасы даһа дәбдәбәли вә әзәмәтли көрүнүр. Бурада һәмнин ики шаирин арасындакы бир фәрги дә гејд етмәк лазымдыр: Низаминин тәсвир етдији дөјүш сәһнәләри даһа чох инандырычы вә тәбиндир.

Низаминин тәсвириндә дөјүш сәһнәләри һәр чүрә фөвгәл'адә вә гејри-тәбини чизкиләрдән узагдыр. Гомерин поемаларында дөјүшчүләр, адәтән, өз әтрафларында һәмнишә јунан әсатириндәки аллаһларын варлығыны һисс едир, бә'зән бу аллаһлар өзләри дә вурушмада иштирак едир, вурушан тәрәфләрдән һәр һансы биринә көмәк көстәрир, һәтта бә'зән Гомерин јарадычылығ фантазијасы о гәдәр фөвгәл'адә бир сәвијјәгә галчыр ки, бүтүн тәбиәт гәләмә алынан һәмнин вурушма сәһнәләриндә бу вә ди-кәр дәрәчәдә иштирак едир. Низаминин әсәрләриндә исе

вәзијјәт белә дејилдир. Низаминин гәләмә алдығы мұһарибә мејданларынын бәдиин лөвһәләри фөвгәл'адә гүввәләрин иштиракындан азаддыр. Низами охучу үчүн гејри-тәбили көрүнә биләчәк гүввәләри вә ја һадисәләри һәмнин лөвһәләрин тәсвириндә дахил етмәмишидр. Әксинә, Низами дөјүш сәһнәләрини тәсвир едәркән мұһарибә мејданларында вурушан адамларын конкрет инсани һисс вә психолокијасынын тәсвириндә даһа бөјүк диггәт јетирир. Буну биз Низаминин «Искәндәрнамә» әсәринин бир сыра јерләриндә ачығ көрә биләрик.

Низами һәрби мәсәләләрдән данышаркән белә бир чәһәтә хусусилә диггәт едир ки, һәр бир дөјүшчүдә кәрәк һәмус һисси, өлүмә нифрәт һисси инкишаф етсин. Дөјүшчү өлүмдән јох, биабырчылығдан горхмалыдр. «Лејли вә Мөчнун» поемасынын бир јериндә Низами дејир ки, инсан сағ галыб биабыр олунча, әждаһанын чәһәкиндә галса даһа јакшыдыр.

Низаминин әсәрләриндә һәрби мәсәләләрдән сәһбәт кедәркән шаир, јери кәлдикчә, гәдим славјан халғларынын һәрби әһәңләриндән данышыр вә русларын гочағлығыны хусусилә гејд едир. Низами көстәрир ки, «руслар чәтинлијә дөзүмлүдүр, һәм дә ағыллыдырлар». Рус дөјүшчүләринин чәсурлуғуну Низами «Искәндәрнамә»-нин бир нечә епизодунда ајрыча гејд етмишидр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Низами өз змәнәсиниң һәрби елмини, бүтүнлүклә олмаса да, һәр һалда бу елмин ајры-ајры мәсәләләрини дәриндән өјрәнмишиди. Бөјүк шаир, дөврүнүн әсас елм сәһнәләрини тәдгиг едиб өјрәнәрәк чох бөјүк фикри сәвијјәгә јүксәлмишидр. Низаминин јарадычылығындакы бу кенишлик, өз дөврүнүн фикри инкишафына вә елмләринә кәстәрдији бу һәдсиз марағ ону интибаһ дөврүнүн бөјүк сәнәткарларына јакынлашдырыр вә белә бир фикри сөјләмәгә имкан верир ки, Шота Руставели, Данте, Петрарка кими мөшһур јазычыларла бирликдә Низами дә дүңја әдәбијјатында һәртәрәфли елми билијә малик олан бир сәнәткар кими јетишиши вә јазыб јаратмышдыр.

НИЗАМИ ҺУМАНИСТ ВӘ МҮТӘФӘККИР ШАИРДИР

Низами, јарадычылығынын лап әввәлләриндән башлајарағ, бөјүк бир арзу илә јашамышыдр. Бу арзу — шаирин өз халғыны азад, өз вәтәнини абәд көрмәк арзу-су иди.

Әлбәттә, Низаминин бу арзусу јериндә иди, чүнки о, бөјүк гуманист гәлбә малик олан бир шаир иди. Инсана, халга мөһәббәт һисси, әдаләтсизлијә вә рәһмсизлијә нифрәт, инсанын дахили аләмине дәриндән нүфуз едә билмәк, шөхсизјәтнин арзу вә истәкләрини дәрк етмәк Низаминин даһијанә әсәрләрини даһа да көзәлләшдирмиш, онун јарадычылығына инсанләрвәрлијин ән көзәл кејфијјәтләрини кәтирмишдир. Низаминин гуманист арзуларла јашајыб јаратмасы онун зәманәсинин вә мүнһитинин гаңуни бир нәтичәси иди. Низами јашадығы дөврдәки ичтимаи вәзијјәти, өлкәдә ајры-ајры тәбәгәләр арасындакы бәрәбәрсизлији көрүр вә мүшәһидә едирди. О, һисс едирди ки, о заманкы ичтимаи гурулушда инсанлары бир-бириндән ајыран фәргләр чождур. «Сиррләр хәзинәсиндә шаир гејд едирди ки, бу зәманәдә бәзиләринин гарны бадамла вә ширин шејләрлә долуб шишмишдир, лакин бәзиләрини ачылығ әридяб шама дөндәрмишдир, бәзиләринин башынын алтындакы јастығ әтир гохусу верир, башгаларынын исә баш алтына гојмағ үчүн бир кәрпичи дә жождур.

Шаир, ејни заманда, чох көзәл дәрк едирди ки, гарынлары тох олан түфејли инсанлар минләр вә милјонларла мәзлум вә зәһмәткеш адамы сојур, онларын ганыны ичир, онлары ачылыға вә сәфәләтә мөһкум едир. Низами «Сиррләр хәзинәси»ндә дејирди ки, бу дүнјадә елә бир фил жождур ки, онун ајағлары алтында минләрлә бөчәк әзилиб мәһв олмасын, овчуларын вурдуғу ширләрин арасында елә бирисинә тәсадүф етмәк олмаз ки, о өз пәнчәси илә јүзләрлә башга һејванларын баласыны јыртыб дағытмасын.

Низами өз зәманәсиндәки бүтүн бу һағсызлығлары вә әдаләтсизлији көрүб дујур, лакин онларын арадан галдырылмасы јоллары үзәриндә дүшүнәркән, чох заман, һәгигәтә апарыб чыхаран дүзкүн гуртулуш јолуну тапа билмирди. Әдәби фәалијјәтини башларкән Низами үчүн чәмијјәтнин гурулушу бәлкә дә һәлә тамамилә ајдын дејилди. Низами ичтимаи һәјјәтдә баш верән фәлакәтләрин әсил сәбәбләрини, јәгин ки, бир о гәдәр дә дәриндән көрә билмирди. Лакин шаир һағсызлығын, ичтимаи бәрәбәрсизлијин вә зүлмүн төрәтдији ачыначағлы һалы, зәһмәткешләрин ағыр вәзијјәтини шүбһәсиз ки, көрүрдү. Низами бәзән белә зәнн едирди ки, бу вәзијјәтә сон гојмағ үчүн чәмијјәтдә мүәјјән тәбәгәләри, һаким мөвгедә

дајанан зүмрәләри нәсиһәт јолу илә, әхлаг вә тәрбијә јолу илә дәјишмәк, онларын гәлбиндә мәрһәмәт һисси ојатмағ мүмкүндүр. Буна көрә дә Низами әлиндә олан јекәнә васитә илә — поетик сөзлә зәманәсинин зүлмкарларына тәсир көстәрмәјә чалышыр, онлары инсанлыға, мәрһәмәтә дәвәт едир, зүлм вә таланчылығдан әл көтүрмәјә чағырырды. «Сиррләр хәзинәси»ндә шаир өз зәманәсинин зүлмкарларына мурачнәт дәрәк дејирди:

Халга зүлм едир, һәр ким дағытса мәмләкәти,
Әдаләт үзәриндә дууар шаһлар дөвләти...
Зүлм илә бу дүнјаны алмағ дејилдир мүмкүн,
Анчағ әдаләт илә аларсан һәр бир мүлкү.
Сөјлә, әдаләтсиз иш сәнә нә фәјда верәр?
Инсафсыз көрүлән иш өмрүңү бада верәр.
Әдл әғли шад едән муштулуғчудур, инан,
Әдлин күчү өлкәни абад едәр һәр заман.
Мәмләкәт раһат јашар, нә гәдәр ки, әдлин вар,
Ишин әдаләтинлә тутар даһма гәрәр!¹

Низаминин поезијасында нәзәрә чарпан бу нәсиһәтчилик, һәр шејдән әввәл, онун өз дүнјакөрүшү илә әләгәдар иди. Лакин Низаминин ичтимаи һәјјәтә бахышларынын XII әср Азәрбајҗан мүнһитиндә мөвчуд олан ичтимаи-сијаси вәзијјәтлә әләгәдар олдуғу да шүбһәсиздир.

Низаминин һәмин дөврдәки һаким тәбәгәләрә мүнәсибәтинә диггәт етсәк көрәрик ки, о, һәмин тәбәгәләрин ичәрисиндә ики чүр инсан көрүрдү: онларын бәзиләри ачығ зүлмкарлардыр, бунлар сарајдакы задәкан тәбәгәсинин гүввәсинә архаһанарағ халғы әзир вә сојурлар. Низами беләләрини әли ганлы зүлмкарлар һесаб едир вә онлары нифрәтлә тәсвир едәрәк көстәрирди ки, беләлери һәр чүр инсанлығ сифәтнин итирмиш чәлладлардыр. Низаминин әсәрләриндә адлары көһилән Султан Сәнчәр, Јездәкүрд, Дара вә онун вәзири белә зүлмкар һакимләрин прототипләридир.

Низаминин тәсвир етдији икинчи груп һакимләр исә биринчиләрдән тамамилә фәрглидир. Икинчи груп һакимләр ән јахшы инсани сифәтләрә малик олан гәһрәманлардыр. Низами бунларын образларыны јарадаркән өз сәнәткар фантазијасынын бүтүн күчүндән истифадә етмиш вә бу образлары ағыллы, әдаләтли, һәјјәти дә-

¹ «Сиррләр хәзинәси», Бақы, 1947. сәһ. 54—55.

риндөн билэн өз халгыны севэн инсанлар кими гөлөмө алмышдыр. Низаминин тэсвириндөн белә чыхыр ки, бу чүрә хакимләр өз габилијјэтлэринә, ағылларына, зәкаларына, ғырылмаз ирадәлэринә өз пәчиб һисслэринә көрә һәмишә шәһрәт газанмышлар. Низаминин әсәрлэриндә тэсвир олунан Мейнбану, Ширин, Хосров, Бәһрам өз Искәндәр кими гәһрәманларда белә сифәтләр вардыр.

Низаминин јарадычылыг дүһасы һәмишә һәгигәти сөјлэјрди. Ајдындыр ки, XII әсрин Азәрбајҗан мүнһиндә мөвчуд олан феодализм шәраитиндә хаким тәбәгәләр бу һәгигәти ешитмир вә ја ешитмәк истәмәрдиләр. Һәгигәти сөјләјән габагчыл адамлар о заман феодализм ағыр мәнкәнәсиндә сыхылып, мөһв олурдулар. О заман ән истәдадлы шаирлэрин вә алимлэрин тәҗиб олундуғу мәлумдур. Халгын һәгиги оғуллары олан мәшһур шаир Хагани, Фәләки вә башгалары һәмин шәраитдә гаранлыг зинданларда чүрүјүб мөһв олмушдулар. Мәһәммәд Јәһја вә Мүчирәддин Бейләгани кими үсјанкар шаирләрә бөјүк зүлм едилмишдир. Лакин XII әсрин феодализм мүнһитинин гаранлыг зинданлары вә мүртәцә гүвәлэри бөјүк Низамини горхуда билмәмәшиди. Низаминин үсјанкар гәлби, онун мәрд вә азадлыг севән јарадычылыг дүһасы феодализм дөврүнүн зүлмү илә барыша билмирди. Ичтимаи мүнһитдә көрдүјү әдаләтсизлик Низаминин гәлбиндә хаким тәбәгәләрә гаршы нифрәт вә барышмазлыг һиссини даһа чоһ аловландырырды. Шаирин сјаисә көрүшлэри вә тәләблэри кетдикчә даһа ајдын вә мүјјәән шәклә душүрдү. Низами һисс едирди ки, Әһи тәшкилатына мәнсуб оланларын дүнјакөрүшүндә нагис вә ғусурлу чәһәтләр вардыр. Низами һисс едирди ки, халгын азадлыгы онун өз әлиндәдир, үсјанкар фикирләр кетдикчә шаирин јарадычылыгында даһа бөјүк бир гүвәтлә сәсләнмәјә башлајырды. «Сиррләр хәзинәси» поемасынын һәлә «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәсиндә халгын гәзәбини билдирән үсјанкар фикирләр өз ифадәсини тапмышдыр.

Низамини өз дөврүнүн диқәр сәнәткарларындан фәргләндирән ән мүнһү чәһәтләрән бири дә одур ки, шаир зүлмкар хакимләрлә мүбаризәдә нәсиһәтин сәмәрәсиз олдуғуна тәдричлә инанды. Низами кетдикчә белә бир фикрә кәлиб чыхды ки, хакимлэрин зүлмүнә гаршы башга васитәләрлә мүбаризә апармаг бәлкә даһа әл-вәришлидир. «Сиррләр хәзинәси»ндә дејилди ки, «нәси-

пәтлә илан һеч бир заман дөнүб көјөрчин ола билмәз». Бу идеја Низаминин һәмин поемасында мүхтәлиф шәкилләрдә өз бәди ифадәсини тапмышдыр.

Феодализм чәмийјәтинин гаранлыг мүнһитиндә зүлмкар хакимләрә гаршы үсјанкар сәсини учалдан Низами, ән һәһәјәт, белә бир идејаја кәлиб чыхыр ки, дөвләт гурулушуну тамамилә јени әсаслар үзәриндә јаратмаг лазымдыр. Низами өз зәмәнәси үчүн чоһ мүтәрәгги олан белә бир идејаны ирәли сүрүр ки, мәмләкәтин идарәсини ишиндә халгын өзү иштирак етмәлидир. Буна көрә да шаир өз поемаларында халг күтлэлэрини дәфәләрлә сарај әһлинә гаршы гојур. Низами гејд едир ки, халгын хакимијјәти вә күчү шаһлары өз тәхтиндән мәнһрум едә биләр, онлары сәлтәнәтдән әл чәкмәјә вадар едәр. (Мәсәлән, «Искәндәрнамә»дәки падшаһ Дара кими).

Низаминин тэсвириндә зүлмкар адамла хаин адам бирдир. Бу идејаны Низами «Једди көзәл» әсәриндә Бәһрам тәрәфиндән елдүрүлән рәһмсиз вә хәјәнәткар вәзирин образында ифадә етмишдир. Низами кәстәрир ки, зүлмкар вә хаин инсанлары таныб чәзаландырмаг үчүн халгын сәсинә гулаг асмаг лазымдыр. Марағлыдыр ки, «Једди көзәл» әсәриндә Бәһрам өзү дә бир чобанла сөһбәт едиб ондан ибрәт дәрси аландан сонра өз вәзирини имтаһандан кечирдир. Вәзир асылдыгдан сонра Бәһрама ибрәт дәрси вермиш ағыллы чобан вәзирин јерини тутур, өлкән ағылла идарә едир.

Низами әсәрлэриндәки һуманизмин үфүглэри кенишидир. Бөјүк шаир үчүн инсан бүтүн кайнатын мәркәзиндә дуран ән гиймәтли варлыгдыр, һәјәтин әсәс мәнәсәсини вә гиймәтини Низами инсанда, онун фәалијјәтиндә вә јарадычы зәһмәтиндә көрүр. Низаминдә бүтүн мәзлумлар вә зәһмәткешләрә бөјүк бир ачымаг һисси вардыр. Бу хусусијјәт Низамини орта әсрлэрин бир чоһ бөјүк Шәрг шаирлэриндән фәргләндирди. Лакин Низами зүлмкарлар, хаинләрә, әдаләтсизләрә гаршы амансыздыр. Низаминин фикринчә, зүлмкарла ачымаг олмаз, она бәрәст газандырмаг — әзилән халга хәјәнәт етмәк демәкдир.

Низами үчүн инсан — һәјәтин мәнәсәи демәкдир. Инсан — тәбиәтин ән гүдрәтли вә камил, ән фәхри вә ән көзәл варлыгыдыр. Инсанын һәһәти өз тәлеји, һәбелә өзүнүн дунјанын тәлеји инсанын әлиндәдир. Инсан — дүнјанын фәхри, һәјәтин бәзәјидир. Инсан һәјәтинин мәгсәди исә — јарадычылыг вә фәалијјәтдир. Зәһмәт — һәр

бир инсанын фәхридир. Һәјаты инсанын җарадычы фә-
лијјәтиндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Бәшәр сөзү
Низами үчүн дәрин мә'наја маликдир. Бәшәријјәт, Ни-
заминин анлајышында, һәјатын ән јүксәк вә али мә'на-
сыдыр; инсан — һәјатын мә'насы, маһијјәти вә һәгигә-
тидир.

Низаминин фикринчә, инсанын бүтүн әсас кејфијјәт-
ләри ичтимаи һәјатын өзүндә җараныб инкишаф едир.
Инсан бу кејфијјәтләри өз һәјат тәчрүбәсинин вә алды-
ғы ичтимаи тәрбијәнин нәтичәсиндә газаныр. Әкәр һәр
һансы бир адамда инсани кејфијјәтләр јохдурса, демәли,
һәмин адам өз һәјати тәчрүбәсиндән вә тәрбијәсиндән
һеч бир фәјдалы нәтичә чыхармамышдыр. Беләләри
јалһыз өз тәби кејфијјәтләри, јәни һејвани һиссләрилә
јашајырлар. Низами хүсусилә гејд едир ки, инсан зәкасы
һәјат тәчрүбәсинин вә тәрбијәнин нәтичәсидир, зәканын
өзү исә ән диггәтәләјиг инсани кејфијјәтләрдән биридир.

Бу идеја, мә'лумдур ки, мәшһур јунан философа Де-
мокритин фәлсәфи бахышларында бөјүк јер тутмушдур.
Низаминин гәдим јунан фәлсәфәси илә јахындан таныш
олдуғуну нәзәрә алсаг, шаирин һәмин идејасынын Демок-
ритин бу фикирләри илә сәсләшдјјини сөјләјә биләрик:
«Јахшы инсанлар тәбиәтдән чоһ, тә'лимин вә тәрбијә-
нин мәһсулулудур»¹.

Низами, јунан фәлсәфәсинин бу идејасына, демәк
олар ки, тамамилә шәриkdir. О кәстәрир ки, инсан
кәрәк һәјатда өз инсанлыг вәзифәләрини јеринә јетир-
син. Бу мәсәләдә Низами Демокритин ашағыдакы мәш-
һур фикрини мүүјјән дәрәчәдә инкишаф етдирмишдир:
«Аличәнәблыг — вәзифәнин јеринә јетирилмәсидир. Вә-
зифәни јеринә јетирмәкдән имтина етмәк — зәрәр кәти-
рәр»².

Низами, һәмин бу принсили әлдә әсас тутараг, белә
бир нәтичәјә кәлир ки, аличәнәб адам өз ичтимаи фә-
лијјәтиндә үмүмбәшәри вәзифәләри һәјата кечирмәји
бачаран инсандыр. Низами өзүндән әввәлки сәләфләрин-
дән вә сонракы һуманист јазычылардан фәргли олараг
бу идејаны инкишаф етдирәрәк чоһ мараглы вә өз
дөврү үчүн мүтәрәгги фикирләрә кәлиб чыхмышдыр. Ни-

заминин фикринчә, инсан шәхсијјәтинин һаггында сөһ-
бәт кәдәркән һеч бир заман ајры-ајры нүфузлары, мо-
нархияны вә силки үстүлүкләри нәзәрә алмаг олмаз.
Низами «Искәндәрнамә»дә белә бир идејаны прәли сүрүр
ки, шәхсијјәтин чәмијјәтдәки јери — онун билик вә га-
бдијјәтинә ујғун олмалыдыр.

Низаминин әсәрләриндә «һәјат ешги» вә «һәјат уғ-
рунда мүбаризә» анлајышлары өлүм анлајышына гаршы
гојулур. Хүсусилә «Искәндәрнамә» әсәриндә биз буна
тез-тез тәсадүф едирик. Низами «Искәндәрнамә»дә де-
јир: «Бу дүнјада гәм чәкмәз дәјмәз, ким дејә биләр ки,
бу дүнја јалһыз дәрәд-кәдәр үчүн јаранмышдыр? Белә
дејән адам кәрәк билсин ки, бизим дүнјаһыз дәрәд-кәдәр
үчүн јох, севинч вә шадлыг үчүн јаранмышдыр».

«Һәјат» вә «өлүм» анлајышлары сонралар Ренессанс
дөврүндә јетишимиш бир сыра мәшһур сонәткарларыни
әсәрләриндә, мәсәлән Шекспирин «Һамлет» фачиәсиндә
бир-биринә зидд олан ики фәлсәфи системин — матери-
ализм вә идеализмин мүбаризәси кими мејдана чыхыр.
Лакин Низаминин җарадычылығында бу вәзијјәт онунла
фәргләнир ки, Низамидә һәмин ики анлајышын, һәјата
ики фәлсәфи бахышын мүбаризәси даһа дәгиг вә мүәј-
јән бир истигамәт алмышдыр. Марағлыдыр ки, һәтта бу
истигамәт бә'зән өз ајдынлығы е'тибары илә ејни мүба-
ризини Шекспир җарадычылығындакы тәзаһүрүндән дә
габарыг көрүнүр. Мә'лумдур ки, фәлсәфәдә идеализмин
сон сөзү мүүјјән дәрәчәдә динә јахынлашыр вә һәјат,
материја һаггындакы суалара идеализмин вердији ча-
ваб будур ки, һәјатын мә'насы көзә көрүнмәјән о бири
дүнјададыр, инсанлар исә һәгигати дәрәк етмәк үчүн
мүмкүн гәдәр реал һәјатдан тез ајрылыб о бири әләмә
говушмалыдырлар. Бунун әкинәи олараг, фәлсәфи мате-
риализм һәјатын мә'насыны башга чүр изаһ едир.
Фәлсәфи материализмин сон сөзү будур ки, һәјатын
мә'насы реал варлығын, бу дүнјанын өзүндәдир, инсан-
лар бу дүнјанын өзүндә јашајыб јаратмалы вә хошбәхт
һәјат уғрунда мүбаризә апармалыдырлар.

Низами фәлсәфәдә идеализм илә материализм ара-
сындакы фәргдән, онларын һәјат һаггындакы мүлаһизә-
ләриндән, сөзүн кениш мә'насында, бихәбәр иди. Лакин
Низами көрүб мүшаһидә етдији ичтимаи һәјат һадисәлә-
рини бир сонәткар кими дүзкүн вә объектив бәди тәһ-
лилдән кечирдијинә көрә онун әсәрләриндә һәјата олан

¹ «Фәлсәфә тарихи», Сияси Әдәбијјат Нәшријјаты, I, Москва,
1941, сәһ. 113.

² Ленә орада.

дүзкүн бахышларын объектив ин'икасы үстүн көлмншдир. Һәјатын мә'насы һаггында суаллара чаваб верәркән Низами даһа чох фәлсәфи материализмин принципләринә јахынлашып, инсанлары бу дүняаны өзүндә мүбаризә, сәмәрәли әмәжә, јашајып јаратмаға чагырмышдыр.

Низаминин сон нәтичәдә кәлиб чыхдығы бу фикрләр, мә'лумдур ки, дүняа әдәбијјатында бир чох бөјүк сәнәткарларын өз јарадычылыгларында кәлиб чыхдыглары фикрләрди. Дүняа әдәбијјатында «Зәнчирләмнши Прометей», «Һамлет», «Фауст», «Гыл вә әлүм» вә бир сыра башға бу кими әсәрләрин ән көзәл хусусијјәтләриндән бири һәмни бу фикрләди. Бу әсәрләрдә һәјатла әлүм арасындакы мүбаризә јүксәк сәнәткарлыгга көстөрилмишди. Көтенин гәһрәманы Фаустун бу сөзләрини хатырлајаг:

Бу дүняаны мән кифајәт гәдәр дәрк етдим,
Башға бир әләмә кетмәк үчүн бизә јол јохдур.
Башға хәјалларла јашајан, бу дүняаны сүрәтнин
Көјләрдә ахтаран адам — кордур!
Бу дүняда мөһкәм дајан — әтрафына нәзәр сал:
Ағыллы адам үчүн бу дүняаны өзү дә кифајәтди.
Хәјала тапылып башға бир әбдијјәт ахтармаг нәјә ләзимдур?
Јалныз о шеј дәрк етмәк мүмкүндур ки,
Ону көрүрсән вә әлилдә дә јохлаја билирсән!

Көтенин XIX әсрин әввәлләриндә кәлиб чыхдығы бу нәтичәјә Низами хејли әввәл — орта әсрләрдә кәлиб чыхмыш вә беләликлә дә дүняа әдәбијјатында бир сыра һуманист сәнәткарларын сәләфи олмушдур.

Низаминин, демәк олар ки, бүтүн әсәрләрини көзәлләшдирән, она поетик вүс'әт верән әсәс фикрләрдән бири будур ки, һәјатын мә'насы бу дүняаны өзүндәди, бу дүняда апарылан мүбаризәдәди. Низаминин фикринчә, инсан бу дүняаны ишгал етмәк үчүн јох, бу дүняда јашамаг вә башгаларыны да јашатмаг үчүн јаранмышдыр. Һеч кәс бу дүняаны да онун не'мәтләринин әбәди саһиби дејилди. Низами бу фикрини инкишаф етдирәрәк инсанын чәмијјәтдәки ролуна, инсанын јарадычы фәалијјәтинә јүксәк гимәт верир. Низаминин бүтүн бу фикрләри, һәмчинин инсана олан үмуми бахышлары XI

әсрдә Азәрбајҗанда вә Загафғазия өлкәләриндәки интибаһи сәчијјәви әләмәтләриди. Әкәр биз Низаминин бу бахышларыны вә инсан һаггындакы фикрләрини үмуми системини Гәрби Авропанын орта әсрләрдәки бир сыра һуманист јазычыларынын фикрләри илә мүгајисә етсәк, онда Низаминин өз хәләфләриндән он дәрәчәдә јүксәкдә дајандығыны бүтүн ајдынылығы илә көрә биләрик. Низаминин инсана, һәјата фәал мүнәсибәтини вә бахышларыны биз XIV әсрдә јашамыш италян шаири вә һуманисти Франческо Петрарканын (1304—1374) инсана вә һәјата олан һуманист бахышлары илә мүгајисә етдикдә ајдын олур ки, Низаминин һуманист вә әхлағи бахышлары тарихи нөгтеји-нәзәрән даһа мүтәрәгги маһијјәт дашымышдыр.

Мә'лумдур ки, Гәрби Европа өлкәләриндә интибаһ дөврүнүн идејаалары вә фикрләри һәлә орта әсрләрдә јаранып инкишаф етмиш вә XIV әсрә доғру хусусилә гүввәтләнмишди. Лакин һәмни идеја вә фикрләрин әсәс чәһәтләри артыг Франческо Петрарканын јарадычылыгында өз ифадәсини тапмышды. Бу дә мә'лумдур ки, Франческо Петрарка тәкчә Италијада дејил, үмумијјәтлә Гәрби Европа өлкәләриндә һуманизм чәрәјянын илк гүввәтли нумәјәндәләриндән бири һесап олунур.

Петрарканын вә Низаминин шәхсијјәт, һәјатын мә'насы вә саирә бу кими мәсәләләр һаггында фәлсәфи фикрләринин мүгајисәси көстөрир ки, Низами Петраркадан һәлә икә әср әввәл даһа мүтәрәгги вә һәгигәтән һуманист бир мөвгә тутараг һәјат, инсанын фәалијјәти, һәјатда шәхсијјәтин ролу һаггында даһа дүзкүн мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдур.

Мәсәлән, Франческо Петрарка «Һәр чүр бәдбәхтликдән јаха гуртармағын васитәләри һаггында» адлы фәлсәфи трактатында белә мүлаһизәләр јүрүдур: һәјатын не'мәтләринә шүбһә илә јанашмаг ләзимдир, чүнки бу дүняда һәр шеј мүвөгәтиди; инсан кәрәк һеч бир заман севинмәсин, чүнки халг фәхр етдији адамлар һаггында фикрини тез-тез дејишир; һакимијјәтдән хусуси бир ләззәт алмаг вә ја она севинмәк олмаз, чүнки һакимијјәт дә һәјатын өзү кими мөһкәм дејилди; ата вә ананы һәддиндән чох севмәк ләзим дејилди, чүнки олар өлә биләләр вә и. а.

Бә'зән Петрарканын бу мүлаһизәләри өз чәрчивәсиндән чыхараг о дәрәчәјә чатыр ки, һуманист шаир һәјат-

¹ В. Көте. Әсәрләри күдәлијјәти, Москва, 1937, сәһ. 332 (русча).

дакы эн ади вэ садэ көрүнөн һәр шејо шүбһэ илэ јанаш-магы мәсләһәт көрүр. Мәселән, Петрарка дејир ки, әкәр инсан јахшы һаваја, иглимә, һәбсханадан азад олмаға севинирсә, бүтүн булар әбәсдир. Петрарка белә һесаб едир ки, әкәр инсанын бу дүнјада бир нечә дәвәси, фили, мејмуну, тавус гушу вэ буна бәнзәр башга шејләри олса кифајәтдир, куја һәјатын әсил не'мәтләри бунлардыр.

Беләликлә, Петрарканын һәјата олан бахышларында, бир тәрәфдән бөјүк бир инамсызлыг, шүбһэ вэ инсанын һәјатдакы фәал ролуна е'тибарсызлыг өзүнү көстәрирсә, диқәр тәрәфдән дә һәмин бу мұлаһизәләрин әсасында хусуси мүлкийјәти, һәр шејдән үстүн тутмаг арзусу ајдынлығы илэ көзә чарпыр. Бу ондан ирәли кәлирди ки, Гәрби Европа өлкәләриндә вэ о чүмләдән Италијада инкишаф едән интибаһ идејалары маһијәт е'тибарилә һәмин өлкәләрдәки јени буржуа синфинин монафејино, е'тибарисына хидмәт едирди. Буна көрә дә буржуазиянын Петрарка кими идеологлары орта әсрин кери галмыш бир сыра ән'әнәләрини рәдд едәркән јенә дә синифли чәмијјәтин мәһдуд чәрчивәсиндән, буржуа синфинин монафеји даирәсиндән кәнара чыха билмирди.

Бу чәһәтдән Низами өз зәманәсинин даһа мүтәрәгги, һәјатын мә'насы вэ инсанын һәјатдакы ролу һаггында даһа дүзкүн нәтичәләрә кәлиб чыхан бир сөнәткердыр.

Низаминин фәлсәфи бахышларынын сәчијјәви чәһәтләриндән бири дә онун фикирләриндә һәјата вэ һадисәләрә диалектик бахышын элементләринин олмасыдыр. Бу ондан ирәли кәлирди ки, Низаминин дүнјакөрүшү вэ фәлсәфи фикирләри мүәјјән дәрәчәдә антик фәлсәфә вэ гәдим дүнјанын елми бахышлары илэ әлағәдар олмушдыр. Низами өз зәманәсинин габагчыл мәдәни адамларындан иди, әрәб дилинин васитәсилә о, гәдим антик мәдәнијјәтә, јунан фәлсәфәсинә вэ елми фикринә бәләд олмушду. Буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, үмүмијјәтлә антик дүнјанын фәлсәфи вэ елми бахышлары Низаминин фәлсәфи көрүшләринин формалашмасында мүәјјән рол ојнамышдыр. «Хәмсә»дәки бүтүн поемалар, хусусилә «Искәндәрнамә» көстәрир ки, Низами өз елми вэ тарихә даир биликләринин кенишлији вэ һәртәрәfliји е'тибарилә мүасирләринин һамысындан фәргләнмишдир.

Низами бир мүтәфәккир шаир кими классик әдәбиј-

јаты вэ фәлсәфәни чох севирди, классик антик мұәллифләрин әсәрләрини өјрәнирди, өз әсәрләриндә онлардан мисаллар чәкир вэ гәдим философларын, алимләрин фикирләрини өз мұлаһизәләрини инкишаф етдирмәк үчүн бир әсас кими гәбул едирди.

Гәдим јунан фәлсәфәсини дәриндән билән мөшһүр совет алыми профессор А. Маковелски Низаминин әсәрләриндәки фәлсәфи вэ елми фикирләрин антик фәлсәфә илэ әлағәсини дәриндән мұгајисә вэ тәдгиг едәрәк бир сыра марағлы нәтичәләрә кәлмишдир. Профессор А. Маковелски Низаминин әсәрләриндән алдыгы әрү-әрү парчалары антик мүтәфәккирләрин — Гераклитин, Емпедоклуи, Демокритин, Платонун, пифагорчуларын, Епикүрун, Софоклуи, Аристотелин, Горатсинин әсәрләри илэ мұгајисә едәрәк белә бир нәтичәгә кәлмишдир ки, антик дөврдә јашамыш философларын идеја вэ фикирләри Низаминин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына чох бөјүк тәсир көстәрмишдир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, Низами јалныз гәдим дөвр философларынын фикирләрини игтибас етмәклә кифајәтләнмишдир. Әкәннә, профессор А. Маковелскинин чох һағлы олараг гејд етдији кими, гәдим дөврүн мүтәфәккирләринин әсәрләрини өјрәнәркән, Низами Шәрг өлкәләри халqlарынын һәјатындан алдыгы бир сыра марағлы фактларла вэ өз зәманәсинин ичтимаи һәјатыны мұшаһидә јолу илэ чыхардыгы јени нәтичәләрә һәмин антик дүнја философларынын фикирләрини тамамламышдыр¹.

Низаминин гәдим јунан фәлсәфәсинә вэ елминә олан мұнасибәти бир дә о чәһәтдән нәзәри чәлб едир ки, Низами һеч бир заман һәмин философларин көрүшләриндә дини мәзмун ахтармамышдыр. Галбуки Гәрби Европа өлкәләриндә һәмин дөврдә јетишмиш гуманист јазычыларын әксәријјәтиндә вәзијјәт башга чүрдүр. Истәр Данте, истәр Петрарка, истәрсә дә Маккиавели антик дөврүн фәлсәфәсинә вэ елминә мұрачнәт едәркән, һәр шејдән әввәл, һәмин фәлсәфәдә орта әсрләрин христиан дини көрүшләринин әсасландырмаг үчүн сәмәрәли бир зәмин ахтармышлар. Буна көрә дә антик дөвр философларынын көрүшләри Гәрби Европа гуманистлә-

¹ А. О. Маковелски, АзССР ЕА Тарих вә Фәлсәфә Институтунун әсәрләри, 1945, № 1. еһ. 20.

ринин изаһ вә тәфсириндә мүүжән дәрәчәдә тәһриф едилмиш, өз әсас мütәрәғги истиғамәтини итирәрәк дини шәклә дүшмүшдүр. Низаминин антик дүнја фәлсәфинә вә елминә мүнәсибәти исә бу чәһәтдән даһа мütәрәғгидир. Данте вә Петрарканын антик фәлсәфәжә бәсләдикләри мүнәсибәтә көрә. Низаминин үмумийјәтлә антик дүнја вә фәлсәфәжә бәсләдији мүнәсибәт даһа чох објектив маһийјәт дашымышдыр.

Мә'лумдур ки, Данте вә Петрарка христиан дининин орта әсрләрдә тәблиғ етдији әсас мүддәалары гәбул етмиш вә гәдим дүнја философларынын әсәрләриндә өз христиан дини көрүшләри үчүн арха ола биләчәк тезисләр ахтармышлар. Мәсәлән, Петрарка өз фәлсәфи әсәрләриндә вә мәктубларында гәдим философларын һагғында христиан дини нөгтеји-нәзәриндән мүмкүн олан бүтүн мәңғи фикирләри изаһ едир, һәмни философларын «бүтпәрәст» олдугларыны сөвләјир, јунан философлары ичәрсиндә јалһыз Платону вә Аристотели истисна едәрәк көстәрир ки, куја бу философлар јунан мütәфәккирләри арасында христиан дининә ән чох јахын олан сималардыр.

Петрарка өз фәлсәфи әсәрләриндә Платону Аристотелдән үстүн тутараг сүбүт етмәјә чалышыр ки, Платонун фәлсәфәси христиан дининә даһа чох үјүндүр, Аристотелин тәлиминдә исә алаһсызлығ идејасы вардыр вә буна көрә дә Аристотелин фәлсәфи системиндә һәғиги христиан әхлағы јохдур. Петрарка өз фикирләрини инкишаф етдирәрәк белә бир нәтичәјә кәлир ки, үмумийјәтлә һәр нөв фәлсәфи вә елми фикир көрәк христиан дининә табә олсун. Петрарка јазыр ки, католик дини етигадына вә мәзһәбинә зидд олан һәр бир елмә гаршы нифрәт етмәк лазымдыр вә белә елмә һәғиги елм ады вермәк олмаз.

Низами исә антик фәлсәфәжә тамамилә башга чүр јанашмышдыр. Низами антик философларын фәлсәфәсинә дини мәзмун вермәјә бир о гәдәр дә һәвәс көстәрмир вә үмумийјәтлә елми динә табә етмир. Низами, Гәрби Европанын Данте вә Петрарка кими һуманистләриндән фәргли олараг, Платону Аристотелә гаршы гојмур, әксинә, гәдим дүнја философларынын һамысында бирбиринә даһа чох үјүгүн кәлән вә өз нөгтеји-нәзәриндән фајдалаји көрүнән чәһәтләри тапыб мејдана чыхардыр,

һәмни философларын мүхтәлиф мәсәләләр һагғындакы фикирләрини мисал чәкир.

Низами, Шарғ өлкәларинин әдәбијјаты тарихиндә ислам дининин дүнјанын дәјишмәз олдугу һагғындакы тәлиминдән кәнара чыхан илк шаирләрдәндир. Низаминин мүсәлман дининин бу вә ја башга чәһәтләри илә бир о гәдәр дә барышмадығы онун әсәрләриндә ислам дининин биләваситә кәскин вә ачығ тәғғиди шәклиндә мејдана чыхмаса да, Низаминин һәјатдакы даими һәрәкәт вә дәјишклик һагғындакы тәлими маһийјәт етибарилә Ислам дининин әсаслары илә дүз кәлмир. Мәсәлән, «Сиррләр хәзинәси» әсәринин доғгузунчу фәстиндә Низами инсана мүрәчһәт едәрәк дејир:

Нәзәр сал көр һансыдыр кедәчәјин о мәңил,
Бу кәлиб кетмәјинин јолуну өјрәниб бил.
Өјрән ки, бу сафарә кәлмәкдә мөгсәд нәдир?
Нәдир мә'на дөһмәкдә, ондакы һикмәт нәдир?¹

Сонра Низами дејир:

Варлығын тәрәддүләр ичиндәдир бу күн дә,
Бәлли, дура билмәсән сән бир иһни үстүндә?²

Беләликлә, Низами тәсдиғ едир ки, һәјатда баш верән һәр бир һадисәнин мә'насы һәрәкәтдәдир, бу дүнјада дәјишмәз бир шеј јохдур, сүкунәт бу дүнјаја јалдыр. Низами бу фикирләрини инкишаф етдирәрәк гејд едир ки, дүнјада һәр шеј даим дәјишдији үчүн инсан өзү дә һеч бир заман һәјатда фәалијјәтсиз мөвге тута билмәз:

Раһатлыға көз тикиб отурмағ динчлик дејил,
О, бу азча өмүрлә әлә кәлмәз, дүшүн, бил!³

Мә'лумдур ки, һәјатда һәр шејин дәјишдијини вә һәрәкәтдә олдугуну гәдим јунан философу һераклит өз фәлсәфәсиндә әсас бир мүддәә кими ирәли сүрмүшдүр. Низаминин әсәрләринин ајры-ајры јерләриндә дејилмиш бир сыра фикирләрдән ајдын олур ки, о да һераклитин ардынча, дүнјада һәр шејин дәјишдији, һәрәкәтдә олдугу һагғындакы мütәрәғги фикрә үјүгүн мүлаһизәләр сөйләмишдир.

¹ «Сиррләр хәзинәси», Бақы, 1947. сәһ. 89. (Бу тәрчүмә дәғиг олмаса да, әслинә јахындыр).

² Јенә орада, сәһ. 90.

³ Јенә орада.

Һераклит дејир: «Мән о шеји үстүн тутурам ки, ону көрмәк, ешитмәк вә тәдгиг етмәк мүмкүндүр»¹.

Низами дејир: «Ағыллы адам о кәсдир ки, көрмәдијини гәбул етмир»².

Һераклит дејир: «Бир суја вә ја чаја кирән адамын үстүнә даим јени су кәлир... Бир суја ики дәфә кирмәк мүмкүн дејилдир»³.

Низами дејир: «Су ахаркән даим дәјишдији кими, дүңјада да дәјишмәјән бир шеј јохдур»⁴.

Низаминин фикринчә, һәјатда мөвчуд олан даими һәрәкәт вә дәјишмә просеси нәтичәсиндә һәмишә бир шеј өлүр, башгасы доғулур. Низаминин бу фикри бизә Һераклитин белә бир фикрини хатырладыр ки, «бирин өләндә һәмишә башга бириси доғулур»⁵.

Беләликлә, Низами дә Һераклит кими тәсдиг едир ки, һәјатда даими јаранма вә мәнв олма просеси кедир, дүңјада хејирлә шәр арасында даими мүбаризә кедир, һәјатда бири өлүр, башгасы дирилур.

Низами һәјат һадисәләринин мәнәси һаггында данышыркән белә бир чәһәтә дә фикир верир ки, бүтүн кайнатда бир ганун вардыр, баш верән бүтүн һадисәләр һәмин гануна табедир вә буна көрә дә һадисәләр әввәлчә башланыр, сонра инкишаф едир, ахырда исә гуртарыр. Лакин, гәдим јуан философлары кими, Низами дә һәјат һадисәләринин ганунундан данышаркән өз фикирләрини кениш миғјасда тәбиәт вә ичтимай һәјат һадисәләринә тәтбиг едә билмәмиш, конкрет һәјати материал үзәриндә мүшаһидә апарараг конкрет фикирләр дејә билмәмишдир. Низами үмумијәтлә һәјатдакы һадисәләрин мүәјјән бир гануна бағлы олдуғу һаггында данышмышдыр. Бәзән Низами өз фикирләрини јалныз бир мүлаһизә шәклиндә сөјләмишдир, буна көрә дә онун һәјатдакы ганунијәт һаггында фикирләри чох заман нисби вә сөвги-тәбии характер дашымышдыр.

Низами һәјатын дахили зиддијәтләрини гәбул етсә дә вә бу чәһәт онун фәлсәфи фикриндә мүсбәт бир һал олса да, јенә буна әсасән демәк олмаз ки, Низами тәбиәт вә ичтимай һәјат һадисәләрини диалектик нөгтеји-

нәзәрдән тәдгиг едиб өјрәнмиш вә ја һәмин үсулла һәјат һаггында мүәјјән нәтичәләр чыхармышдыр. Әкәр Низами дүңјанын, варлығын зиддијәтләрдән ибарәт олдуғуну, хејир вә шәрдән, мәнәббәт вә нифрәтдән төрәдијини сөјләјирсә, бу һәлә Низаминин бүтүнлүклә диалектик тәфәккүр тәрзинә малик олдуғуну сүбүт етмир. Низамиә көрә, һәјатдакы зиддијәтли һалын өзүнү дә јарадан аллаһдыр. Реал варлыгдакы һәгиги зиддијәтләр, ичтимай һәјатдакы зиддијәтләрин әсил сәбәби Низамиә мәлүм дејилди вә мәлүм ола да билмәзди. Тарихән мәнәдүд бир дөврүн нүмајәндәси олан Низамидә материализм вә диалектика ғығылчымларына раст кәлсәк дә, онда һәлә материјанын һәрәкәти ганунуну дәрк етмәк сәвијәсән олмамышдыр.

Бүтүн бу мәнәдүд чәһәтләринә бахмајараг дејә биләрик ки, Низами өз дөврүнүн даһи шаири иди, о, һәмчинин XII әсрдә Азәрбајҗанын вә бүтүн Јахын Шәргин ичтимай фикир тарихиндә ән бөјүк шәхсијәтләрдән бири олмушдур.

Бир һуманист шаир вә өз зәманәсинин һәртәрәфли инкишаф етмиш габагчыл бир нүмајәндәси олмағ етибары илә Низами, XII әсрдә Азәрбајҗан мүһитиндә мэдәни интибаһын ән јүксәк зирвәсини тәшкил едир. О заман Азәрбајҗанда башланмыш мэдәни интибаһ вә јүксәлиш, Загафгазијанын дикәр өлкәләриндә олдуғу кими әсас етибарилә Азәрбајҗан шәһәрләриндәки кениш демократик һәрәкәтин әсасында, азад шәһәр мүһити шәраитиндә инкишаф етмишдир. Һәмин дөврдәки Азәрбајҗан мэдәнијәти чох дәрин көкләрә маликдир вә бу көкләр Азәрбајҗан халғынын ичтимай-мэдәни һәјаты илә ајрылмаз сурәтдә бағлы олмушдур. XII әсрдә Азәрбајҗанда башланмыш кениш мэдәни јүксәлиш вә интибаһ Азәрбајҗан халғынын мәнәви чәһәтдән нә гәдәр зонкин олдуғуну нүмајиш етдирирди. Низаминин јарадычылығы һәмин дөврдә дүңја әдәбијјатында һуманизмин вә интибаһ идејаларынын сонракы инкишафы үчүн мүәјјән сәмәрәли бир зәмин һазырламышдыр. Бу мәнәда бөјүк Низами өзүндән сонра јетишимши Данте, Петрарка вә Шекспир кими мәшһур сәнәткарларын сәләфидир.

1 Фәлсәфә тарихи, I, сәһ. 55.

2 «Искәндәрнамә», Бақы, 1941, сәһ. 95.

3 Фәлсәфә тарихи, I, сәһ. 55.

4 «Искәндәрнамә», Бақы, сәһ. 88.

5 Фәлсәфә тарихи, I, сәһ. 52.

Дордүнчү фәсиа

НИЗАМИ ВӘ АВРОПА ЭДӘБИЈАТЫ

НИЗАМИ ВӘ КӨТӨ

Мә'лумдур ки, XVII асрдән башлајараг Гәрби Авропада Шәрг өлкәләринин әдәбијат вә мәдәнијетинә мараг артырды. О заман Шәрг өлкәләринә сәјаһәт едән Гәрби Авропа шәргшүнаслары бөјүк бир етирас вә һәвәслә Шәрг поезијасынын гимәтли әлјазмаларыны топлајыр вә кәтириб Авропанын китабханаларына тәһвил верирдиләр. Мәсәлән, В. Көтенин һәјат вә јарадычылығы һагғында бөјүк монографија јазмыш мәшһур алим Д. Г. Луисин вердији мә'лумата көрә, Көтенин истифадә етдији мәшһур Вејмар китабханасында XVI әсрә гәдәрки мәшһур Иран шаирләринин ән надир әлјазма нүсхәләри вар иди¹.

XVIII асрдән етибарән Авропа өлкәләриндә шәргшүнаслыг елми кетдикчә инкишаф етмәјә башлајырды. Авропа алимләри Шәрг поезијасынын тәдгигинә бөјүк мараг көстәрирдиләр. Тәхминән бу замандан шәрг јазычмларынын вә философларынын әјры-әјры әсәрләри Авропа дилләринә тәрчүмә олунмаға башлајыр. 1775-чи илдә шәргшүнас А. Олеари Иран шаири Сә'динин әсәрләриндән бәзи парчалары латын дилинә тәрчүмә едир.

XVIII әсрин ахырларында вә XIX әсрин әввәлләриндә Авропа өлкәләриндә бир-биринин ардынча Иран шаирләриндән едилмиш тәрчүмәләр, һәмин шаирләрин

әсәрләриндән ибарәт мүнтәхәбатлар кениш сурәтдә нәшр олунуб јайылмаға башлајыр. Фирдовси, Һафиз, Әнвәри вә башга бу кими Иран шаирләринин әсәрләри илә бир сырада о заман бөјүк Азәрбајҗан шаири Низаминин дә әсәрләри Авропа дилләринә тәрчүмә олунурду.

Бөјүк алман шаири В. Көтенин өзү дә Низаминин әсәрләри илә тәхминән бу дөврдә таныш олмушдур. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Низами һәмин дөврдә Авропа өлкәләриндә јалныз Иран шаирләриндән бири кими таныырды. Көтө өзү дә Низамини бир Иран шаири кими өјрәнмишди.

Көтенин бу сәһвинин мүәјјән сәбәби вар иди. Бу сәһв ондан ирәли кәлирди ки, о заман Низаминин әсәрләриндән әјры-әјры парчалары алман дилинә тәрчүмә етмиш мәшһур шәргшүнас Иосиф Һаммер (1774—1856) Низамини алман охучуларына Иран шаири кими тогдим етмишди. Иосиф Һаммер о заман Иран поезијасындан етдији тәрчүмәләрдә, һабелә Шәрг шаирләринин әсәрләринә јаздығы изаһларда бөјүк Азәрбајҗан шаири Низамини Иран шаирләринин чәркәсинә салмышды.

1818-чи илдә Иосиф Һаммер «Иран әдәбијаты тарихи» адлы китабыны нәшр етмишди. Һәмин китабда Низаминин әсәрләринә хүсуси вә бөјүк бир фәсил һәср олунмушдур. Бу фәсилдә Һаммер Низаминин әјры-әјры әсәрләриндән алдығы парчаларын алман дилиндә тәрчүмәсини вермишди. Һәмин тәрчүмәләр арасында «Сиррләр хәзинәси»ндән 200 мисраја гәдәр, «Тејли вә Мәчнун»дан 180 мисраја гәдәр, «Искәндәрнамә»дән 100 мисраја гәдәр тәрчүмә вардыр. Ола биләр ки, бөјүк алман шаири Көтө Шәрг поезијасынын нүмунәләри илә илк дәфә Иосиф Һаммерин тәрчүмәләри вә изаһлары әсасында таныш оларкән Һаммерин сәһвини тәқрар етмиш вә Низамини Иран шаири кими гәбул етмишди.

Бурада белә бир вәзијәти дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, Көтенин заманында буржуа шәргшүнаслары, о чүмләдән Иосиф Һаммер Шәрг тәзкирәләриндән, ән чоҗ Дөвләтшаһ Сәмәргәндиин әсәриндән алдыглары мә'луматы тәқрар едир вә Шәрг мәнбәләринин һеч биринә тәнгиди нөгтеји-нәзәрдән јанашмырдылар. Ајдындыр ки, буржуа шәргшүнаслары о заман Низаминин бу вә ја дикәр халга мәнсубијәти кими бөјүк вә чидли әһамијәти олан бир мәсәләни дә өз гаршыларында гојмур вә шаирин әсәрләринин фарс дилиндә јазылдығыны әсас

¹ Д. Г. Луис, «Волфганг Көтенин һәјаты», С-Петербург, 1867, сәһ. 330.

көтүрөрөк, ону Иран шаирлэринин чөркөсүнө салырдылар. Низаминин һансы халгын ичәрсиндән јетишиб мејдана чыхдыгыны, мълумдур ки, Көте өзү дә хүсуси бир мәсәлә кими гаршысында гојмамыш вә о заманкы буржуа шәрғшүнасларынын шаирин һәјаты вә әсәрләри һаггында вердији мълуматы әсас көтүрмүшдүр. Лакин бурасы вар ки, Көте хүсуси елми-тәдгигат апармаға бөјүк һәвәс көстәрән бир сәнәткар иди. Буна көрә дә Иран шаирлэринин һәјат вә јарадычылығыны өјрәнәркән о, ајры-ајры мәнбәләрә о заманкы буржуа шәрғшүнасларындан даһа дөгиг вә тәнгиди јанашмышдыр. Мәсәлән, Көтенин Шәрғ шаирләри һаггындакы гејдләриндә биз буржуа шәрғшүнасларынын дәфәләрлә мисал көтирдикләри вә ајры-ајры шаирләрин һәјат вә јарадычылығыны изаһ етмәк үчүн әсасландыглары әфсанәви вә јанлыш биографик фактлара вә мисаллара, демәк олар ки, тәсадүф етмирик. Әксинә, Көте Шәрғ шаирләрини, о чүмләдән Низаминин әсәрләрини өјрәнәркән буржуа шәрғшүнасларына нисбәтән даһа мүстәгил һәрәкәт етмиш вә Шәрғ шаирләри һаггында дүзкүн фикирләр сәјләмишдир.

Мълумдур ки, Көте Низаминин һәјат вә јарадычылығыны өјрәнәркән бөјүк шаирин әсәрләриндән алдыгы ајры-ајры парчалара дејил, бәлкә Низаминин јарадычылығынын үмуми маһијәтинә вә әсас мотивләринә даһа чоһ диггәт етмишдир. Буна көрә дә Көте өзү Низаминин биографиясына аид олан чәһәтләр үзәриндә хүсуси тәдгигат апармыш вә Низаминин һәјатынын ајры-ајры фактларыны даһа дүзкүн вә дөгиг көстөрмәјә чалышмышдыр. Мәсәлән, Көте «Гәрб-Шәрғ Диваны» адлы китабынын гејдләриндә јазыр ки, Низами «үмумијәтлә өз сәнәтинә ујеун олараг, Сәлчуғлар дөврүндә сакит бир һәјат кечирмиш вә өз доғма шәһәри Кәнчәдә вәфат едәрәк, орада да дәфн олунмушдур»¹.

Көтенин Шәрғ (Иран, Әрәбистан, Азәрбајчан вә Түркијә) шаирләри һаггында, о чүмләдән Низами һаггында бир сыра марағлы вә гижмәтли фикирләри вардыр. Бу фикирләр она көрә диггәтәлајигдир ки, Көте онлары тәсадүфи сөјләмәмиш вә ја һәр һансы бир әһвал-руһијәнин тәсири алтында јазмамышдыр. Көтенин һәмнин фикирләри Шәрғ әдәбијјатыны вә Шәрғ халғларынын

тарихини узун мүддәт вә дәриндән өјрәндикдән сонра кәлиб чыхдыгы нәтичәләрдир. Көте өз һәјатынын он ки илини Шәрғ халғларынын тарихини вә әдәбијјатыны өјрәнмәјә һәср етмишдир ки, бунун да нәтичәсиндә өзүнүн мөшһүр «Гәрб-Шәрғ Диваны» адлы әсәрини јаратмышдыр.

«Гәрб-Шәрғ Диваны» Көтенин јарадычылығынын сон дөврләринә аид лирик шәрлэрин бөјүк бир һиссәсини әһәтә едир. Көтенин бу марағлы әсәри һәлә идијә гәдәр әдәбијјатшүнаслыг елми тәрәфиндән кифајәт гәдәр тәдгиг едилиб өјрәнилмәмишдир. Јалныз сон заманларда мөшһүр совет јазычысы вә алим, филологи елмләр доктору Мариетта Шакинјан бу мәсәлә илә мөшгүл олмуш вә Көтенин Шәрғ халғлары поезијясына, хүсусән Низаминин јарадычылығына даир фикирләрини «Көте» адлы китабында үмумиләшдирмишдир¹.

«Гәрб-Шәрғ Диваны» илк дәфә ајрыча китаб һалында 1819-чу илдә нәшр олунмушдур. Лакин китабын әсас лирик шәрлэри һәлә 1814 вә 1815-чи илләрдә јаранмышды. Бу заман Көте Авропа өлкәләриндә Наполеон мүһарибәләринин тәрәтдији кешмәкешдән сонраки мәрһәләни чоһ дәрин бир сијаси вә психоложи бөһран кими өз јарадычылығында әкс етдирмишдир. Көтенин јарадычылығында чоһ мүрәккәб вә зиддијјәтли олан бу мәрһәләнин әсас әләмәтләри бундан ибарәт иди ки, Көте мүһарибәләр нәтичәсиндә бөјүк фәләкәтә уграмыш Авропа халғларынын һәјатына вә вәзијјәтинә ачәјирды, лакин о, буну ачыг бүрүзә вермирди. Көте әсас етибары илә о заманкы мүасир һәјатдан узағлашараг тарихлә, Шәрғ халғларынын поезијясыны өјрәнмәклә мөшгүл олурду.

Әслиндә, Көтенин тарихә вә башга халғларын кечмиш әдәбијјат вә мәдәнијјәтинә мараг көстөрмәси онун өз зәманәсиндәки сијаси һадисәләрдән мүәјјән дәрәчәдә үз дөндәрмәси демәк иди. Һәмнин илләрдә шаир, әсасән, Иран шаири Мәһәммәд Шәмсәддин Һафизин әсәрләрини тәдгиг етмиш вә Шәрғин бу бөјүк лирик шаиринә бөјүк дә бир алудәчилик көстәрмишдир. Һафизин шәрлэри илә дә Көте илк дәфә 1814-чу илин јајында Иосиф Һаммерин тәрчүмәләри васитәсилә таныш олмушду.

«Гәрб-Шәрғ Диваны» 12 һиссәдән ибарәтдир. Һәр бир

¹ В. Көте, Әсәрләри, Reclam нәшри. IV, сәһ. 371 (алманча).

¹ Мариетта Шакинјан, Көте, ССРП ЕА, Москва, 1950.

хиссәнин өз хусуси ады вә епиграфы вардыр ки, бу адлар вә епиграфлар да Шәрг халглары поезиясы услубуна уғун шәкилдә сечилмишдир. Һәмин хиссәләр булардыр: 1. Мүғәннинәмә, 2. Һафизнамә, 3. Ешгнамә, 4. Тәкфирнамә, 5. Ринднамә, 6. Һикмәтнамә, 7. Тејмурнамә, 8. Зүлејханамә, 9. Сагинамә, 10. Мәдхәлнамә, 11. Фарсинамә, 12. Хүлднамә.

Китабдакы бу әсас 12 хиссәдән әләвә олараг Көте «Достлар китабы» адлы хусуси он үчүнчү бир хиссә дә һазырламышды ки, бу хиссә, Көтенин нәзәрдә тутдуғу плана көрә, «мүхтәлиф вәзијјәтләрдә севимли вә һөрмәтли адамларә тәғдим олунмағ үчүн мәһәббәтин вә севкинни эн көзәл вә нәш'әли сөзләрини әһәтә етмәли иди; бу хиссәнин јан-јәрәси исә Шәрг гәјдасында хусуси нахышлар вә зәрли бәзәкләрлә бәзәнмәли иди».

Көте «Гәрб-Шәрг Диваны»ны илк дәфә нәшр едәркә китаба бөјүк бир изаһат јазмышдыр. Һәмин изаһат «Гәрб-Шәрг Диваны»ны јахшы баша дүшмәк үчүн гејдләр вә тәдгигләр» адланыр.

Өз зәманәси үчүн чох марағлы олан һәмин «Гејдләр» Көтенин јашадығы дөврләки буржуа шәргшүнаслағынын әсас сәһәләрини әһәтә едир. Көте һәмин «Гејдләр»дә тәкчә јахын Шәрг тарихини эн гәдим дөврләрдән башлајараг ајры-ајры мәрһөләләринин парлағ хуласәсини вермәклә галмыр, о, һәмчинин, шәргшүнаслағ елминин өз тарихини дә изаһ едир. Чүнки Көтенин нәзәри фикирләриндә әсас јер тутан тәкамүл нәзәријјәсинә көрә, һәр бир елмин мәзмуну онун тарихи илә дә јахындан бағлыдыр.

Көте өз «Гејдләр»индә, Иран, әрәб вә түрк әдәбијјатынын бир сыра нүмајәндәләринин һәјәти вә јарадычылығы һағғында мәлумат верир вә онлардан һәр биринә хусуси фәсил ајырыр.

Иран әдәбијјаты тарихиндә Көте эн чох Иран әдәбијјатынын классик дөврүндә јетишмиш шаирләрин јарадычылығына диггәт едир. Бу чәһәтдән Көтенин ашағыдакы мәшһур гејди дә диггәтләјидир. Көте демшиди: «Иранлылар өзләринин јетишдирмиш олдуғу шаирләрин ичәрисиндән беш әср мүддәтиндә јалныз једдисини ләјгәтли шаир һесаб етмишләр, — лакин онларын шаир һесаб етмәдикләри адамларын арасында бир чоху мән-дән јахшы шаирдир».

Көтенин нәзәрдә тутдуғу бу једди шаирин һамысы

X—XV әсрләр арасында јетишмиш шаирләрдир. Һәмин једди шаирин чәркәсинә Фирдовси, Әнвәри, Низами, Чәләләддин Руми, Сәди, Һәфиз вә Чами дахилдир.

Ону да гејд едәк ки, Көтенин нәзәрдә тутдуғу бу једди шаирин бир чәркәдә хусуси гејд олунмасынын өзү дә мүәјјән дәрәчәдә о заманкы буржуа шәргшүнаслағы елминин јанлыш фикирләриндән биридир. Әләбәт, бу мәсәләнин өзүндә дә Көте јенә шәргшүнас Иосиф Һаммерин сәһвини тәқрар етмишдир. Чүнки Иосиф Һаммер Шәрг әдәбијјатындан вә хусусилә Иран әдәбијјатындан тәрчүмә едәркән һәмин једди шаирин әсәрләриндән алдығы нүмунәләри ајрыча бир хиссәдә тәғдим етмиш вә Иран әдәбијјатынын дикәр нүмајәндәләринә бир о гәдәр дә диггәт етмәмишди. Тарихи вә әдәби чәһәтдән једди шаирин хусуси бир дәстәсини үмуми поезија тарихиндән ајырмағ гејри-дәғиг вә гејри-елим бир һадисә олса да һәр һалда Көтенин Шәргдә јетишмиш бөјүк шаирләрин јарадычылығына јүксәк гижмәт вердији мәлумдур. Эн марағлы чәһәт исә бәдур ки, Көте нәзәрдә тутдуғу бөјүк шаирләрин чәркәсинә Азәрбајҗан шаири Низамини дә дахил етмишдир.

Көте Низаминин фикирләринин дәриңлијинә, онун јарадычылығы фантазијясынын зәнкинлијинә, ондакы јүксәк шаир илһамына һејран олмушду.

«Гәрб-Шәрг Диваны»нын мүхтәлиф јерләриндә, һәмчинин «Диван»а јазылмыш «Гејдләр»дә мүхтәлиф нүнасибәтләрлә Низаминин бир нечә дәфә ады чәкилмишдир. «Гәрб-Шәрг Диваны»нда бөјүк Низаминин әсәрләриндәки Бәһрам, Хосров, Фәрһад, Ширин, Ләјли вә Мәчнун кими гәһрәманларын адлары чәкилмиш вә бу образларын һағғында мүәјјән фикир сөйләнмишдир.

Бир шаир кими Низаминин јарадычылығ гүдрәтинә бөјүк гижмәт верән Көте гејд едир ки, «Низами јүксәк јарадычылығ илһамына малик олан бир шәхәншәддир». Низаминин өз әсәрләриндә, јүксәк еһтираслар вә мүрәккәб инсан образларыны вермәси, поемаларынын сүжетләрини усталыгла гурмасы вә бир шаир кими һәм өзүндән әввәлки, һәм дә сонракы бир сыра шаирләрдән үстүн олмасы Көтени хусусилә мәфтун едир.

Көтенин фикринчә, Низаминин һәјәти бахышлары, мөвзулары сечмәси вә бачарыгла ишләмәси онун бөјүк

вә орижинал бир шаир дәрәчәсинә жүксәлтмишир. Көте гејд едир ки, Низами һәтта өзүндән әввәл башгалары тәрәфиндән ишләнмиш мөвзулары, јахүд тарихи һадисәләрдән алдығы мөвзулары ишләркән, женә дә орижинал бир шаир кими һәрәкәт етмишир. Көтенин фикринчә, Низами мөвзу үзәриндә чалышанда тәсвир олунан һадисәләрин елә чәһәтләринә диғгәт етмишир ки, һәмин чәһәтләр вә хүсусијјәтләр башга шаирләр тәрәфиндән гәләмә алынмамышдыр. Көте, Низамини мәшһүр Иран шаири Фирдовси илә мүгајисә едәрәк јазыр: «Әкәр Фирдовси бүтүн гәһрәмәнлиғ әфсанәләриндән истифадә етмишсә, жүксәк илһамлы шаир олан Низами ән инчә мәһәббәт әләгәләринин ән инчә хәтләрини өз әсәрләри үчүн материал сечмишир: Мәчнун вә Лейли, Хосров вә Ширин — бир-бири илә бағлы олан бу мәһәббәт чүтләрини о өз лирикасында гәләмә алмышдыр»¹.

Көте Низаминин тәсвир етдији һадисәләри бир-биринә бачарыгла багламағ габилијјәтини вә фәчиәви конфликтләри усталыгла инкишаф етдирмәк бачарығыны хүсусилә гејд етмишир. Көте јазыр: «О бунлары сөвгәтәбин бир һиссә илә, тәбиәтән бир-бирләринә јахынлығлары илә бағлајыр, онлары бир-биринә мејл етдирир, сонра ани бир тәсадүф вә ја зәурүрәт онлары бир-бириндән ајырыр, сонра онлар женә дә бирләшир вә женидән башга бир јолла бир-бириндән ајрылырлар»².

Низаминин әсәрләриндәки фәчиәви сүжетләрин һәгигәтә үғунлуғуну вә инсана чоғ гүввәтли тәсвир кәстәрдијини нәзәрдә тутарағ, Көте, Низами әсәрләриндәки сүжетләрин жүксәк бәдилийинә һејран галдығыны билдирир. Низаминин өз әсәрләриндә гурмуш олдуғу мәһәббәт сүжетләринин охучуларә гүввәтли тәсвирини, һәмин сүжетләрин дәрин психоложи чәһәтләрини нәзәрдә тутарағ, Көте јазыр: «Бу сүжетләр, онларын ишләнмәси инсанын үрәјиндә нә нсә идеал бир кәдәр доғурур. Лакин биз һеч бир јердә гәнаәтләниб дајана билмирик. Көзәллик бөјүкдүр вә онун мүхтәлиф тәзәһүр формалары нсә кенишир»³.

Бу кејфијјәтләр, Көтенин фикринчә, Низаминин јазмыш олдуғу диқәр поемалара да айдир. Көте һәмчинин

Низаминин ән чәтин вә мүрәккәб вәзијјәтләри өз әсәрләриндә дүзкүн кәстәрдијини вә доғру һәлл етдијини гејд едәрәк јазыр: «Онуң әхлағи мәғсәдләрә һәср етмиш олдуғу диқәр поемаларда да ејни дәрәчәдә һејранеличи бир ајдынлығ вардыр. Инсана бә'зән ики мә'налы көрүнән һадисәләри Низами һәр дәрәғә әмәли јарадычылығ ишиндә даһа ајдын кәстәрир, инсан гәлбиниң бу әсәрләрәңкиз фәалијјәтиндән доған мәсәләләрин һамысыны һәлл едир»¹.

Көте «Гәрб-Шәрг Диваны»ндаки ше'рләрдән бириндә Низаминин өз гәһрәмәнләринин психоложи һалларыны дүзкүн кәстәрдијини, зиддијјәтләри дүзкүн һәлл етдијини поетик бир диллә ифадә етмишир. «Оху китабы» адланан һәмин ше'рин ахырында Көте Низамијә мүрачәиәт едәрәк дејир:

Еј Низами, истичәдә
Доғру јолу дүз танды-сән
Мүшкүлләри ким һәлл едәр?
Сәвкидиләр говушаркән!²

«Гәрб-Шәрг Диваны»ндаки ше'рләрин Низами јарадычылығы илә нсә сәсләшдијини вә Көтенин өз ше'рләриндә Низаминин мотивләриндән нсә истифадә етдијини кәстәрмәк үчүн буну гејд етмәк кифәјәтдир ки, «Гәрб-Шәрг Диваны»нын «Тејмурнаме» адланан једдинчи һиссәсиндә Низаминин «Искәндәрнаме» поемасынын тәсвиринә ачығ көрүнүр. «Диван»ын һәмчинин «Һикмәтнаме» адланан алтынчы вә «Мәдхәлнаме» адланан онунчу һиссәләриндәки ше'рләрин әхлағи вә һәкиманә руһу Низаминин «Сиррләр хәзинәси» илә сәсләшир. «Гәрб-Шәрг Диваны»нын «Ешгнаме» адланан үчүнчү һиссәсиндәки «Оху китабы» ше'р нсә башдан-баша Низаминин јарадычылығ дүһасына итафә олунмушдур. һәмин ше'рин һәрфи тәрчүмәси беләдир:

Китабларын китабы дүнјанын мә'нәүзү —
Мәһәббәт китабыдыр.
Мән ону диғгәтлә охудум:
Сәвинч — онун сәһифәләри,
Кәдәр — онун дәфтерләри,
Һичран — онун фәсилләридир
Јенидән көрүшмәк — фәсилләрин парчасыдыр.

¹ В. Көте, Әсәрләри күлдијјаты, Москва, 1932, I, сәһ. 359 (русча).

² Јенә орада, сәһ. 258.

¹ В. Көте, Әсәрләри, IV, сәһ. 371 (алманча).

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

Орадакы дәрдин-гәмин
Һеч һагг-һесабы юхдур.
Еј Низами, нәтичәдә
Догру јолу дүз тапдын сәд.
Мүшкүлләри ким һәлл едәр?
Севкилиләр говушаркән!¹

Көте тәсдиг едир ки, Низами нәинки өз әсәрләри үчүн мұвафиг гәһрәманлар сечмиш, о, һәмчинин, сечдији гәһрәманлара дүзкүн вә дәрин психоложи характеристика вермәји дә бачармышдыр. Буну тәсдиг етмәк үчүн Көте Низаминин «Једди көзәл» поемасындакы Бәһрам сурәтини мисал чәкир. Мә'лумдур ки, Бәһрамын характериндә ики бир-биринә зидд психоложи чәһәт — рәһмсизликлә рәһмдиллик бирләшмишдир. Көте бу ики хусусијјәтиң Бәһрам образынын характериндә нечә бирләшдијини, бә'зән ејни заманда тозаһур етдијини вә бунун нәтичәсиндә мұәјјән зиддијјәтләрин јарандығыны гејд едәрәк, Низаминин өз гәһрәманындакы бу ики хусусијјәти әсәрин сүжет хәттинә мұвафиг сурәлдә инкишаф етдиријини јүксәк гижмәтләндирмишдир.

Низаминин Лејли вә Мәчнун, Фәрһад вә Ширин кими образларыны Шәрг шаирләринин әсәрләриндәки бәшги образларла мұгајисә едәрәк Көте Низаминин һәмин гәһрәманларыны «Мәһәббәтин одуна јанмыш севкилләр» адландырыр.

Көте Низами һаггында фикирләриндән кәтирдијимиз бу мисаллар тәсдиг едир ки, бөјүк алман шаири, һәр шејдән әввәл, Низаминин јарадычылығынын мәзмуну илә даһа чох марагланмышдыр. Көте «Гәрб-Шәрг Диваны»нда Низамијә она көрә чох јер вермишдир ки, бир сыра буржуа шәргшүнасларынын әксинә олараг, Низами јарадычылығында өзүнә јахын олан доғма чәһәтләр көрмүшдур. Низаминин јарадычылығында вә онун әсәрләринин әхлаги истигамәтиндә елә кејфијјәтләр вардыр ки, бунлар Көтеин «Гәрб-Шәрг Диваны»ны јаратдығы дөврдәки әһвал-руһијјәсинә даһа чох ујғун кәлмишдир. Бу чәһәти Мариетта Шакинјан да «Көте» адлы китабында хусуси олараг гејд етмишдир².

Көте, һәр шејдән әввәл, Низаминин бир шаир кими поетик фикир тәрзини вә һәјәти идрәк үсүлуну даһа чох

¹ В. Көте, Әсәрләри күллијјәти Москва, 1932. 1, сәһ. 359.

² Мариетта Шакинјан, «Көте», ССРИ ЕА, Москва, 1950, сәһ. 61.

гижмәтләндирмиш вә баша дүшмүшдур. Мәһз буна көрә дә Көте Низами һаггында белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, о, һәјәтдә көрүб мұшаһидә етдији мұрәккәб һадисәләри өз әсәрләриндә тәсвир едәркән бу һадисәләри инсанларын әмәли фәалијјәти илә бағламыш вә буна көрә дә һәјәтин ән чәтин суалларына чаваб вермәји бачармышдыр.

Јухарыда Көтеин Низами һаггындакы фикирләриндә ајры-ајры биографик фактларын дүзкүн вә дәгиг кәстәрилдијини гејд етмишдик. Көте өз «Гејдләр»индә Низаминин Көнчә шәһәриндә јашајыб јаратдығыны ајрычә кәстәрмишдир. Көтеин бу гејди һәм дә она көрә диггәтәләјигдир ки, о, үмумијјәтлә Шәрг өлкәләринин чографикасыны, тарихини вә мәдәнијјәтини јахшы билирди. «Гәрб-Шәрг Диваны»нын ајры-ајры шәһәриндә вә «Гејдләр»индә Бухара, Бәсрә вә Багдад кими Шәрг шәһәрләри һаггында данышылыр. «Гејдләр»дә Көте Азәрбајҗан тарихинин бә'зи һадисәләринә тохунараг, вахтилә Шаһ Аббасын өз тошунларыны Азәрбајҗанын аран јерләриндә топладығы барәдә данышыр. Көте, бунула әлағәдар олараг, Мәһндаран шәһәриндән бәһе едир. Бүтүн бунлар бир даһа тәсдиг едир ки, Көте өз дөврүнүн шәргшүнасларындан фәргли олараг, Низаминин доғма вәтәни Азәрбајҗан һаггында даһа дәгиг мәлумата малик олмушдур.

Көте Низаминин һәјәтинын ајры-ајры чәһәтләринин өјрәнмиш вә шаирин поемаларыны дунјә әдәбијјәтинын ән гижмәтли инчиләри кими тәдгиг едәрәк ондан фәјдаланмышдыр. Көтеин «Гәрб-Шәрг Диваны» тәсдиг едир ки, Низаминин јарадычылығы, онун поетик фикирләри әсәрләрдән кечәрәк бөјүк алман шаири Көтејә чатмыш, о да, өз нөвбәсиндә, бу гүдрәтли сәнәткәрин јарадычылығындан сәмәрәли истифадә етмишдир.

НИЗАМИ — ГОТСИ, ШИЛЛЕР ВӘ ҺЕЈНЕ

Гәрби Авропа әдәбијјәтиндә јарадычылығы бөјүк Азәрбајҗан шаири Низаминин јарадычылығы илә мұәјјән дәрәчәдә әлағәдар олан икинчи јазычы, Көтеин мұасири — Фридрих Шиллердир.

Шиллер, Көте кими Шәрг халгларынын әдәбијјәтинын тәдгиг етмәклә ајрычә мәшғул олмамышдыр. Әкәр Көте Шәрг әдәбијјәтинын хусуси өјрәнмиш вә Низами һаггында

да, онун жаратычылыгына даир бир сыра фикирлэр сөз-лөмүндүрсө, Шиллерин Шэрг эдэбијјатына көстөрдүи мараг вэ о чүмлөдөн Низамини таныјыб-танымамасы биз мө'лүм дејилдир.

Шиллер жаратычылыгынын Низами жаратычылыгы ыла элагэси наггында данишаркөн биз бөјүк алман шаиринини «Турандот» адлы тракикомедијасына эасаслана беларик. «Турандот» ээринини сүжетинин Низаминини «Једди көзөл» ээриндөки дөрдүнчү повеллаја тамамилэ ујгун калдијини нэзэрэ алсаг, гејд етмэк олар ки, Шиллер өзүнүн бу ээринини сүжетини Низаминини эсэрлэриндэ танышдыр.

Шиллерин «Турандот» ээринини јаранмасынын хусуси бир тарихи вардыр. 1799-чу илин 3 декабрында Шиллер Вејмар шөһөринэ кэлэрэк орада Көте илэ бирликлэ кичик бир театр төшкөл етмишдилэр. Нэр ики шаир Вејмар театрынын сөһнөсиндөн драматуркијанын мүхтәлиф нэзэри вэ эмәли мәсәлөлөрини изаһ етмэк үчүн бир төчрүбө јери кими истифада едирдилэр. О заман Шиллер өзүнүн мөшһур «Марија Стјуарт» адлы тарихи тракедијасыны, бир аз сонра исе «Орлеан бакирэси» ээрини јаратмыш вэ һәмчинин Шекспириң «Магбет» фачиэсини Вејмар театрында тамашаја гојмаг үчүн алман дилинэ төрчүмэ етмишди. Бу заман Шиллер Вејмар театрынын сөһнөсиндэ Лессинг вэ Пигаро кими бә'зи алман вэ франсыз јазычыларынын эсэрлэрини тамашаја гојмаг үчүн дә һазырлыг ишлэри көрүрдү.

1801-чи илдэ Көтенин вэ Шиллерини төшөббүсү илэ Вејмар театры комедија эсэрлэри үчүн мүсабигэ е'лан етмишди. һәмин мүсабигәгэ верилмиш 13 комедијанын һеч бирини онлар сөһнөдэ тамашаја гојмаг үчүн гәбул етмәмишдилэр. Белэ бир вәзижәт јарандыгда, Вејмар театрына дэјөрли бир комедија вермәк мәгсәдилэ Шиллер «Турандот» адлы пјесини үзәриндэ ишлэмәјэ башламышды. Шиллер «Турандот» ээринини сүжетини италјан драматургу Карло Готси (1722—1806) тәрәфиндөн јазылмыш ејни адлы эсөрдөн игтибас етмишди.

Мә'лумдур ки, Карло Готси Италија драматуркијасы вэ театрынын тарихиндэ маска комедијасы жанрынын эң мөшһур нүмајәндэләриндөн биридир. Карло Готси адәтән өз комедијаларынын мәзмунуну вэ сүжетини халг арасында јазылмыш фантастик нагыллардан вэ һабелэ Шэрг фолклору материалларындан алырды. Карло Готси

1761-чи илдэ јазмыш олдугу «Турандот» ээринини сүжетини дә Шэрг өлкөләриндэ мөвчуд олан фолклор материалларындан вэ ејни заманда јазылан эдэбијјат эсэрләриндөн көтүрмүшдүр. Карло Готсини бу комедијасынын сүжети Низамини «Једди көзөл» поэмасындаки 4-чү повелланын сүжетини ејиндир.

Инди тамамилэ вэ догиг олараг мөјјөн едилмишдир ки, Карло Готсини «Турандот» ээриндөки сүжетини материаллары о заман бир тәрәфдөн фолклор мәнбәлери, дикәр тәрәфдөн исе јазылы мәнбәләр вәситәсилэ Италијаја кедиб чыкмышдыр. Мөшһур совет алими С. Мәкулекинин тәсдиг етдији кими, «Турандот» ээринини сүжети Низаминини «Једди көзөл» поэмасындан көтүрүлмүшдүр. Мөшһур шәргшүнәс Пети де ла Круа 1712-чи илдэ Парисдэ нәшр олунмуш «Иран нагыллары» адлы китабына Низаминини «Једди көзөл» поэмасындан 4-чү повелланын сүжетини дә нагыл шәклиндэ дахил етмишди.

Илк дәфә һәмин сүжети театр үчүн сөһнәләшдирән мөшһур франсыз драматургу Лесај олмушдүр. Лесајын Парисдәки Јармарка театры үчүн комик опера формасында сөһнәләшдирдији бу сүжет «Чин шаһзадә ханымы» адланарды вэ илк дәфә 1729-чу илдэ һәмин театрда тамашаја гојулмушдүр. Гејд етмәк ләзимдур ки, Лесајын сөһнәләшдирдији эсөрдэ Низами сүжетинин јалпы бир һиссәси верилмиш, онун әввәли вэ ахыры атылмышды. Лесајын ээриндэ эсәс гәһрәманын ады Турандот дејил, Диамантинадыр.

Лесајын јаздыгы һәмин комик опера италјан јазычысы Карло Готсијә мө'лүм иди вэ «Турандот» ээрини јазаркөн Готси Лесајын сөһнәләшдирдији эсөрдән истифада етмишдир. Беләликлэ, Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низаминини өз «Једди көзөл» ээриндэ ишләмниш олдугу бир сүжет долајы јолларла Гәрби Авропаја кечмини вэ италјан, франсыз, алман эдэбијјатчылары тәрәфиндән истифада едилмишдир.

Низаминини «Једди көзөл» ээриндөки 4-чү повелланын сүжети гысача беләдир:

Рус өлкәсиндэ өз көзәллији, эжасы вэ мөдәнилији илэ мөшһур олан бир падшаһ гызы јашајырды. Онун көзәллији вэ шөһрәти наггында хөбәр туган бүтүн кәңчләр вә кижиләр һәр тәрәфдән ахышб бу гызын көрүшүнэ кәләр вэ онун мөһәббәтинә наил олмага чан атырдылар. Лакин рус көзәли һеч кәсә өз гәлибини вермәјә разы

олмурду, чүнки о, үмумијјәтлә әрә кетмәмәји гәрәра алмышды. Тез-тез ону көрүшүнә кәлән кәнчләрден јахасыны гуртармаг үчүн бу гыз бир нечә мүрәккәб вә чәтин суаллар фикирләшиб һазырламышды. Атасынын ичәзәси илә уча бир дағын башында һәмин гыз үчүн көзәл бир сарај тикилир. Бу сарајын дөрд тәрәфинә уча һасарлар чәкилмишдир, сараја дахил олмаг истәјән һәр кәс јалныз ораја кедән јекәнә бир јолла дағын башына галхмалы иди. Бу јол исә әввәлдән ахыра гәдәр чаду «елми» әсасында дүзәлмиш пилләләрден ибарәтдир. Пилләкәнин јан тәрәфләриндә гојумуш һејкәлләр ајагыны пилләјә басан һәр кәсин башыны ғылынчла бәдәниндән ајырыр. Гыз бу сараја көчәндән сонра өз шәклинин чәкилмәсини вә һәмин шәклин алтында онун һансы шәртләрлә әрә кедәчәјинин јазылмасыны тәләб етмишди. Шәртләр булардыр:

Сараја кирмәк истәјән адамын ирадәси мөһкәм, јөнү исә сараја тәрәф кедән һәмин јола олмалыдыр.

О дөрд шәрти көзләмәлидир:

Биринчи шәрт будур ки, һәмин адамын јахшы адысаны, шөһрәти вә көзәллији олмалыдыр;

Икинчи шәрт будур ки, сараја тәрәф кедән јолун сирләрини өз ағлы илә ачмагы бачармалыдыр;

үчүнчү шәрт будур ки, сараја тәрәф кедән јолун тилсимини ачадан сонра сарајын ғанысынын һансы тәрәфә олдуғуну әјрәсин, һасардан ашмасын, һәмин ғапыдан ичәри дахил олсун;

дөрдүнчү шәрт исә будур ки, әкәр үч әввәлки шәрти јеринә јетирсә, кәрәк һәмин адам шөһәрә ғајыдыб ғызын атасына өзүнү тәгдим етсин. Гыз исә ораја кәлиб һәмини адама јепә дә бир нечә суал верәчәкдир, әкәр о бу суаллара да дүзкүн чаваб верә билсә, гыз ону севәчәкдир.

Ғызын мүәјјән етдији бу шәртләр јазылыб шөһәрин дарвазаларында асылмышдыр. Шаһзәдә ғызын шәкли һамыны һејран едир, һамы бу көзәл ғызын мәнәббәтинә наил олмаға чан атыр, һамы дағын башындакы сараја кедән јолун тилсимини ачмаға чалышыр, ләкин белә тәшәббүс едәнләрин һамысы даға галхан пилләкәнин јан тәрәфләриндәки әли ғылынчы һејкәлләр тәрәфиндән мәнв едилир. Өләнләрин һамысынын кәлләси кәтирилиб шөһәр диварындан асылыр.

Шаһјәт, падшаһ нәслиндән олан чаван бир оғлан һәмин сарајын тилсимини ачмаг мәсәдилә ғызын јаша-

дыгы шөһәрә кәлиб чыхыр. Бу чаван оғлан ғабагчадан һазырлашмын вә тилсимләрни сиррини әјрәнмишдир. Буна көрә дә ғызын јашадыгы сарајын бүтүн сирләрини ачыр, тилсимләри ғырыр, ғызын она вердији әлаш суалларын һамысына чаваб верир, нәтичәдә гыз она әрә кетмәјә разы олур. Кәнчләрин тоју тәләккә башланыр, о ламадан етибарән кәнчләрин икиси дә ғырмазы палтар кәјинирләр.

Истәр франсыз драматургу Лесајын јаздыгы комик операда, истәр Карло Готсинин пјесиндә, истәрә дә Шиллерин «Турандот» әсәриндә һәмин бу сүжет әјнилә сахланмышдыр. Ләкин Шиллер Лесајядан вә Карло Готсидән фәргли олараг бу сүжетти чидди пәнда ишләмиш, Лесајын вә Карло Готсинин сүжетә дахил етдикләри гејри-чидди, комик эффект ојатмаға хидмәт едән јүнкүл мотивләри сүжетдән мүмкүн гәдәр тәмизләмиш, беләликкә дә сүжетин Низамидәки вариантна даһа чох садиг галмышдыр.

Шиллер Низамидән алынмыш сүжетти дәриндән ишләмиш вә ону сәнәнин тәләбләринә, драматуркија ғәлуналарына ујуналашдырмышдыр.

Драматик конфликтти гүввәтләндирмәк үчүн Шиллер, һәр шәјдан әввәл, һәмин сүжетдә ики кичик дәјишклик етмишдир: әввәлән, о, Низаминин тәсвириндә дағын башында көстәрилән сарај эпизодуну ихтисар етмишдир. Шиллер бу эпизоду әјнилә ғызын атасынын сарајына, јә'ни ғызын әввәлдән јашадыгы сараја көчүрмүшдир. Ләкин Шиллер ғызын өз шәртләрини јаздырыб бүтүн шөһәрә е'лан етмәси әһвалатына әјнилә Низамидә олдуғу кими сахламышдыр.

Икинчиси, Низаминин әсәриндә гыз өз суалларына әјани васитәләрлә вердији һалда, Шилләрдә, буну әксинә олараг, гыз өз суалларыны бүтүн сарај адамларынын јығынчағы ғаршысында шифаһи сөјләјир вә өз суалларына һамынын көзү ғаршысында чаваб истәјир. һәм дә Шиллер ғызын вердији суаллары танмача шәклиндә дүзәлтмишдир ки, бу да драматик әсәр вә сәнә үчүн даһа чох әлverişлидир.

Низаминин тәсвириндә һадисәләр беләдир ки, кәнч оғлан ғызын јашадыгы сарајын тилсимләрини ачыдыдан сонра ғызын атасынын јанына кедир, падишаһын сарајында бөјүк мәчлис топланыр. Падишаһын ғызы өз тилсимин сарајындан чыхараг бу мәчлисә кәлир вә орада

пәрдәнин даһында әлләшиб, кәнч оғлана өз чәтин суалларын верир. Низамнин тәсвириндә һәмнин суал-чаваб әјани васитәләрдә белә верилмишдир:

Гыз оғлана ики брилјант көндәрир. Оғлан буна чаваб олараг һәмнин брилјантлара үч дәнәсини дә әләвә едиб гызга гәјтарыр. Гыз брилјантлары әзиб шәкәрә гарышдырыр вә јенидән оғлана гәјтарыр. Оғлан буна чаваб олараг брилјант вә шәкәр овунтусуну бир габын ичинә төкәрәк сүдлә гарышдырыр вә гызга гәјтарыр. Гыз сүдү ичир вә оғлана бир гызыл үзүк көндәрир. Оғлан үзүјү бармагына тахыр вә әвәзиндә гызга ики брилјант көндәрир. Гыз брилјантлардан бирини өзү көтүрүр, о бирини оғлана гәјтарыр. Оғлан һәмнин брилјанта ики ади мунчуг әләвә едиб гызга гәјтарыр. Бунунла да суал-чаваб битир.

Һәмнин суал-чавабын мәнасы беләдир:

Гыз ики брилјанты оғлана көндәрәкән демәк истәјриди ки, һәјат о гәдәр гысадыр ки, о бәзән ики күндән артыг сүрмүр. Оғлан һәмнин брилјантлара үчүнү дә әләвә едәрәк чаваб верир ки, әкәр бу дүнјада инсанын өмрү бәш күн дә олса, јенә һәјатын бүтүн не мәтләриндән истифадә етмәк лазымдыр.

Гыз брилјантлары әзиб тозуну гәнд шәкәри илә гарышдыраркән демәк истәјир ки, инсанын еһтирасы һәјатын ајрылмаз бир һиссәсидир вә брилјантын тозуну шәкәрдән ајырмаг мүмкүн олмадыгы кими, инсанын еһтирасларыны да һеч бир заман һәјатдан ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир.

Оғлан брилјант тозу илә гәнд шәкәринин үстүнә сүд төкәрәкән чаваб верир ки, гәнд шәкәри сүдүн ичиндә әријиб јох олачаг, брилјантын тозу ағыр олдугу үчүн габын дибинә чөкәчәкдир; јәни бунлар бир-бириндән ајрылдыгы кими, инсанын еһтираслары да бир заман сөнүб кедәчәк, лакин онун өмрү һәлә давам едәчәкдир.

Гыз, сүдү ичиб оғлана гызыл үзүк көндәрәкән демәк истәјир ки, оғланын ағлы вә зәкәсы гарышында о, һәнгәтән сүдәмәр бир ушаддыр вә суаллара дүзкүн чаваб вердији үчүн она әрә кетмәјә разыдыр. Оғлан исә үзүјү өз бармагына тахыб гызга ики брилјант көндәрәкән чаваб верир ки, онун тәклифинә гәбул едир вә бир чүт брилјант кими онлар бир-биринә јарашыр.

Гыз брилјантларын бирини өзү көтүрүб, о бирини оғлана гәјтараркән сорушур ки, дүнјада мәнә бәрәбәр

башга бир көзәл вармы? Оғлан ики ади мунчугу брилјантын јанына гојуб гәјтармагла чаваб верир ки, көзәликдә она бәрәбәр олан башга бир гыз бу дүнјада јох-дур, бүтүн көзәлләрин һамысы онун гарышында о ади мунчуглар кими сөнүк вә гүјмәтсиздир.

Суал-чаваб бәтән кими гыз оғланын көндәрдији брилјантлары гулагаларына, мунчуллары исә биләјинә тахыр.

Шиллер маһијјәт еттибарилә өз әсәриндә һәмнин суал-чавабы сахласа да, онун формасыны бир гәдәр дәјишдирмишдир. Шиллерин әсәриндә Турандотун оғлана вердији суаллар әјани шәкилдә дејил, диалог формасында ифадә едилмишдир. Чүнки бу форма драматуржијанын вә сәһнәннин тәләбләринә даһа јахшы чаваб верир вә сүжетин кәркин, мараглы инкишафыны тәмин едир.

Шиллер өз әсәриндә бир-бирини севән ики кәнчин образыны јаратмышдыр. Бу кәнчләрин арасында конфликт драматик чәһәтдән белә бир әсас үзәриндә инкишаф етдирилмишдир ки, севән кәнчләр ејни заманда бир-бирини галиб колмәк еһтирасы илә јанырлар. Онлар өз характерләриндәки бу чүр ики чәһәтн—јәни, мәнәббәт вә гәләбә һиссини бирләшдирирләр. Шиллерин јаратдыгы Турандот адлы гыз онун мәнәббәттинә наил олмаг истәјән шаһзадәдән гәләб едир ки, онун верәчәји үч суала кәрәк чаваб версин. Әкәр суаллара дүзкүн чаваб вермәсә онун да башы бәдәннән ајрылачаг вә шәһәр дарвазасынын кирәчәјиндән асыллачагдыр. Шиллерин әсәриндә Турандотун вердији суаллар вә кәнч шаһзадәнин чаваблары беләдир:

Суал: о һансы ағачдыр ки, өз будаглары үзәриндә инсанлары бөјүдүр, чох гәдим заманлардан әкилмиш олса да, һәмишә јам-јашылдыр. Онун јарпагларынын бир үзү һәмишә күнәшә бахыр, о бири үзү исә һеч бир заман күнәш үзү көрмүр. Онун көвдәсиндә һәмишә јени габыглар әмәлә кәлир, бу габыглара көрә биз инсанларын јашыны билирик. О габыгларын үзәриндә ад јазмаг асандыр, лакин габыглар гурујан кими о ад да сиклииб кедир. Ким бу сирри тапар? Ким дејә биләр ки, бу ағачын ады нәдир?

Чаваб: һәмишә јам-јашыл олан, будаглары үзәриндә инсанлары бөјүдән, јарпагларынын бир үзү күнәшә бахан, бир үзү күнәш үзү көрмәјән, көвдәсиндәки габыг үзәриндә хејли адалар јазылмыш, гурујан кими адалары

селинэн, жалныз тэвэ адлары сахлажан ағач — һәҗәт ағачыдыр ки, онун ады — һәдир, җарнағлары күнләрдир, онларын да бир үзү — күндүз, о бири үзү исә — кәмәләрдир.

Кичикчи суал: о һәдир ки, ичәрисн һәмишә парлаг вә аҗдындыр, һәр саат вә һәр ан башга бир мәнзәрәни көстәрнр? Кичик бир чәрчивәдәки шәкилә бәнзәҗир, ләкин о, бу чәрчивәдә сыхлыыб галмамышдыр, бүтүн дүнҗаны вә көҗләри өзүндә әкс едирнр. Онун ортасында рәнксиз бир бұллур вардыр ки, өз шығыгы илә һәмишә җашыр вә дүнҗанын бүтүн шәкли асанлыгыла онда әкс едир. Бу бұллурун дәрһилиҗидән бә'зән елә бир парылты көрүнүр ки, о даһа көзәлдир, бұллулда әкс едән парылтылардан да көзәл олур.

Чаваб: кичик бир чәрчивәдә бүтүн дүнҗаны әкс едирән, көзәл бир шәкил кими көрүнән, бүтүн дүнҗаны өзүндә көстәрән бұллур — көздүр! Сизин көзләриниздә мәнһәббәт парылтысы әкс едәндә исә, о, дүнҗада һәр шеҗән даһа көзәл көрүнүр.

Үчүнчү суал: бу дүнҗада бир шеҗ вардыр ки, онун гижмәтини һәмә билнр. Бүтүн падишаһлар она һөрмәт едир, о көскин бир гылыч кимидир, ләкин гылычча бәнзәмир. О, дәрнн җаралар вурур, ләкин инсанлара өлүм деҗил, һәҗәт кәтирнр. О өлкәләри талан етмир, өзү илә динч әмәк кәтирнр. О бүтүн дүнҗаны бизим үчүн фәһт етмишдыр, инсанларын һәҗатыны көзәлләшдирмишдыр. Дүнҗада она хидмәт едән һәр бир өлкә хошбәхт олмушдур. Әкәр сән буну тапмасан, бизим өлкәдә җашаҗа билмәсән.

Чаваб: һәманын гижмәтләндирдиҗи, гылыч кими дәрнн җаралар ачан, ләкин өлүм кәтирмәҗән шеҗ — котандыр! Жалныз о, һәр җердә хеҗир-бәрәкәт җарадыр вә инсанларын хошбәхтлиҗини тә'мин едир.

Беләликлә, бүтүн суаллара чаваб верән кәңч оғлан Турандотдан тәләб едир ки, өз вә'динә әмәл едиб онун мәнһәббәтини гәбул етсин. Ләкин мәғлуб олмуш Турандот өз әһдинә дүз чыхмыр вә кәңч оғланын таклифини рәдд едир. Гыз оғлана бир нечә әләвә суаллар вермәк үчүн атасындан ичәзә истәҗир. Гызын атасы разы олмур. Бу заман кәңч шаһзәдә, өз севдиҗи гызы итирмәк үчүн, өзү она дөрдүнчү бир суал вернр вә белә бир шәрт гоҗур ки, әкәр гыз суала дүзкүн чаваб верә билсә, оғлан онунла евләнмәкдән имтина етмәҗә һазырдыр. Бурада нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, суал-чаваб сәһнәсинә гәдәр кәңч

оғлан өзүнүн ким олдугуну, һарадан кәлдиҗини, ата-анасынын ким олдугуну вә өз адыны һәлә һеч кәсә билдирмәмишдыр. Инди исә о, Турандота суал вериб тәләб едир ки, онун ким олдугуну вә һарадан кәлдиҗини тапсын. Гыз бу суалын чәтилиҗини баша дүшәрәк һиләҗә әл атыр, оғланын адыны вә атасынын адыны өҗрәниб бүтүн мәчлисә сөвләҗир. Гыз оғланы севдиҗи үчүн ону өзүндән рәдд етмир вә беләликлә дә сүҗет хошбәхт бир сонлуғла битир.

Шиллер драматурҗиҗанын ганууларыны нәзәр ала-раг, сүҗетин гүвәтләнмәси вә тамашачылара даһа дәрнн тә'сир көстәрмәси үчүн әсәрә, Низамидә олмаҗан бир нечә җеһи образлар артирмишдыр. Мәсәлән, Турандотун гуллуғчусу Аделма, гуллуғчу Зелима, кәңч шаһзәдәнин җахын досту Барак, һөрәмханәнин көзәтчисн Турфалдин вә саирә бу кими образлар Шиллер тәрәфиндән сүҗетә дахил едилмишдыр.

Әсәрдәки баш гәһрәманларын характерләрини исә Шиллер һеч бир дәҗишиклик кәтирмәмиш, онларын характерләри Низаминин сүҗетиндәки гәһрәманларын характерләри илә үҗун кәлир.

Шиллер өз әсәриндә әсас диггәти әсәрин баш гәһрәманы Турандота вермишдыр. Бу кәңч гызын образы Низамидә дә чох поетик бир гәләмлә тәсвир олунимушдур. Онун характери ән парлаг индиҗәтләҗүр үзәриндә гурулмушдур ки, бу да онун образына хүсуси бир гүвәт вернр. О, ағыллы вә өз гадынлыг һүсүгуну, мәлиҗини гәһрәманлыгыла гурумагы бачаран бир гадын кими көстәрилмишдыр. Низами онун һаггыда деҗир ки, — «ө үзүнә назик бир чунә чәкмишдыр, кишиләрин гәҗҗәсини рәдд етмишдыр». Баш гәһрәманын характериндәки бу хүсүснҗәти Шиллер дә сахламышдыр. Шиллерин гәһрәманы өз көзәллиҗи вә мәғрурлуғу, өз дәрнн зәкасы илә кәңчләрин диггәтини чәлб едир, ләкин һәдсиз дәрәчәдә рәһмсиз олдуғу үчүн онун мәнһәббәтинә дүчәр олмаҗанларын көзүндә бу гыз дәһшәтли бир инсан кими көрүнүр.

Кәңч гызын гәлби жалныз бир еһтирасла чырныннар — о, азад олмаг вә өз зәкасы илә һәр шеҗә галиб кәлмәк, һәманын үзәриндә һөкманлыг етмәк, бундан ләззәт алмаг истәҗир. Онун кишиләрдән зәһләси кәдир, өз зәкасы вә билиҗи илә азадлыгыны, мүстәғиллиҗини кишиләрдән гоҗуҗур вә онлардан узаг кәдир. Онун рәһмсиз гәлбиндә

мәһәббәт тохуму чүчәрмәжә башлајанда исә, бир характер олмаг етибарилә, о даһа чәтин вәзијјәтә дүшүр, өз зәифлији үзәриндә гәләбә чалмага чалышыр. Онуң рәһмсизлији даһа бөјүк бир гүвәтлә тәзаһүр едир. Чүнки сөвдији бир адамын әлејһинә мубаризәгә киришмәклә о өз соадәтинини вә хошбәхтлијинини әлејһинә чыхмыш олур. Фәвгәл'адә характерә малик олан, рәһмсизлији өз һәјәтиндә бир ганун кими тәтбиғ едән бу гадынын мүрәккәб характерини Шиллер чох усталыгла ишләмиш вә ону драматик жүксәклијә галдырмышдыр.

Низамидә олдугу кими Шиллер дә өз гәһрәманыны поетик бир шәрантдә көстәрмиш, онуң мәһәббәти гаршысында диз чөкән адамлара гаршы көстәрдији рәһмсизлији елә тәсвир етмишдир ки, бу рәһмсизлијини өзү гызын характериндә јени вә мүрәккәб бир хусусијјәт кими поетик шәкилдә мејдана чыхмышдыр.

Шиллерин естетик зөвүг италјан драматургијасында маска комедијасынын хусусијјәтләрини, заһири әләмәтләрини өн плана чөкән Готсини јаратдыгы зөиф комик вәзијјәтләрлә разылаша билмәзди. Готси вә еләчә дә Лесај бу сүжетин илк дәфә ишләркән ону мүмкүн гәдәр јумшаг бир үслубдә инкишаф етдирмәжә вә әсәри даһа јүнкүл планда вермәжә чалышмышдылар. Буна көрә дә Шиллер бу әсәри јенидән ишләркән орадакы ајры-ајры сәһнәләри, характерләри јенидән ишләмиш, тәкмилләшдирмиш, сүжетә бир сыра јенилик вә дәјишлик кәтирөрәк мөвзунун үмуми һәллиндә Низаминин идеја вә фикирләринә даһа чох јахынлашмышдыр. Мәсәлән, Шиллер, Низами кими, Турандотун психолокијасыны даһа инчә вә тутарлы гәләмә алмыш, ону поетик жүксәклијә галдырмышдыр. һалбуки Лесајда вә Готсидә белә дејилдир. Готсинин әсәриндә шаһзадә гызын характерини маһијјәт етибарилә даһа чох заһири тәсвирә маликдир вә јүнкүл верилмишдир. Лесајда исә гызын сурәти һәддиндән чох мелодраматик вәзијјәтдә чыхмышдыр. Шиллерин тәсвириндә әсас гәһрәмани Турандот бу чәһәтдән даһа чох чидди планда ишләниб жүксәјә галдырылмыш вә Низаминин һәмнин образа олан мүнәсибәтинә үјгүн бир вәзијјәтдә көстәрилмишдир.

Готсини јаратмыш олдугу комедијада Чин падшанынын гызы кишиләри сөвмәјән, онадә нифрәт едән бир инсандыр. Готси, гәһрәманын характериндәки бу гејри-тәбии һалын сәбәбини изаһ етмәмишдир. Готси бу ху-

сусијјәти јалпыз гәһрәманын мәғрурлуғу вә гадын тәбиәтинин азадлығы олан мејли илә әләгәләндирмишдир.

Низаминин тәсвириндә шаһзадә гыз даһа жүксәк вә мүрәккәб характерли бир инсан кими көстәрилмишдир. Низами ону өз зәманәсиндәки бағачыл идејаларын маһијјәтинини баша дүшән мэдәни бир гадынын сөвнәјисинә жүксәлтмишдир. Шиллерин тәсвириндә Турандот гадыналарын әсрләрдән бәри јараныб кәлмиш һүгүгәсузлуғу үчүн кишиләрдән, бир нөв, интиғам алан бир гәһрәмана бәнзәјир. Даһа доғрусу Турандот Шиллерин тәсвириндә јени дөврүн бағачыл гадыналарыны хатырлашыр.

Беләликлә, Шиллер өз һүгүглары үғрунда мубаризә апаран гадынын идеал образыны јарадаркән Лесаја вә Готсиә дејил, даһа чох бөјүк Азәрбајҗан шаири Низаминин һуманист идеја вә фикирләринә јахынлашмышдыр.

Алман әдәбијјатынын Көте вә Шиллер кими ики нәһкән јазычысынын Низами јарадычылығы илә олан әләгәси бөјүк Азәрбајҗан шаиринин дүңја әдәбијјатындакы вә хусусилә Гәрби Авропа әдәбијјатындакы тәсвиринин нәр гәдәр кеңиш олдугуну бүтүн ајдынлығы илә сү-бүт едир.

Низаминин сүжетләринин дүңја әдәбијјатында вә хусусилә Гәрби Авропа әдәбијјатында јайылмасы вә һәмнин сүжетләрдән истифадә едилмәси мәсәләси һағғында данышаркән гејд етмәк ләзимдыр ки, бөјүк шаирин әсәрләринин ајры-ајры сүжетләри, бә'зән Авропа јазычылары тәрәфиндән билаваситә истифадә олуномуш. бә'зән дә һәмнин сүжетләр долаја јолларла Авропа әдәбијјатына кедиб чыхмышдыр. һәмчинин Низаминин әсәрләриндәки ајры-ајры эпизодларын вә мотивләрин дә (бә'зән ејилә, бә'зән дә дәјишилмиш шәкилдә) Авропа әдәбијјатында тәсадүф олунамасы марағлы һадисәдир. Мәсәлән, Низаминин «Једди көзәл» поемасынын сүжетиндәки бә'зи һекајәләрин Авропа әдәбијјатында мүәјјән әкс-сәдасы вардыр ки, бунларын бир гисми тәдгиг олуномуш, бир гисми исә һәлә индијә гәдәр тәдгиг едилиб өјрәнилмәмишдир.

«Једди көзәл» поемасындакы пәдшаһ Бәһрам сурәтинин чобанла көрүшүдүкдән сонра дәјишмәси, сараја гајыдыб зүлмкар вәзири өлдүрмәси вахтилә (XVIII әср-дә) Авропа јазычылары тәрәфиндән истифадә едилмиш. һәмнин сүжетә вә инзола бәнзәр сүжетләр мејдана чых-

мышдыр. Мәселән, јухарыда һаггында данышдығымыз италјан драматургу Карло Готсинин 1764-чү илдә јазмыш олдуғу «Хошбәхт диләнчиләр» адлы пјесиндә биз ејни эпизодлара раст кәлирик. Бу әсардә тәсвир олуған падшаһ Өзбәк Сәмәргәнд шәһәриндә һөкмранлығ етмиш падшаһларын нәслиндәндир. Әсардә көстәрилик ки, куја падшаһ Өзбәк бир дәфә өлкәдә чамаатын вәзијјатини әјрәнмәк нијјәти илә өз палтарышы дәјишир, әјниә јохсул диләнчи палтары кејәрәк бүтүн мәмләкәти кәзиб долашмаға башлајыр. Падшаһ Өзбәкни бу сәјәһәти дөрд илә гәдәр давам едир, бу мүддәт әрзиндә падшаһын сарайда олмамасындан истифадә едән баш вәзир Мүзәффәр бүтүн һакимијјәти өз әлине алыр вә өлкәдә әһалигә хәлр әвијјәт верир. Сонра падшаһ Өзбәк бу ишдән хәбәр гүтүр, гајдыб тәхтә әјләшир вә әһалинин шикајәтинә кулағ асыб баш вәзир Мүзәффәри чазаландырыр¹.

Көрүндүјү кими, бу сүжет Низаминин «Једди көзәл» әсәриндә падшаһ Бәһрамла онун вәзир Раст-Рөвшән һаггындакы сүжетә чох јахындыр. Үмумијјәтлә Карло Готсинин әсәрләриндә Шәрг колорити, Шәрг әдәбијјатындан көтүрүлмүш адлар (мәселән, Таһир, Дүрданә, Мүзәффәр, Зибәјдә, Бәдир, Шәмсәддин вә и. а.) чох габарығ верилмишдир ки, бу да онун өз әсәрләринә нағыл руһу вермәк мәгсәдиндән прәли кәлмишдир. Карло Готсн бүтүн буналары о заман европалылар таныш олан Шәрг әдәбијјаты нүмунәләриндән (мәселән, «1001 күн» адлы һекајәләр китабындан), һабелә европалыларын өзләри гәрофиндән јарадылмыш бәзи әдәби-фәлсәфи әсәрләрдән (мәселән, Монтескүјенин «Иран мәктублары» әсәриндән), һәм дә фольклор материалларындан көтүрмүшдүр².

Низаминин әсәрләриндәки бәзи сүжетләр үмумијјәтлә Европада јетишмиш философ јазычыларын диггәтини чәлб етмиш вә онлар Шәрг әдәбијјаты вә фәлсәфәсини әјрәнәркән һәмни сүжетләрдән истифадә етмишләр.

Бу чәһәтдән мәшһур франсыз јазычысы вә философу Волтерин «Фәлсәфи повестләр»индә истифадә едилмиш ики сүжет диггәти чәлб едир. Волтерин «Задиг јахуд Талә» адлы 1748-чи илдә јазмыш олдуғу фәлсәфи повес-

тиндә «Ит вә ат», һәмчинин «Пахыл» адлы ики кәчик новелла вардыр. Һәмни новеллаларын сүжети профессор Ј. Е. Бертелсин дә тәсдиғ етдији кими, Шәрг әдәбијјатындан көтүрүлмүшдүр³.

Ј. Е. Бертелс гејд едир ки, һәмни сүжетләр өзбәк классик әдәбијјатынын мәшһур нүмәјәндәси Әлишир Нәвајинин әсәрләриндән Гәрби Европа әдәбијјатына кечмишдир⁴. Лакин тәдғигат көстәрир ки, һәмни сүжетләр ејни заманда Низаминин әсәрләриндә дә вардыр. Хүсуән Волтерин повестиндәки «Пахыл» новелласынын сүжети «Једди көзәл» әсәриндәки Хејирлә Шәрин һаггындакы һекајәнин сүжәтинә чох јахындыр⁵. Ола биләр ки, Волтерин истифадә етдији һәр ики сүжет, Ј. Е. Бертелсин дедији кими, Нәвајинин әсәрләриндән Европаја кечмишдир. Лакин бу сүжетләрдән биринин, «Пахыл» новелласынын, һабелә һәмни сүжетләрдәки мотивләрин Низами јарадычылығында олдуғуну гејд етмәмәк олмас. Бу да марағлыдыр ки, Волтерин «Задиг» повестиндәки «Ат вә ит» новелласынын сүжәти сонралар Америка јазычысы Марк Твенин «Том Сојер харичнә» адлы мәшһур романына да кәдиб чыхмышдыр⁶.

Низаминин сон бөјүк әсәри олан «Искәндәрнамә» повемасынын сүжәти дә Гәрби Европа әдәбијјатында Александр Македонскинин һәјәтына һәср олуңмуш бир сүрә әсәрләрин сүжетләринә јахындыр. Бу мәсәлә әтрафында хүсуси тәдғигат апармыш алимләрдән профессор Әли Султанлы «Искәндәрнамә» вә Гәрби-Европа әдәбијјаты» адлы мағаләсиндә, һабелә профессор Ј. Е. Бертелс Низамигә һәср етмиш олдуғу бир сүрә әсәрләриндә вә хүсусилә «Искәндәрнамә» әсәринин русча нәшринә јаздығы кениш мүғәддимәдә әтрафлы мәлүмат вермиш вә бир чох марағлы мисаллар чәкмишләр. Һәр ики алимин бу мәсәлә һаггында кәлдикләри үмуми нәтичә әсәсән беләдир ки, Низаминин «Искәндәрнамә»си јалныз тарихи бир әсәр дејил, орта әсрдә Азәрбајчанын ичтимаи һәјәтыны бир чох чәһәтдән әкс етдирән кениш вә дәрин бир бәдин әсәрдир. Низаминин «Искәндәрнамә» әсәри һәмни мөвзүја

¹ Е. Бертелс, «Навои», Москва, 1953, сәһ. 78—79

² Јенә орада.

³ Волтер, Фәлсәфи повестләр», Москва, 1960, сәһ. 15.

⁴ Марк Твен, Әсәрләри күллијјаты. 7. Москва. 1960. сәһ 264—265.

¹ Карло Готсн, «Театр нағыллары», Москва, 1956, сәһ. 527.

² Карло Готсинин һәмни әсардә гәһроман кими вердији Өзбәк сүрәти франсыз философу Монтескүјенин «Иран мәктублары» адлы әсәриндә дә әсәс гәһроман кими иштирак едир.

Һәр олуумун бир сара дикәр эсэрләрдән өз кешилији, тарихи һөгигәтә уятулуғу илә фәргләнир. Гәрби Авропа мұаллифләриниң жаратмыш олдуғлары «Искәндәрнамә»-ләр силәсләп ичәрисиндә Низаминиң поэмасы өз парлаглыгы вә дәринлији илә диггәти чәлб едир»¹.

Профессор J. E. Бертеле Низаминиң «Искәндәрнамә» эсэрини Гәрби Авропада һәмни мөвзәүя һәр олуумун дикәр эсэрләрлә мұғажисә едәркән белә бир чәһәти дә хусусилә гејд едир ки, бүтүнлүкдә Низаминиң поэмасы дунјадан үз дөндәрмәк фикринә дејил, бу дунјаја бағланмағ, бәшәријјәтә хидмәт етмәк фикринә бағлыдыр вә буна көрә дә өз дөврүндә чох мутәрәтти рол ойнамышдыр².

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, Авропа әдәбијятында Низамијә олан марағ узун мүддәт давам етмиш, Көте вә Шилләрдән сонра јетишмиш бәзи Авропа јаһычылары, о чүмләдән мәшһур алман шаири Генрих Гејне дә Низаминиң поезијасына жүкәк гүјмәт вермишдир. Генрих Гејне үмумијјәтлә Шәрг поезијасыны, хусусилә фарс шаирләриниң јарадычылығыны гүјмәтләндирәркән өзүнүн Шәргә вә Шәрг халқларының мәдәнијјәтинә, поезијасына мәфтун олдуғуну ачығ билдирмишдир. Гејне Сә'диниң «фарс поезијасының Көтеси»³ адландырмышдыр. Низами, Сә'ди, Фирдовси, Һафиз кими мәшһур шаирләр һаггында данышанда исә Көтегини бу шаирләрә вердији жүкәк гүјмәти нәзәрә алмыш вә өзү дә онларын һаггында фикир сөйләмишдир. Әслиндә, һ. Гејнеһини һәмни шаирләр һаггындаки фикри Көтеһини мұлаһизәләриниң давамдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Гејне дә һәмни шаирләр һаггында бөјүк бир илһамла данышмыш вә онларын јарадычылығыны һәтта о заманки Алманија шаирләриниң јарадычылығындан үстүн тутмушдур. Мәктубларындан бириндә һ. Гејне јазмышдыр: «Аһ, Фирдовси! Аһ, Низами! Аһ, Сә'ди! Билсәјдиниз ки, сизин бурадаки гарданшыңыз нә гәдәр эзәб чәкир! Билсәјдиниз ки, мән Ширазын күлләри үчүн нә гәдәр дарыхырам! Алманијаны өзүнүн јахшы тәрәфләри вар, мән буналары көздән салмајачағам. Алманијанын өзүнүн бөјүк шаирләри дә

вар... Лакин Һафизһини вә Низаминиң гаршысында онлар нәдир!»⁴

Бу сөзләрдән көрүнүр ки, бөјүк алман шаири Гејне итәр Һафизһини вә итәрәсә Низаминиң јарадычылығына илә таныш оларкән тәкчә онларын поезијаста гаршысында мәфтун олмағла галмамыш, өз јарадычылығына вә ардулары илә һәмни шаирләриниң сәнәти арасында бир јаһычылығ көрмүш, онлары өзүнә гардан һесаб етмишдир.

Бүтүн буналар көстәрир ки, Низами бөјүк бир шаир оларағ Шәрг өлкәләриндә танынаб мәшһур олдуғу кими, Гәрби Авропа өлкәләриндә дә танымыш, Авропа јаһычыларының эсэрләриндә онун сүжетләриндән истафадә едилмиш вә бир сара јаһычылар, хусусилә бөјүк алман шаири Көте Низаминиң јарадычылығына чох жүкәк гүјмәт вермишләр.

Үмумијјәтлә, әкәр биз Низаминиң поемаларына вә лирик ше'рләрини Гәрби Авропаның орта әр әдәбијјаты илә мұғажисә етәк, белә бир чәһәти көрмәмәк олмай ки, Низами бир сара мәсәләләрдә өзүнүн Гәрби Авропадаки мұасирләриндән жүкәкдә дурур вә даһа чох иштибаһ дөврүнүн јетиширдидији сәнәткарларын сәвијјәсинә жүкәкәлр Низами өз эсэрләриндә реал һәјәтлә бағлы олан инсан сурәтләрини, реал инселәри сәнәткарлығла ифадә едир, Низами өз сурәтләрини фәрдиләндирмәклә барабәр, онларын мүрәккәб характерләрини ачмағда бөјүк усталәк көстәрир. Низами зәһмәткеш адамларын әмәһинә, инсанын јарадычы фәалијјәтинә жүкәк гүјмәт верир вә бу чәһәтәдән орта әр Гәрби Авропа әдәбијјатындан хәлти жүкәсә галхыр. Низаминиң јаратдығы поемалар, онун сүжетләри вә гәһрәманлары зәһкин, рәһкарәк, дәрһи мә'налы вә чазибәдардыр. Низаминиң јаратмыш олдуғу гәһрәманлар силәиләсиндәки сурәтләрини һәрәси бир аламдир, буналары һәрәсиниң өзүнә көрә бир хусусијәти, бәдһи бојалары вардыр. Онун эсэрләриниң дилиндә жүкәк бәдһилик вардыр, онун ифадәләри образлы вә мүдриқдир. Бүтүн буналар Низаминиң, бөјүк бир шаир кими, дунја әдәбијјатының мәшһур сәнәткарлары чәркәсиндә јер тутмасына һагг газандырыр.

¹ Проф. Әли Султанлы, «Искәндәрнамә» вә Гәрби-Авропа әдәбијјаты», «Низами», Азәрбајҗан ССР ЕА нашријјаты, Баки, 1947, с.һ. 43.

² J. E. Бертеле, «Низами», Москва, 1956, с.һ. 253.

³ Генрих Гејне, Эсәрләри күллијјаты, IX ч., 1959, с.һ. 257.

⁴ Генрих Гејне, Эсәрләри күллијјаты, IX ч., с.һ. 344

НИЗАМИ — БӨҮК ЛИРИҚДИР

Низами дүңја әдәбијјатынын бөјүк вә гүдрәтли лирик шаирләриндән биридир. Низаминин романтик планда тәсвир етдији сүжетләрин дә һамысында лирик мотивләр ајрылмаз бир хүсусијјәт тәшкил едир. Мәсәлән, онун «Лејли вә Мәчнун», «Хосров вә Ширин» кими поемаларында лирик парчалар чох бөјүк јер tutur. Белә парчаларда Низаминин сәнәткарлығы јүксәк бир зирвәјә галхыр. Низаминин бир шаир кими бу лирик парчалардакы сәси тәрәвәтлидир. О өзү дәфәләрлә демишдир ки, поезијада онун илһамы сәмиmidир, һәмишә өз мисраларыны үрәкдән јазыб јаратмышдыр, јалныз гәлбинин она дедији сөзләри ше'рә чәкиб өз охучуларына тәгдим етмишдир.

«Сиррләр хәзинәси»нин бир јериндә Низами ачыг јазыр:

Бу гәдәр көзәл күлү ширин-ширин етән мән,
Бир бүлбүләм бағында көнүл ачан, нәғмәзән.
Ешгини јолунда мән чәкирәм чандан нәфәс,
Мәһәлләнин башында чалмајлајам зәнк-чәрәс.
Бир кимсәдән бировуз шеј гәбул етмәмишәм,
Үрәјим истајанин зиддинә кетмәмишәм»¹.

Доғрудан да Низами инчә вә көзәл лирик ше'рләрин устасыдыр. Лакин Низаминин лирикасы, јүксәк естетик дәјәринә бахмајараг, әлбәттә, шаирин мөһтәшәм поемалары илә мугајисә едилдикдә, икинчи дәрәчәли јер ту-

тур. Низаминин бизим үчүн бөјүк тарихи әһәмијјәти вә мә'насы олан идеја вә фикирләринин, демәк едир ки, һамысы әсасән «Хәмсә»дә ифадә едилмишдир. Низаминин истәр гәзәлләри, истәрсә дә ајры-ајры лирик парчалары онун «Хәмсә»синә бир әләвәдир. Лакин Низаминин лирик јарадычылығы о чәһәтдән диггәти чәлиб едир ки, онун лирик әсәрләриндә шаирин фәрдијјәтинин мүәјјән чәһәтләри өз ифадәсини тапмышдыр ки, бунун да чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Низаминин лирик әсәрләри шаирин һојатынын бүтүн әсас мәрһәләләрини әһәтә едир вә буна көрә дә онун гәзәлләринин јазылма тарихи мүәллифин мә'нави чәһәтдән нечә инкишаф етдијини, илк Азәрбајчан һуманистинин идеја вә фикри инкишафынын һансы истигамәтдә ирәлиләдијини тә'јин етмәк үчүн олдугча әһәмијјәтлидир. Тәәссүф ки, Низаминин лирик әсәрләринин јазылма тарихини мүәјјән етмәк һәлә бу күнә гәдәр мүмкүн олмамышдыр. Әләвә олараг ону да гејд етмәк ләзимдыр ки, үмумијјәтлә Низаминин лирикасыны һәртәрәfli хәрактеризә етмәк өзү дә чох чәтин бир ишдир, чүнки онун лирик әсәрләринин әлјазмалары чох надир нүсхәләрдә бизә кәлиб чатмышдыр, бу әлјазмалары кәтибләрин гәләминдән чыхмыш сурәтләрдир вә шаирин гәзәлләринин һеч бири һәлә индијә гәдәр кениш филоложик тәһлилдән кечирилмәмишдир.

Гәдим мәһбәләрдә көстәрилир ки, Низами «Хәмсә»дән башга 20 мин бејтдән чох гәзәл јазыб јаратмышдыр ки, бунун да бөјүк бир һиссәси итиб батмыш вә бизим әлимизә кәлиб чатмамышдыр. Низами јарадычылығына јахшы бәләд олан профессор Н. Араслы шаирин «Гәзәлләр» китабына јаздығы мүгәддимдәдә гејд едир ки, Низами лирик ше'рләр јазмагга мүнтәзәм мәшгул олмушдур. Н. Араслы шаирин поемаларындан бир сыра мисаллар кәтирәрәк сүбүт едир ки, Низами «илк дәфә лирик ше'рләрилә өзүнү танытмышдыр»¹. Н. Араслы өзүнүн бу фикрини инкишаф етирәрәк белә бир нәтичәјә кәлир ки, «шаир поемалардан әввәл бир чох лирик гәзәлләр јазмышдыр. Бу лирик ше'рләрин миғдарыны бә'зи гәдим тәзкирәчиләр ијирми мин бејт һесаб едилрәләр. Тәзкирәчиләрин бу гејди мүбалигә олса да, шаирин әсәр-

¹ Низами Кәнчәви, «Гәзәлләр», Бақы, 1956, сәһ. 4, Н. Араслынын мүгәддимәси.

¹ «Сиррләр хәзинәси», Бақы, 1947, сәһ. 23.

ләрindəki гејдләр onun гезэлләринин һәр һалда мүкәм-мәл бир «Диван» һәмчиндә олдугуну ајдылашдырыр»¹.

Һәр һалда гејд етмәк лазымдыр ки, Низаминин лирик әсәрләринин бөјүк бир һиссәси һәлә шаирини өз сағлыгында, бир һиссәси дә онун дөврүндән кечән сәккиз јүз иллик бир мүддәт эрзиндә итиб батмышдыр. Шаир өзү о заманкы катибләрин һағгында данышаркән гејд етмишдир ки, һәмнин катибләр онун гезэлләрини узағ өлкәләрә апарымышлар. Буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, инди бизә Низаминин лирик ше'рләринин чох чүз'и бир һиссәси мә'лумдур, бунларын да әлјазмалары Европа вә Шәрг китабханаларында сахланылыр. Низаминин лирик әсәрләринин бир һиссәси Чехословакија алыми Рибка, бир һиссәси исә Иран тәдгигатчы вә наширләриндән Вәһид Дәсткәрди тәрәфиндән нәшр едилмишдир. Һәмнин лирик әсәрләрин тәрчүмәләри 1940, 1947 вә 1956-чы илләрдә Азәрнәшр тәрәфиндән чап едилмишдир. Бу әсәрләрин тәрчүмәсиндә вә үмүмијјәтлә Низами поемаларынын тәрчүмәси вә нәшри ишиндә Азәрбајҗанын бир чох көркәмли шаирләри вә алимләри бөјүк әмәк сәрф етмишләр.

Һәр һалда белә һесаб етмәк олар ки, Низаминин бу күн әлдә олан вә тәрчүмә олунуб нәшр едилмиш лирик әсәрләринин һамысы Низаминин өзүнә анддир.

Низами бөјүк һиссләр вә идејалар шаиридир. Онун бәди ирси, лирик ше'рләри вә гезэлләри дәрин һиссләр вә фикирләрлә зәнkindир. Онун ше'рләриндә инчә бир сәмијјәт вә лирик аһәнкдарлығ дујулур. Низами гезэлләриндә, бөјүк италјан шаири Данте кими, өз Беатричасыны тәрәннүм етмиш, өз идеал мәнәббәтини ифадә етмишдир. Дүнјакөрүшү е'тибары илә габағчылы вә реалист јазычы олан Низами, дөврүндәки кери галмыш дини көрүшләрдән, инсанын һиссләрини өлдүрүб мәнв едән аскет идејалардан мүмкүн гәдәр узағ олмаға чалышмышдыр. Низами лирик әсәрләриндә зәманәсинин ичтимаи һәјатына мүнәсибәт мәсәләсини дә унутмамышдыр. О өз мәнәббәтини, севинчини бөјүк бир еһтирасла тәрәннүм едир вә бу ишдә өз дөврүнүн мәнвуд ичтимаи нормаларына да вуруб дағдыр.

Низами бәдиини сөзүн устасы, образлы вә мүдрик

¹ Низами Кәнчәви, «Гезэлләр», Баки, 1956, сәһ. 4, һ. Араслынын мүгәддимәси.

ифадәләрин сәнәткары олмағ е'тибарилә зәманәсинин ән габағчылы лирик шаири кими чыхыш етмиш вә кәләчәк һисләрини хошбәхтлијә чатмасы ишиндә поезијанын, бәдиини сөзүн гүввәсинә бүтүн гәлби илә инанышдыр.

Низаминин гезэлләри бир мусиги гәдәр тә'сирли вә ахычыдыр. Истәр онун гезэлләринин оријиналы вә истәрсә дә Азәрбајҗан дилинә едилмиш тәрчүмәләри кениш охучу күтләләри арасында бөјүк рәғбәт вә мәнәббәт һисси илә гаршыланыр. Низаминин гезэлләринини бир чоху, Фүзулинин гезэлләрилә бирликдә, халғ арасында шифаһи сурәтдә ағыздан ағыз кечәрәк кениш јайылмыш вә халғ ханәндәләри бу гезэлләри мусиги илә бөјүк мүвәффегијјәтлә ифа едирләр.

Низаминин лирикасынын хүсусијјәтләриндән бири одур ки, онун һәр бир гезәли ајры-ајрылығда мүјјән бир һиссин вә фикрин бәдиини ифадәсини верән биткин лирик ше'р нүмунәси олдугу кими, бүтүнлүкдә онун гезэлләринин арасында идеја вә фикри чәһәтдән дә әлағ вә јахынлығ вардыр. Демәк олар ки, онун гезэлләринин һамысы бир-бирини тамамлајыр, Низаминин һәјата олан лирик мүнәсибәтини давам етдирир. һәјата лирик мүнәсибәтин белә ардычылы ифадәси дүнја әдәбијјатынын бөјүк нүмајәндәләриндә — Шекспириин сонетләриндә, Пушккин, Бајрон, Лермонтов, Фүзули вә Көгә кими шаирләрин лирик ше'рләриндә өзүнү көстәрән диггәтләјиг бир хүсусијјәтдир ки, буну биз Низаминин лирик әсәрләриндә дә көрүрүк.

Низаминин лирикасында көзә чарпан икинчи бир хүсусијјәт дә марағлыдыр. Шаир өз лирик гезэлләрини фәлсәфи фикирләрлә, инсанын тәлеји һағгында дәрин һуманист көрүшләрлә зәнкилләшдирмишдир. Буна көрә дә Низаминин лирикасы фәлсәфи лирикадыр вә бу чәһәтдән Низами өзүндән сонра јетишмиш бир чох дүнја шаирләринин, о чүмләдән бөјүк Фүзулинин ән лајигли сәләфидир.

Низаминин гезэлләриндән ајдын олур ки, о, һәјаты сакит вә лагејд бир һалда сејр етмәк јолу илә кетмәмишдир. Низами, бир шаир кими, өз дәрин һуманист һиссләринин јашадығы зәманәдәки феодализм чәмијјәтинин гајда-ганунлары илә бир јерә сығмадығыны һисс едирди. Буна көрә дә Низами инсанын гәлб аләминдән, һиссләриндән, мәнәви варлыгындан данышаркән һәмншә сакитлији, сүкунәти, һәјата вә инсанлара гаршы лагејд

мүнәсибәти рәдд етмиш, сојуг һиссләрдән узаглашыш, инсанлары фәалијјәтә сәсләмиш, јалһыз сәнәтин, көзәл-лијин хатириңә јазыб јаратмамыш, өз гәләмини инсанын фикир вә һиссләринин азадлығы урунда фәал мұбаризәјә һәср етмишдир. Низами, поэзијаны ичтимаи нәһәси олан бир һадисә кими баша дүшүмүш, өз мөһәббәтини ән сәһими лирик әсәрләрдә ифадә едәркән јенә дә әтрафындакы һәјәти вә чәмијјәти һеч бир заман унутмамышдыр. Буна көрә дә Низами лирик гәзәлләриндә даим һәјәтә вә инсана олан мүдрик бахышларыны, һуманист идејаларыны јүксәк шеһријјәтлә ифадә етмәји дә бачармышдыр. Низами өзүнү чәмијјәтдән ајры бир фәрд һесаб етмәмиш, бир шаир кими өзүнү зәманәсинин инсанлары илә бағлы сәјмыш, өзүнү мөһәббәт јолунда хејли узағ-лара кедән бир гафиләнин үзү сәјмышдыр. Гәзәлләриндән бириндә Низами дејир:

Көңлүм еви хараб олуб, дилбәри чанистан һаны?
Оғру хәзинә јарды бас, горхулу паснабаг һаны?
Гафилә кетди, чәркәдән мән нечә галышам кери,
Чалд минјим дејиш һаны, архалы сарыбан һаны?
Мән кечәни сабаһадәк дост гапысында јатмышам,
Јолчу исәм пәјым һаны, јохса ки, үстухан һаны?
Топламышан, Низами, бол рузини бу чаһанда сән,
Бәс о чаһан үчүн нәјин вар, елә бир ајан, һаны?!

Низами мөһәббәтин бөјүк нәғмәкары иди. Өзүнүн ән јашы гәзәлләрини шаир тәмиз мөһәббәтин, достлуғун, сәдагәтин тәрәннүмүнә һәср етмишдир. Мөһәббәт мотивләринин әнқинлији, рәнкарәнклији, лирик мисраларын ахычылығы, фикирләрин дәринлији вә образларын ифадәлилији чәһәтдән Низами дүңја поезијасынын ән гүдрәтли сәнәткарларындан биридир. Мөһәббәт, һәјәт вә мұбаризә оғун гәзәлләринин мөзмунуну тәшкил едир. Инсанын гәлб аләминдәки ән тәмиз вә мүгәддәс һиссләри, мөһәббәтин ән шиддәтли вә одлу дәгигәлери Низаминин шаир илһамына ганад вермиш вә оғун гәләминдән чыхан лирик әсәрләрин рәнкарәнклијини тәмин етмишдир. Низами һеч бир инсан һәјәтыны, о чүмләдән өз һәјәтыны да мөһәббәтсиз вә севкисиз тәсәввүр едә билмир. Мөһәббәтсиз бүтүн аләм она гаранлығ, кәдәр вә гүссә илә долу кечә кими көрүнүр. Мөһәббәтсиз чәкилән һәр нәфәс, Низаминин фикринчә, һәдәр кедир:

Һәр кечәм оладу кәдәр, гүссә, фәлакәт сәнсиз,
Һәр нәфәс чәкдим, һәдәр кетди о саат сәнсиз!
Сәнш ол чәлб еләјин вәстинә тәд ичдим, инан,
Һичринә јанды чаным, јох даһа тағд сәнсиз!
Башга бир јары нечә ахтарыш, еј пазлы малак.
Билирәм, сән дә дедин: «јох јара һәчәт сәнсиз!»
Сән мәним гәлбимә һаким, сәнә гул оладу көнүл,
Сән әзизсән, мән үчүз, бир һечәм, афәт, сәнсиз!
Нә көзүм вар арајым мән сәни, бохтим дә ки, јох.
Нә дә бир гачмаға вар мәндә чәсарәт, сәнсиз!
Сән Низамидән әкәр архајын олсан да, күлүм,
Кечә-күндүз арајуб, олмады раһәт, сәнсиз!!

Низами инсан мөһәббәтинин күчүнү вә гүдрәтини поэзија дили илә бөјүк бир јүксәклијә галдырыр, өзү дә һәммин мөһәббәтдән илһама кәлдијини ачығ сөйләјир. Низаминин бәзи гәзәлләри белә бир фикри тәсдиғ етмәјә имкан верир ки, мөһәббәтин тәрәннүмү бөјүк шаирин лирикасында үмуми вә мүчәррәд характер дашымыр. Низаминин тәрәннүм етдији мөһәббәт реал бир һиссидир, шаир өзү бу һисси дәриндән јашамышдыр, буна көрә дә өз гәлб аләминин бүтүн инчәликләрини гәләмә аларкән о, һәгигәти ифадә етмишдир. Низаминин гәзәлләриндә мөһәббәт һиссинин реал вә инандырычы тәрәннүмүнүн шаирин шәхси һәјәти илә, кечирдији реал мәнәви јүксәлишлә әлағәдәр оладуғуну бир сыра бөјүк тәдгигатчылар тәсдиғ едирләр¹.

Низаминин гәзәлләринин бәзиләрини бәдири рунһа јазылмышдыр, онларда шаир мөһәббәтин доғурдуғу дәрә вә кәдәрдән, төрәтдији ајрылығ вә һичрандан данышыр.

Кечә хәлвәтчә биз севкили јар кәлмиш иди,
Үзү ајдан дә көзәл пазлы һикәр кәлмиш иди.²

бәјти илә башланан мәшһүр гәзәлиндә Низами севкинни бүтүн зөвғләрини дүјмағ, кама чатмағ арзусу илә јандығыны гејд едир; ләкин бунун ардында лирик һиссләрин чошғунлуғуну бир гәдәр сақитләшдирир вә тәсдиғ едир ки, белә бир зөвгә, белә бир кама чатмағ мүмкүн дејилдир, чүнки белә бир хошбәхтлик узағдадыр, она әл чат-

¹ Низами Кәичәви, «Гәзәлләр», Баки, 1956, сәһ. 47. Тәр-чүмә Ч. Хәндәмишдир.

² Буну Низами јарадычылығыны дәриндән тәдиг етмиш алим-ләрдән Н. Араслы, Ј. Е. Бертедс вә башгаларының Низамија һәр етдикләри бир чәх монографија, моғалә вә тәдигатларында көр-мәк олар.

³ Низами Кәичәви, «Гәзәлләр», Баки, 1956, сәһ. 60.

¹ Низами Кәичәви, «Гәзәлләр», Баки, 1956, сәһ. 24.

маз, о жалныз бир хәјалдыр ки, даим узагдан-узага инсаны жандырыр. Буна көрә дә шаир бу мәшһур гәзәлнини сон бейтиндә көстәрәр ки, хәјал етдији, арзу-суида олдуғу бүтүн зөвгләр, истәдији вусал жалныз бир јуху кими, бир хәјал кими кәлиб кечмишдир:

Еј Низами деди, бирдән ајилиб, көрдүн о јох,
Дема рәјалә бизә чешми-хумар кәлимиш иди.¹

Низаминин бәдби әһвал-руһијјәдә јазылмыш гәзәлләрини дини, символик, суфизм идејаларынын ифадәси кими мәнәләндрәмәд олмаз. Низаминин бу тибли гәзәлләриндә дә инсан һиссләринин реал тәсвири үстүндүр. Бу чәһәттән Низаминин ше'рләри илә поемалары арасында дәрин бир фәрг јохдур. Умумијјәтлә Низаминин лирик ше'рләринин мәзмунуну онун дикәр әсәрләриндә ифадә етдији мөзун вә идејадан ајырмағ олмаз. Бүтүнлүкдә Низаминин әсәрләриндә ифадә олунмуш әһвал-руһијјә онун һәм бөјүк, һәм дә кичик һәмми әсәрләринә ејни дәрәчәдә аиддир. Поемаларында олдуғу кими, Низами, лирик гәзәлләриндә дә гүдрәтли бир шаир кими чыхыш едир. Низаминин бүтүн јарадычылығынын үмуми сәчијјәви чәһәти буыдан ибарәтдир ки, шаир ону әһәтә едән һәјәти объектив тәсвир едир, бу исе ону әсәрләринә бир тәбилик, фикирләринә инандырычылык вә рәңкәрәңклик кәтирер. Лирик гәзәлләриндә дә Низами инсана, инсанын сәләтәнин, күндәлик һәјәтина чох бөјүк бир марағ вә гајгыкешякликә јанашыр. Низами һеч бир заман лирикада инсаны реал һәјәтдән узаглашыб жалныз өз мәнәви әләми илә мәшғул олмаға чағырмыр, Низами инсаны һәјәтә вә мүбаризәдә дә'вәт едир, чүнки шаир инсанын дахили әләминә нүфуз едәрәк көстәрәр ки, инсанын ән көзәл һиссләри, о чүмләдән мәнәәбәти дә, көрәк инсаны дәјәгәтли олмаға, нәчиб олмаға истигамәт-ләндирсин. Бүтүн буылар бөјүк Азәрбајҗан шаири Низаминин һуманист бир сәнәткар кими инсанын арзуларына вә мүбаризәсинә инамла јанашдығыны, инсанын јарадычылык гүввәсинә вә зәкасына е'тибар етдијини бир даһа ајдынлашдырыр.

Низаминин лирик поезијасы инсаны һәјәтдән узаглашмаға сөвг едән, бәдбиһијјә јөнәлдән һәр чүрә мүчәррәд символ вә рәмзләрдән азаддыр. Бу чәһәттән Низа-

ми о заманкы Гәрби Авропа өлкәләриндә јетиншин мүасирләриндән хәјли јүксәкдә дајаныр, Петрарканыла вә Дантенин лирик ше'рләриндәки илаһијјәтә чағыран, һиссләри мүчәррәд бир варлык кими тәрәннүм едән, христиан дини көрүшләри илә гатылашмын бир һәјәт фәләсәфини тәблиг едән поезијадан фәргли оларағ, тамамлә ајдын бир јолла кедир. Елә буна көрә дә Низами поезијасынын бәди ифадә вәсигәләри, онун ше'рдә көстәрдији техники мәнәратин хусусијјәтләри дә ајдын, парлаг вә зәңкиндир. Јүксәк зөвгә вә мәдәнијјәтә сәлиб олан Низами, поемаларында вә лирик ше'рләриндә олдуғу ча кениш вә дәрин үмумиләшмиш образлар јаратмышдыр. Шаир тарихдән вә мүасир һәјәтдән, дин вә әсәтирдән, әдәбијјат вә елмдән, һәмчинин башға сәнәләрдән өз поезијасы үчүн зәңки образлар сәлиб тапмышдыр. Онун әсәрләри дәрин поэтик һиссләрә, надир бәди образларла ашылашмышдыр. Ше'рдә сөвләри, гафизләри, тәңбиһ вә мүгајисәләри мәнәратлә мәнәләндрәмәд ојнатмағ, марағлы контрастар, аллегориялар, кениш вә парала бәди ләвһәләр јаратмағ, охучуну мәфтун едән психоложи сәнәләр вермәк, јери кәдикчә һәһијәтәр чыхмағ Низами лирикасынын сәчијјәви хусусијјәтләридир.

Низами лирикада тамамланмыш, конкрет сүжета малик, мүәјјән һиссләрин биткин ифадәсини иерән гәзәлләрин устасыдыр. Онун һәр бир гәзәли өз-өзләүүндә мүәјјән план вә дахили бир мәғәнә әсасында инкишаф едән, мөвзуну ән јығчам вә ифадәли бир шикәдә һәлә едән лирик ше'рләрдир. Мөвзусундан асыла оларағ, Низаминин һәр бир гәзәлине һәтта мүәјјән вә конкрет адылар да вермәк мүмкүндүр. Низами лирик гәзәлләриндә вә поемаларында афоризмләрә, мүдрик вә мәнәли ифадәләрә бөјүк јер верир. Онун афоризмләри дәрин вә мәнәлидыр. Бә'зән һәтта онун ишләтдији ајры-ајры ичә вә мүдрик ифадәләр о гәдәр орижиналдыр ки, онылары башға бир дилә тәрчүмә етмәк дә чәтти олур.

Низаминин гәзәлләриндә, онун поемаларында мәнәсыз вә мөзmunсуз мисралар јохдур, онун бейтләринин һәммысы охучуну дүшүндүрүр. Шаирин образлары конкретдир, о, мәнәсыз абстраксияны севмир, асанлыкта дәрк олунан, заһири көзәллийлә парлајан образлар јаратмаға да бир о гәдәр һәвәс көстәрмир. Бу чәһәт Низаминин һәм лирик, һәм дә еник әсәрләринә аиддир.

Низами јарадычылығынын бу хусусијјәтләри Азәрбајҗан-

¹ Низами Кәичәви, «Гәзәлләр», Баки, 1956, сәһ. 60.

чан поезиясынын сонрагы инкишафына бөжүк тә'сир көстөрмишдир.

Мә'лумдур ки, Низамидән сонра Азербайжан поезиясы өз инкишафынын эн ағыр дөврләриндән бирини кечирмишдир. XIII әсрдә башламыш Монгол истиласы Азербайжан халгынын мәдәни интибаһына бөжүк манәә төрөтди вә бу халгын мәдәни инкишафынын мұәјјән бир мүддәт ләикимәсинә сәбәб олду. Монгол зүлмү дөврүндә јашајыб јаратмыш Азербайжан шаирләринин вә алимләринин адлары бизә мә'лумдурса да, онларын әсәрләринин бөжүк бир һиссәси мәһв олмушдур. Бу шаирләрин әкәсријјәти XII әср шаирләринин эн'әнәләринә риәјәт едәрәк өз әсәрләрини әрәб вә фарс дилләриндә јазыб јаратмышлар. Лакин бунуна јанашы олараг XIII—XIV әсрләрдә јени Азербайжан дилинин сүр'әтли инкишафы илә әлағәдар олараг һәм фарс, һәм дә Азербайжан дилиндә јазыб јарадан бир сыра бөжүк шаирләр јетишмәјә башламышдыр. Бу заман јени Азербайжан дилиндә јазыб јарадан шаирләр арасында Иззәддин Һәсәнәғлу (Әсфәраји), Гази Бурһанәддин вә Имамәддин Нәсими хүсусилә диггәти чәлб едир. Нәсиминин јарадычылығы илә Азербайжан поезиясынын орта әсрләрдәки тарихи инкишафы тамамланыр вә Азербайжан әдәбијјатынын, мәдәнијјәтинин јени бир дөврү башланыр ки, бу дөврүн дә эн бөжүк шәхсијјәти XVI әсрдә јашајыб јаратмыш Мәһмәд Фүзулидир.

Умунијјәтлә Фүзули, Нәсими, Һәбиби кими бөжүк һуманист шаирләрин јетишмәси Азербайжанда һәлә XI—XII әсрләрдән башланмыш мәдәни интибаһын нәтичәси иди. Фүзулинин јарадычылығы көстәрир ки, о да, Низами кими, гәдим мәдәнијјәтә бәләд олмуш, әрәб дилинин васитәси илә антик дүнјанын мәдәнијјәтини өјрәнә билмишдир. Фүзули өз әсәрләриндә гәдим Иран, Азербайжан вә әрәб философияларынын фикирләрини изаһ етмәклә бәрәбәр, гәдим јунан философиярындан Һераклитин, Пифагорун, Аристотелин, Платонун вә башгаларынын да ажры-ажры фәлсәфи фикирләрини тәһлил етмишдир¹. Бу, әлбәттә, тәсадүфи бир һадисә дејилдир. Бу бөжүк Низаминин эн'әнәсинин биләваситә давамдыр.

Низами лирик әсәрләрини, һәмчинин поемаларынын Азербайжан, әрәб, јунан вә Рома әсаतिриндән алдығы

образларла бәзәмишдир. Низами өз тәшбиһ, истиарә вә мубалиғәләрини антик вә орта әср дүнјасынын мәдәни хәзинәсиндән алырды. Низаминин бу эн'әнәсини бөжүк Фүзули мәһарәтлә давам етдирмишдир. О да өз әсәрләрини антик вә орта әср мәдәнијјәтинин хәзинәсиндән алдығы образларла зәнкинләшдирмишдир.

Фүзули өз әсәрләриндә Низаминин гәһрәманларынын адларыны тез-тез тәқрар едиб хатырлајыр. Фүзули өз гәһрәманларыны «Хәмсә»дәки гәһрәманларла мұғажисә едәрәк һисс етдирмәјә чалышыр ки, бир шаир кими онун кечирдији әзаб, дәрәд вә кәдәр даһа бөжүкдүр вә эн бөжүк шаирләрин јаратмыш олдуғу әсәрләрдәки гәһрәманларын дәрәд вә кәдәриндән даһа дәрин вә тә'сирлидир. Фүзули һисс етдирмәјә чалышыр ки, онун тәрәннүм етдији көзәл, дүнјадаки бүтүн башга көзәлләрдән үстүндүр:

Олсајды мәндәки ешг Фәрһад-мүтләлә,
Бир аһилә верәрди мин Бисүтуну бәлә,
Фәрјадымын сәдасын верәрди аһи-Мәчнун,
Ғушму ғарар тутарды башыңлақы јувадә!

Низами јарадычылығынын Фүзули јарадычылығы илә әлағәсини көстәрән эн јахшы әсәр һәр ики шаирин јарадычылығында мүнүм јер тутан «Лејли вә Мәчнун» поемасыдыр. Фүзули өз поемасыны јазаркән әсәрин әввәлиндә Низаминин адыны чәкир, ону бир мұәллим кими хатырлајараг гејд едир ки, «Лејли вә Мәчнун» әсәринин илк мұәллифи Низамидир.

Низаминин әсәрләри бу күнә гәдәр Азербайжан шаирләри вә јазычылары үчүн һәмишә чанлы мөвзулар вә фикирләр хәзинәси олмушлар. Совет Азербайжанында Низаминин мөвзулары вә сүжәтләри әсасында бир чох шаирләр тәрәфиндән ше'рләр, һекәјәләр, поемалар, пјесләр, опера вә мусиги әсәрләри јарадылмышдыр. Азербайчанын халг шаири Сәмәд Вурғунун мәшһур «Фәрһад вә Ширин» пјеси Низаминин «Хосров вә Ширин» әсәринин сүжәт вә мотивләри әсасында јарадылмышдыр.

Низаминин диқәр Шәрг халгларынын әдәбијјатына көстәрдији тә'сирә кәлдикдә, гејд етмәк ләзимдыр ки, профессор Ј. Е. Бертелсин чох һағлы олараг гејд етдији кими, әкәр Низамијә тәғлид етмиш мұәллифләрин һәмьсынын адыны чәкмәк ләзим кәлсә, о заман бүтүн Јахын Шәрг халгларынын әдәбијјатынын тарихини изаһ

¹ Фүзулинин «Мәтләүл-е'тигад» әсәрини нәзәрдә тутуруғ.

¹ Фүзули, Әсәрләри, I чилд, Бақы, 1958, сәһ. 286.

етмэк лазым кэләрди¹. Буна көрә дә биз һәмин мәсәләҗә тохунмуруг.

Низаминин эсәрләри үзәриндә апарылан тәдгигат көстәрир ки, о, дүңја әдәбијјатынын ән мәһсулдар шаирләриндән бири олмушдур. Низаминин дүңја әдәбијјаты хәзинәсинә кәтирдийи јенилик ондан ибарәтдир ки, о өз јарадычылығында гәдим Шәрг мэдәнијјәти илә Европа мэдәнијјәтинин ән әһәләрини бирләшдирмишдир. Низами өз јарадычылығы илә көһнә Шәрг әдәбијјатында олан епик јарадычылык ән әһәсини чәсарәтлә позмуш вә онун әвәзиндә јени формадан, романтик-епик поэма формасындан мөһарәтлә истифадә етмишдир.

* * *

Низами гүдрәтли гуманист бир шаир иди. Онун јарадычылығынын үмүмбәшәри әһәмијјәти олдуғча бөјүкдүр. Өз романтик поемалары, ничә лирик ше’рләри илә Низами дүңја әдәбијјатынын ән даһи сәнәткарлары чәркәсиндә дајанан бир шаирдир. Онун јарадычылығы дүңја халқларынын орта эсрләрдә јаратдығы мэдәнијјәт үчүн бөјүк мә’наја маликдир. Низами јарадычылығына јахындан бәләд олан профессор Ј. Е. Бертелс бөјүк Азәрбајҗан шаиринин дүңја әдәбијјатындакы мәҗеји һаггында данышаркән дејир:

«Низами һаггында јалһыз буну демәк олар ки, онун јарадычылығы бизим үчүн һеч чүрә изаһ едилә билмәјән бир мө’чүзәдир; ләр бир фикир онун гәләминә өз поетик вә бәди ифадә формасында һазыр кәлмишдир. Һәр һалда дүңја әдәбијјатында белә бир һадисәјә јанашы гојмағ үчүн икинчи бир инсан тапмағда мән чәтинлик чәкирәм. Низами үчүн һеч бир мигјас јохдур, ону јалһыз өз мигјасы вә өз јарадычылык ме’јары илә өлчмәк олар»².

Низаминин јарадычылығы бир чох чәһәтдән дүңја әдәбијјаты, о чүмләдән Гәрби Европа әдәбијјаты илә әлагәдардыр. Низаминин гуманист фикирләри вә идејалары, онун эсәрләринин сүжетләри вә мотивләри Гәрби

Авропа әдәбијјатына тә’сир етмиш, бир чох Европа јазычылары ондан истифадә етмиш вә шаирин јарадычылығына јүксәк гижмәт вермишләр.

Низаминин јарадычылығы бизим үчүн јахын вә әјдишдир. Биз онун идеал романтик гәһрәманларыны севирик. Низаминин идеал гәһрәманлары бүтүн өмүрләри боју һәсигәт ахтаран, һәјатин бүтүн һәмәтләриндән истифадә етмәјә чалышан, мүбаризә вә јашамағ еһтирасыны һәр шејдән үстүн тутан унутулмаз гәһрәманлардыр. Буна көрә дә онлар бизим үчүн јахын вә көзәлдир, бу гәһрәманлар кәләчәк коммунизм чәмијјәтинин хошбәхт һәсилләри үчүн дә јахын вә көзәл олачағдыр.

Низами инсанын даһили әләмини, онун мә’һәвијјатынын ән көзәл чәһәтләрини, азадлығы олан гүвәтли мејлини, јаратмағ ешгини мөһарәтлә тәсвир едән гүдрәтән бир шаир кими кәләчәк һәсилләр үчүн гижмәтли олачағдыр. Коммунизм чәмијјәти адамлары үчүн Низами өз зәманәсинин синифли чәмијјәти чәрчивәсиндә, хүсуси мүлк ијјәтин инсан шәхсијјәтини буховлајан агыр шәраитиндә јашамыш инсанлар үчүн олдуғундан даһа әјдиш вә даһа јахын, даһа гижмәтли вә даһа јеткин олачағдыр. Чүнки бөјүк шаирин дәрин гуманист арзу вә фикирләри көһнә чәмијјәтин гаранлығлары ичәрисиндән өзүнә јол тапарағ, парлағ бир улдуз кими кәләчәјә ишығ сачыр, даим ирәлијә, даим бөшәр чәмијјәтинин хошбәхт сабаһына тәрәф мејл едир.

¹ Ј. Е. Бертелс, «Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низами», Баки, 1940, сәһ. 144.

² Јенә орада, нәтичә һиссәси.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

<i>Биринчи фәсил</i>	
Низами вә дүнја әдәбијјаты проблеми	5
<i>Икинчи фәсил</i>	
Низаминини дөврү	41
<i>Үчүнчү фәсил</i>	
Низами вә иштибаһ дөврү Гәрби Европа јазычылары	61
Һәјат ешиги	68
Ичтиман идеаллар вә инсаннн јарадычы гүввәсинә инам	74
Низаминини севки фәлсәфәси	87
Низами јарадычылығынын һәртәрәфлијлији вә шаирини елми бахышлары	109
Низами һуманист вә мütәфәккир шаирдир	121
<i>Дөрдүнчү фәсил</i>	
Низами вә Европа әдәбијјаты	136
Низами вә Көте	136
Низами — Готси, Шиллер вә һејне	145
<i>Бешинчи фәсил</i>	
Низами — бөјүк лирикдир	160

Аклер Мамед оглы Агаев

НИЗАМИ И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА

(на азербайджанском языке)

Редактору *Ч. Ыагыр*. Рәссамы *Ә. Дадашов*. Бәдди редактору *Ј. Агајев*.
Техники редактору *И. Нәсиров*. Корректорлары *Б. Абдуллајев*, *Т. Зейналова*.

Јығылмаға верилмиш 14/VII-1964-чү ил. Чапа имзаланмыш 6/XI-1964-чү ил.
Ф1 08263. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Физики чап вәреғи 5.375. Шәрти ч. в. 8,81.
Учот нәшр. вәреғи 9. Сифарш № 362. Тиражи 4.000. Гүјмәти 60 гәп.

Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријјаты, Баки, һүсү һачијев күчәси, № 4.

Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети Дөвләт Мәтбуат Комитәсинини „Гызыл Шәрг“
мәтбәси, Баки, һәзи Асланов күчәси, № 80.

1901/2011

2011/2012
A2